

Irodalomtörténeti Közlemények

2025. CXXIX. évfolyam 3. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor

főszerkesztő

Draskóczy Eszter

felelős szerkesztő

Balázs Mihály

Bene Sándor

Bíró Ferenc

Bitskey István

Császtvay Tünde

Csörsz Rumen István

Dávidházi Péter

Kőszeghy Péter

Szörényi László

Tverdota György

Vizkelety András

*

Szénási Zoltán

a Szemle rovat szerkesztője

*

Szatmári Áron

Szemes Botond

technikai szerkesztő

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>

Elektronikus levélcímünk: itk@abtk.hu

Tartalom

<i>Hajdu Ildikó: A Kemény-eposz előszavának poétikatörténeti helye</i>	269
--	-----

Műelemzés

<i>Bocsik Balázs: „...a’ víg Néphez nem talál semmi rést”. A nevetés kontextusai</i> <i>Kazinczy Ferenc Diogenész-fordításában</i>	297
---	-----

Textológia

<i>Majoros Viktória: Megjegyzések a Csalárd Cupido Mérei Sándor-féle kéziratáról</i>	319
---	-----

Műhely

<i>Kovács Dominik: A „hitványság” mimézise Czakó Zsigmond Leona című</i> <i>drámájában</i>	343
---	-----

Kisebb közlemények

<i>Halmágyi Miklós: Szerémi György hexameterei és Trója-utalásai</i>	357
<i>Lengyel Réka – Zsoldos Endre: A latin nyelvű csillagászati és fizikai tudományos</i> <i>szövegek fordításának nehézségei. Kopernikusz és Pálóczi Horváth Ádám</i> <i>példája</i>	365

Szemle

<i>Galeotto Marzio: De doctrina promiscua. Critical edition with Introduction</i> <i>and Notes by Enikő Békés (Jankovits László)</i>	382
<i>Réka Tímea Újlaki-Nagy: Christians or Jews? Early Transylvanian</i> <i>Sabbatarianism (1580–1621) (Szatmári Áron)</i>	386
<i>Biró Annamária (szerk.): Aranka György levelezése, I. kötet (1767–1794) (Csata Adél)</i>	391
<i>Mezei Gábor: Az organikus jelenlét poétikája (Ágoston Enikő Anna)</i>	395

A Kemény-eposz előszavának poétikatörténeti helye

HAJDU Ildikó

ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, doktori hallgató

ORCID: 0000-0002-9942-2865

The place of Gyöngyösi István's foreword to the epic poem *Kemény János emlékezete* (The memory of Kemény János) in the history of Hungarian poetic theory

Abstract | In my paper, I analyse the sources of the foreword to the epic poem entitled *Kemény János emlékezete* (The memory of KEMÉNY János) written by GYÖNGYÖSI István (c. 1636/1637–1704), one of the most renowned Hungarian poets in the 17th century. The epic was first published in 1693; however, only a manuscript called “Nyitrai Ms.” contains the foreword, which addresses the reader. According to previous research on this text, it is one of the most valuable sources of early modern rhetorical and poetic thinking in Hungarian. Building on TUSOR Péter's discovery that GYÖNGYÖSI studied at the Jesuit gymnasium and university in Nagyszombat (Tyrnavia, today Trnava SK), I argue that he used textbooks taught in the Jesuit gymnasia, particularly in the highest grammatical class, to develop his theory of writing poetry in Hungarian. Most of the definitions and examples in the text originate from Manoel ÁLVARES's *Institutionum grammaticarum* (primarily the third book), and I also assume the influence of Cypriano SOAREZ's and Jacobus PONTANUS's textbooks.

Keywords | GYÖNGYÖSI István, early modern Hungarian poetry, Jesuit education, Manoel ÁLVARES, poetic theory

A 20. század végén elinduló kritikátörténeti kutatások számára kiemelt jelentőségű szöveg Gyöngyösi István Kemény-eposzának a *Nyitrai kézirat*ban fennmaradt előszava, amely Tarnai Andor megfogalmazása szerint „[a] magyar nyelvű poétikai irodalom legnagyobb teljesítménye”.¹ Ennek megfelelően került a szöveg a Tarnai és Csetri Lajos által összeállított *Rendszerek: A kezdetektől a romantikáig* című kritikátörténeti-irodalomelméleti szöveggyűjteménybe.² Dolgozatomban az előszó pontos forrásait azonosítom a jezsuita poétikairodalom kontextusában. Mivel azonban már a szöveg státuszát illetően is több pontatlanság fogalmazódik meg a kurrens szakirodalomban, a jezsuita gimnáziumi tananyaghoz való szoros kapcsolatának bizonyítását megelőzően magát az előszót mutatom be.

Az előszóról készült fotómásolatokat, valamint a teljes szöveg kiejtés szerinti átíratát dolgozatom függelékében adom közre, és az átírás elveit is itt ismertetem. A következőkben a szöveget a saját átíratomnak megfelelően idézem. A latin nyelvű szövegeket (a címleírásokat is ideértve) minden esetben normalizálva, a humanista latin átírás szabályait követve közlöm. Ez alól kivételt képeznek a Kemény-eposz előszavában szereplő idézetek és latin eredetű terminusok, ezeket betűhíven közlöm.

1. Textológiai szempontok

Mindenekelőtt hangsúlyozni szükséges, hogy az előszót tartalmazó *Nyitrai kézirat* (Jankovics József állításával ellentétben) nem kallódott el,³ hanem a Piarista Közpon-ti Levéltárban található a For. 000-9/30-as (V 446) jelzeten.⁴ Az *Olvasóhoz* című szöveg a Kemény-eposz előszavaként (avagy előljáró beszédeként) funkcionál (a *Nyitrai kézirat* nem tartalmazza az 1693-as kiadáshoz készített, Apor Istvánt megszólító ajánlást).⁵ Kiemelendő, hogy a szóban forgó, *Az Olvasóhoz* című Gyöngyösi-szöveg – a legfrissebb szakirodalom állításával is ellentétben – nem utószó, hanem előszó.⁶

A *Nyitrai kézirat* történetével kapcsolatban a Kemény-eposz után, az utolsó oldalra (164v) beírt bejegyzés szolgál támpontként: „Liber iste est ipsummet manuscriptum

1 TARNAI Andor és CSETRI Lajos, szerk., *Rendszerek: A kezdetektől a romantikáig*, A magyar kritika évszázadai 1 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981), 140.

2 Uo., 151–154.

3 JANKOVICS József, „»Gyöngyösi drága gyöngy versei«: A Kemény János-eposz forrásvidéke és szöveg-szerveződése”, in GYÖNGYÖSI István, *Porából megéledett Főnix avagy Kemény János emlékezete*, szerk. JANKOVICS József és NYERGES Judit, 273–299, Régi magyar könyvtár: Források 10 (Budapest: Balassi Kiadó, 1999), 283.

4 STOLL Béla, *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, 2. kiad. (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), 86 (125. sz.). A kézíratra a továbbiakban *Nyitrai kézirat*ként és az oldalszám megjelölésével hivatkozom.

5 A különböző pretextusok terminológiai kérdéséhez lásd PESTI Brigitta, *Dedikáció és mecénatúra Magyarországon a 17. század első felében*, Kulturális örökség (Budapest–Eger: Kossuth Kiadó–Eszterházy Károly Főiskola, 2013), 37–40.

6 BARTÓK István, „História és poézis: Gyöngyösi István megjegyzései a költészetről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 109 (2005): 243–258.

auctoris Stephani Gyöngyösi deprehensum apud Petrum Andrásí Baronem, cui auctor etiam Charicliam suam inscripsit. A[nn]o 1700.” (Ez a könyv Gyöngyösi István saját kezű kézírata, amely Andrásí [Andrássy] Péter bárónál bukkant fel, akinek a szerző az ő Charicliáját is ajánlotta. 1700-ban.)⁷ Badics Ferenc megállapítása szerint az 1700-as évszám nem a másolás, hanem a *Chariclia* megjelenésének időpontját adja meg.⁸ Badics arra is felhívja a figyelmet, hogy ez a későbbi bejegyzés a kézirat egyetlen olyan pontja, amely utal a szerző személyére.⁹ A 164v oldalra írt megjegyzés lejegyzőjének kézírása nem egyezik meg a *Nyitrai kézirat* másolójának írásával. Badics továbbá megállapította azt is, hogy – a 164v oldalra írt megjegyzés dacára – a *Nyitrai kézirat* nem Gyöngyösi-autográf. A másolás tényét megerősíti, hogy az előszó több nyelvi hibát (például betűtévesztéseket, hibás egyeztetéseket) tartalmaz. A továbbiakban elfogadom a szakirodalom azon konszenzusos álláspontját, amely szerint az előszó szerzője megegyezik a Kemény-eposzéval.

Az előszót elsőként Dugonics András adta közre Gyöngyösi-kiadásának első kötetében, az *Elő-intés* részeként.¹⁰ A *Nyitrai kézirat* történetével kapcsolatban a következőket fogalmazza meg:

Kezemenl vagyon GYÖNGYÖSINEK ezen újra öszve-szededetett Kéz-írása, melly a' Nyitrai Piaristáknak könyv-tárjában találtatott fel; és mellyet NEMCSÉNYI Adolf, hajdan a' Magyar és Erdély-országi Piaristaságnak érdemes Igazgatója (Provinciálissa) Báró Andrásí Uraknak könyv-tárjából, más több könyvekkel együtt, ajándékba kapott, és a' Nyitrai könyvtárban helyheztetett. Ezen Kéz-írást magam-is forgattam Nyitrán fiatal-koromban, midőn 1763-dik esztendőben a' fölyebb való Tudományoknak hallgatója voltam.¹¹

Dugonics a *Nyitrai kézirat*ban olvasható előszót nem közli a Kemény-eposz kiadásakor, mivel a szöveg nem képezte részét az eposz 1693. évi lőcsei edíciójának:

Vagyon pedig ezen kéz-írásban egy Elő-beszéd, melly a' LŐCSEI kiadásban nem találta-tik. Hihető: hogy ennek helyébe tette Gyöngyösi Apor Úrhoz intézett ajánlását, midőn a' könyvet ki-nyomtatta. Én se fogom ki-adni ezen nyomtatásban; hanem: hogy el-ne-vesz-szen (kár is volna érette) ide fogom iktatni.¹²

7 A fordítások, amennyiben nincs jelölve a fordító, minden esetben a dolgozat szerzőjétől származnak.

8 GYÖNGYÖSI István, *Új életre hozott Chariclia, avagy a Chariclia ritka példájú, és az olvasásra kedvet adó historiájának némely régi versek rongyából, és azoknak sok fogyatkozásiból újabb, és jobb rendben vétele* (Lőcse: Samuel Brewer özvegye, 1700).

9 GYÖNGYÖSI István, *Összes költeményei*, szerk. BADICS Ferenc, 2. köt., Régi magyar költők tára: XVII. századbeli magyar költők művei (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1921), 361.

10 GYÖNGYÖSI István, „Az Olvasóhoz”, in GYÖNGYÖSI István, *Gyöngyösi Istvánnak költeményes maradványai*, szerk. DUGONICS András, 2 köt., 1:XLII–XLIX (Pozsony–Pest: Fűskúti Landerer Mihály, 1796).

11 DUGONICS András, „Elő-intés”, in *uo.*, 1:III–LXXXII, 1:XL–XLI.

12 *Uo.*, 1:XLI–XLII.

Dugonics az előszó közreadása során több hangjelölési hibát is vétett, illetve több alkalommal is jelöletlenül emendálta a szöveget. Majoros Viktória kutatásai alapján azt is feltételezhetjük, hogy Dugonics magában a kéziratban is átírt néhány betűt annak érdekében, hogy a szöveg hangjelölése, illetve nyelvi kifejezőmódja jobban illeszkedjék az általa kívánatosnak vélt nyelvi kifejezőmódhoz.¹³ Dugonics szövegkiadás során elkövetett hibáinak, illetve jelöletlen szövegjavításainak jelentős részét az ezt követő sajtó alá rendezések is átvették,¹⁴ így például Dugonics azon jelöletlen kiegészítését is, amelyet az alábbi táblázat tartalmaz:

1. táblázat

Nyitrai kézirat	Dugonics András kiadása
Másképpen is némely szók kitül egyképpen, kitől másképpen szoktak termináltatni, úgymint ezeket és ezekhez hasonlókat némelyek így mondják: <i>élete, tekintete, kellett, vég<e>[:i:]</i> etc. (7v.)	Más-képpen-is némely szók kitől e'-képpen, kitől más-képpen szoktak <i>termináltatni</i> . Úgy-mint ezeket, és ezekhez hasonlókat, <i>élete, tekintete, kellett, vége, némelyek így mondgyák: életi, tekinteti, kellett, végi</i> etc. (XLVI–XLVII.) [Kiemelés az eredetiben.]

A Dugonics által eszközölt szövegjavítás megalapozottnak tekinthető, hiszen a másoló maga írja át a *vége* szó utolsó betűjét *i*-re, ugyanakkor az ilyesfajta emendációk jelöletlenül hagyása nem felel meg a modern szöveggkritikai követelményeknek.

Hasonló tévedés Badics Ferenc „szövegjavítása” is. A kéziratban szereplő tévesztést – „némely szoban pedig két Syllábát vonnak egyben, és azt Episynalepnek vagy Syncresinek [!] nevezik”¹⁵ – Badics „Syncresis”-ként emendálja jelöletlenül. Ahogy a későbbiekben is látni fogjuk, a szoban forgó szöveghelyen minden bizonnyal az episzina-loifének megfeleltethető synaeresis (szinerézis, gr. συνάρσις, a kéziratban feltehetően *syneresis* alakban) terminus állhatott.¹⁶ Ennek ellenére a szöveg Badics-féle kiadásába a

13 Majoros meggyőzően érvel amellett, hogy a *Csalárd Cupido* úgynevezett Mérei-féle kéziratában a „fekete tintás” javításokat maga Dugonics eszközölte, és ennek nyomán valószínűsíti, hogy a *Nyitrai kézirat*ban található – hasonlóan fekete tintával készült – javításokat szintén Dugonics András munkájának tarthatjuk. Majoros feltételezését elfogadva a *Nyitrai kézirat* alapszövegének a „fekete tintás” javításokat megelőző szövegváltozatot tartom, a dolgozatban ezt a variánst idézem. MAJOROS Viktória, „Megjegyzések a *Csalárd Cupido* Mérei Sándor-féle kéziratáról”, lásd jelen szám következő oldalain: 319–342.

14 Gyöngyösi István, „Az Olvasóhoz”, in Gyöngyösi, *Összes költeményei*, 201–205; Gyöngyösi István, „Az olvasóhoz”, in TARNAI és CSETRI, *Rendszerek...*, 151–154, 153; Gyöngyösi István, „Az Olvasóhoz”, in Gyöngyösi, *Porából megéledett...*, 197–200, 199.

15 Betűhív átirat. *Nyitrai kézirat*, 5v.

16 A szinerézisről részletesen lásd Heinrich LAUSBERG, *Handbuch der literarischen Rhetorik: Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*, 3. kiad. (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1990), 263–264, § 492; EÖRY Vilma, „Szinerézis”, in *Alakzatlexikon: A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*, szerk. SZATHMÁRI István, 558–559 (Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2008). Felmerülhet, hogy a szövegben nem a *syneresis*, hanem a *syneresi* datívuszi alak szerepelt, tehát a Gyöngyösi-előszó eredeti változatában egy kettős datívusz volt olvasható

poétikai fogalomként nem értelmezhető „syncretis” került, és ezt az alakot átvették az előszó további kiadásai is.¹⁷

2. Kutatástörténeti előzmények

A Kemény-eposz *Nyitrai kézirat*ban található előszavának jelentőségét az adja, hogy a szerzője – a 17. századi magyar irodalomban egyedülálló módon – részletesen megfogalmazza a mű megírása során érvényesített költészetelméleti alapvetéseket. Mind ez idáig azonban az itt kifejtett retorikai-poétikai megállapítások forrását nem tárta fel a kutatás. Jankovics József, aki Tusor Péter Gyöngyösi életrajzára vonatkozó alapvető felfedezéseit¹⁸ megelőzően készítette el az eposz kiadását, a szakirodalmi hagyományból indult ki, amely szerint Gyöngyösi a sárospataki gimnáziumban folytatta tanulmányait, ezért a protestáns retorika- és poétikaelmélet felől közelített a *Nyitrai kézirat*ban olvasható előszóhoz. Jankovics terminológiai szempontból egyaránt a retorika és a poétika területéről származónak ítélte a szöveg fogalomhasználatát: „Terminológiáját jelenleg nem tudjuk módszeres vagy rendszeres retorikához, poétikához kötni, annyi azonban racionálisnak tűnik, hogy vizsgálódásainkat mindkét irányba ki kell terjeszteni.”¹⁹

(*syneresinek*). Ugyanakkor ezt más, az előszóban szereplő terminusok használata nem támasztja alá, így valószínűbb azt feltételezni, hogy a *syneresis* alakot másolta tévesen a *Nyitrai kézirat* keze.

- 17 GYÖNGYÖSI, „Az olvasóhoz” (szerk. TARNAI és CSETRI), 151; GYÖNGYÖSI, „Az Olvasóhoz” (szerk. JANKOVICS és NYERGES), 197.
- 18 Tusor Péter két tanulmányában pontosította Gyöngyösi István életrajzát, kimutatva, hogy a költő egész élete során a katolikus felekezethez tartozott. A nagyszombati jezsuita gimnázium Fazekas István, Kádár Zsófia, Kökényesi Zsolt és Ternovác Bálint által közreadott matrikulája, valamint a Zsoldos Attila által közreadott nagyszombati egyetemi anyakönyv segítségével Gyöngyösi három beiratkozási adatát is azonosította: az 1643/1644-es tanévben a parva, az 1649/1650-es tanévben a rhetorica, az 1651/1652-es tanévben pedig a logica osztályba iratkozott be. Tusor kutatásai azt is világossá tették, hogy az 1651/1652-es tanévben Gyöngyösi egy osztályba járt Esterházy Pállal, az 1649/1650-es tanévben pedig a későbbi nádor egy évfolyammal járt Gyöngyösi István alatt a nagyszombati jezsuita gimnázium poetica osztályába. Tusor Péter, „A gömöri prókátor és az ungi fiskális: Megoldott problémák Gyöngyösi István életrajzában?”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 121 (2017): 85–98; Tusor Péter, „Új adatok és szempontok a költő Gyöngyösi István biográfiájához”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 125 (2021): 662–690; FAZEKAS István és mások, szerk., *A nagyszombati jezsuita gimnázium diáksága: Anyakönyvi adattár (1616–1772)*, 3 köt., Katolikus iskoláztatás a kora újkori Magyarországon 3 (Budapest: Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára, 2023), https://library.hungaricana.hu/hu/view/JezsuitaGimnaziumokDiakjai_2_Nagyszombat/. Az anyakönyvi adattár online, valamint nyomtatott formában is hozzáférhető, a két kiadásban azonban nem egyeznek meg az egyes diákok sorszámai. A következőkben a nyomtatott kiadásban megadott sorszámkokra hivatkozom, az online adattárban közölt sorszámkokat pedig zárójelben adom meg. Gyöngyösi István parva osztályba való beiratkozása a 05199 (06082), a rhetorica osztályba való beiratkozása pedig a 06350 (07465) sorszám alatt szerepel. Gyöngyösi István és Esterházy Pál is *externusként* iratkozott be az 1651/1652-es logica évfolyamba, azaz nevük a világi hallgatók között szerepel: Zsoldos Attila, szerk., *Matricula Universitatis Tyrnaviensis 1635–1701*, Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 11 (Budapest: ELTE, 1990), 73.
- 19 JANKOVICS József, „Gyöngyösi István költészetének poétikai-retorikai forrásvidéke”, in *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István és OLÁH Szabolcs, Csokonai könyvtár 31,

Bartók István tanulmányában Julius Caesar Scaliger *Poetices libri septem* című nagy hatású költészettani munkája²⁰ és a Gyöngyösi-előszó között von párhuzamot:

Mint látni fogjuk, számos párhuzamot fedezhetünk fel a Scaligerrel való összevetés során. Nem állíthatjuk persze, hogy Gyöngyösi Scaligert kivonatolta – igaz, ki sem zárhatjuk ennek lehetőségét. Az azonban bizonyosra vehető, hogy a poétika hét könyvébe sűrített ismeretanyag nem véletlenül mutat egyezéseket Gyöngyösi elméleti igényű megjegyzéseivel.²¹

Ugyanakkor Bartók tanulmánya csupán a valóság–fikció (*história* és *fabula*), valamint a *poézis* fogalmainak scaligeri párhuzaminak felmutatására törekszik,²² hiszen Scaliger poétikája Gyöngyösi előszavától eltérően nem tartalmazza például a metaplazmus fajtáinak szisztematikus kifejtését.²³

Nem kérdőjelezve meg Jankovics és Bartók azon állítását, miszerint valóban tételezhető párhuzam a protestáns poétikairodalom, illetve Scaliger nagyhatású poetikájának fogalomhasználata és a Gyöngyösi-előszó terminusai között, dolgozatomban amellet érvelek, hogy Gyöngyösi előszavának mintái pontosan azonosíthatók, és forrását a jezsuita oktatásban általánosan használt tankönyvekben, legnagyobb részt az Álvares-grammatikában, kisebb részben pedig Soares retorikájában és Pontanus poetikájában érdemes keresnünk. A következőkben ennek a szövegszerű bizonyítására teszünk kísérletet.

330–337 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004), 333.

20 Első megjelenése: Julius Caesar SCALIGER, *Poetices libri septem* (Lyon: Antonius Vincentius, 1561).

21 BARTÓK, „História és poézis”, 244.

22 „A költői tevékenység specifikumait keresve az összevetések során két szempont vetődik fel különös súllyal. Az egyik a valósághoz való viszony: valóság és fikció, azaz história és fabula; igazság, valószínűség és hihetőség kérdése. [...] A másik szempont az előadás módja, a nyelvi megformálás, a megfogalmazás. A költőre jellemző az eltérés a mindennapi beszédétől, a köznap nyelvhasználatától. Ebből az aspektusból szemlélve műve a históriával szemben már nemcsak fabula, hanem poézis is.” Uo.

23 J. C. Scaliger poetikájának hatása mind a protestáns, mind pedig a katolikus iskolai oktatásban, illetve tankönyvirodalomban kimutatható. TARNAI Andor, „A parodia a XVI–XVII. századi Magyarországon”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 94 (1990): 444–469; Barbara BAUER, *Jesuitische „ars rhetorica“ im Zeitalter der Glaubenskämpfe*, Mikrokosmos 18 (Frankfurt am Main–Bern–New York: Verlag Peter Lang, 1986), 135, 320. Knapp Éva állításával ellentétben Scaliger poetikáját nem írta elő a *Ratio studiorum*. KNAPP Éva, „»Volucris rota, vertitur anni«: Zrínyi Miklós, Listius László és Esterházy Pál szerencse- és évszakerseinek poétikatörténeti háttéréhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 118 (2014): 3–30, 12. Ugyanakkor például Jacobus Pontanus Scaliger poetikáját is – Viperano, Minturno, Robotello és Vida poetikai tárgyú munkái mellett – felhasználta a *Poeticarum institutionum libri tres* megírása során, amely, ahogy a későbbiekben is kitérek rá, beépült a jezsuita oktatásba. Pontanus forrásaihoz lásd Jakub NIEDŹWIEDŹ, *Nieśmiertelne teatru sławy: Teoria i praktyka twórczości panegirycznej na Litwie w XVII–XVIII w.*, Terminus: Bibliotheca Classica 6 (Kraków: Księgarnia Akademicka, 2003), 73; Asta VAŠKELIENĖ, „Literary Theory in the Eighteenth-Century Grand Duchy of Lithuania: From the Classical Tradition to Classicism”, *Interlitteraria* 23, 2. sz. (2018): 295–311, 297–299, doi: [10.12697/IL.2018.23.2.7](https://doi.org/10.12697/IL.2018.23.2.7).

3. Álvares grammatikája és Soarez retorikája mint a Gyöngyösi-előszó forrásai

3.1. A metaplazmus típusai

Az összehasonlításához szükséges ismertetni az Álvares-grammatika harmadik kötetének tartalmát, ahonnan – miként látni fogjuk – a Gyöngyösi-előszó fogalmainak zöme származik. A kutatás során a kötet 1643-as bécsi kiadását használtam, amely Esterházy Pál hagyatékában maradt fenn, és a későbbi nádor tankönyve volt.²⁴ Feltételezésem szerint ezt a kiadást használhatta iskolai tanulmányai során Gyöngyösi István is. A *Ratio studiorum* a grammatika oktatására Manoel Álvares (Emmanuel Alvarus, 1526–1582) *De institutione grammaticae libri tres* című tankönyvét (első kiadása: Lisszabon, 1572) írta elő.²⁵

A három grammatikai osztály tananyagának meghatározásakor (*Regulae praefecti studiorum inferiorum*, 8. 2. §) a *Ratio studiorum* Álvares grammatikájának három könyve, illetve ezek fejezetei mentén halad. A harmadik, legmagasabb szintű grammatikai osztálynak (*suprema classis grammaticae*; az osztrák jezsuita rendtartományban: *syntaxis*) tananyaga a második könyv nehezebb függelékeit, valamint utolsó fejezetét, vagyis az alakzatok elrendezését (*figurata constructio*),²⁶ illetve a teljes, a szótagok hosszúságát (*syllabarum dimensio*), azaz a verstant és prozódiaát taglaló harmadik könyvet (*De syllabarum dimensione*) tartalmazza. A következő táblázatban az Álvares-tankönyv

24 Manoel ÁLVARES, S. J., *Institutionum grammaticarum liber tertius: De syllabarum dimensione, etc.* (Bécs: Severus Esch költségén, 1643). A kötet Esterházy Pál által használt példánya az Országos Széchényi Könyvtárban található: OSZK, 322.987. Megjelenés alatt álló tanulmányomban azonosítottam az Országos Széchényi Könyvtárban a Biblioteca Esterhasiana 1051. (865.) tételét, a *Praecepta rethorices [!] pro Gymnasijs Soc. Jesu 1* névvel feljegyzett kolligátumot. MONOK István és ZVARA Edina, *Esterhasiana Biblioteca: A gyűjtemény története és könyvanyagának rekonstrukciója*, Esterhazyana: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Esterházy-közleményei (Budapest: MTA Könyvtár és Információs Központ–Kossuth Kiadó, 2020), 221. Vö. HAJDU Ildikó, „Gyöngyösi István *Kesergő Nymphája* a 17. századi nagyszombati jezsuita retorikaoktatás elméletének és gyakorlatának tükrében”, in *Krízisek és nehézségek a régiségben – Tudástranszfer a régiségben: Mesterek, tanítványok, iskolák (Fiatalok Konferenciája 2022–2023)*, szerk. HAJDU Ildikó, HORVÁTH Margaréta, RÉDEY-KERESZTÉNY Júlia, KOVÁCS Annamária, VITKAI Nóra és ZSUPOS Norbert (Pécs: Verso, megjelenés alatt).

25 *Ratio, atque institutio studiorum Societatis Jesu* (Roma: Collegium Romanum, 1616), 11, 79, 100. Lásd még: BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között, *Irodalomtudomány és kritika* 6 (Budapest: Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 1998), 27; KNAPP Éva, „Ismeretlen irodalom- és nyelvelméleti munkák a 18. század első feléből: Csete István és Gyalogi János”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 106 (2002): 261–294, 268; JASKA KAINULAINEN, *Early Jesuits and the Rhetorical Tradition, 1540–1650*, Routledge Research in Early Modern History (London: Routledge, 2024), 105, 10.4324/9781003120124.

26 A dolgozat megírása során az Álvares-grammatika második kötetének egy szintén 1643-ban, de Kölnben megjelent kiadását használtam: Manoel ÁLVARES, S. J., *De institutione grammatica: Liber secundus, sive De octo partium orationis constructione* (Köln: Officina Birckmannica, 1643).

azon fejezeteit sorolom fel, amelyeket a *Ratio studiorum* a legfelső grammatikai osztály számára írt elő.²⁷

2. táblázat

Liber II.	De figurata constructione, G5v–H4v.
Liber III.	De syllabarum dimensione, X2r–Y4r.
	De incremento singulari nominis, Y4r–Y8r.
	De verborum incremento, Y8v–Z3r.
	De ultimis syllabis, Z3r–Aa2v. ²⁸
	De syllaba communi, Aa3r–Aa4v.
	De necessitate metrica, Aa4v–Aa5r.
	De licentia poetica, Aa5r.
	De pedibus, Aa5r–Aa6v.
	De versu, Aa6v–Aa8v.
	De carminum dimensione, Bb1r–Bb4v.
	De caesura, Bb4v–Bb6r.
	De verbis poeticis, Bb6v.
	De patronymicis nominibus, Bb6v–Bb8r.
	Patronymica masculina quo pacto formentur, Bb8v–Cc2v.
	Patronymica foeminina unde formentur, Cc2v–Cc3v.
	De metaplasmo [De figuris], Cc3v–Cc5r. ²⁹
	De prosodia, Cc5v–Cc6v.
	De Graecis verbis, Cc6v–Cc7r.
	De Hebraeis vocibus, Cc7r–Cc7v.

Az előszó *vers* és *valóság* kapcsolatának elemzését követően – amelynek „ősforrása-ként” Bartók Arisztotelész *Poétikájának* IX. fejezetét határozza meg³⁰ – a szövegalkotás során alkalmazott alakzatokat veszi sorba. Az előszó ezen része apologikus jellegű: magyarázatot ad arra, mi az elméleti háttére annak, hogy a megszokottól eltérő alak-

27 *Ratio studiorum* (1616), Regulae praecepti studiorum inferiorum, 8. 2. §, 79.

28 Az Esterházy Pál által használt példányból kimaradt az első és középső szótagok tárgyalása (De primis et mediis), vö. az Álvares-grammatika első kiadásával: Manoel ÁLVARES, S. J., *De institutione grammatica: Libri tres* (Lisszabon: Ioannes Barrerius, 1572), 217r–v.

29 Míg a fejezet címe *De metaplasmo*, a fejlécben a *De figuris* címet találjuk.

30 BARTÓK, „História és poézis”, 245.

ban, illetve időnként egyszersmind eltérő jelentésben szerepelnek bizonyos szavak a Kemény-eposzban: „szükség tudni az Olvasónak, hogy amely szók nem a közönséges magyar beszéd szerint tanáztatnak némely helyeken a versekben, a[z] nem másképpen esett annyira, mint a versek kedviért tett alkalmaztatásból.”³¹ A verset Gyöngyösi a prózával („folyó írás”) állítja szembe; a versforma követése teszi szükségessé a szavak alakjának módosítását. Az előszóban előforduló első költészetelméleti terminus a metaplazmus, amit a következőképpen definiál Gyöngyösi:

Mert azoknak szoros rendi nem vehet úgy be minden szót, mint a folyó írásnak tágassabb mezeje, hanem a szóknak mértékét, a versekben beférkeztethetésekre nézve, az ő szokott természeteknél néha hosszabb, néha rövidebb mértékben költenek venni, azokból hol elvén, hol hozzáadván, hol egybenszorítván, néha pedig megváltoztatván és egy helyből másikon kültöztetvén a bötöket, amely változtatásokat a deák poësisban metaplasmusnak, más formára vonásnak neveznek, és annak egynéhány speciesi vannak, de a[z] nem mindenik illik a magyar szó folyásához még a versekben is, nem is szoktak véle élni.³²

Álvares tankönyve külön fejezetet szentel a metaplazmus típusainak, és metaplazmus-definíciója szembeötlő hasonlóságokat mutat Gyöngyösi fenti meghatározásával:

Proprium itidem poetarum est, verbis quibus oratores utuntur, aliquid interdum addere, vel detrahere, nonnunquam litteras alias aliis permutare: aliquando e proprio loco in alienum transferre: quod quidem cum in soluta oratione vitium sit, barbarismusque nominetur, in carmine non barbarismus, sed metaplasmus appellatur: datur enim venia poetis, quia plerumque coguntur metro servire.³³

(A költők sajátja továbbá, hogy azokhoz a szavakhoz, melyeket a szónokok használnak, időnként valamit hozzátesznek, vagy elvesznek belőlük, néha egyes betűket más betűké változtatnak át, esetenként a betűket a saját helyükről máshová viszik. Ez ugyan a prózában vétek, és barbarizmusnak nevezzük, a versben nem barbarizmusnak, hanem metaplazmusnak hívjuk. A költők ugyanis engedélyt kapnak erre, mivel igen gyakran kényszerülnek arra, hogy a versmértékhez alkalmazkodjanak.)

Gyöngyösi előszavában nemcsak a vers–próza szembeállítás analóg az Álvares-tankönyv szövegével (a „folyó írást” a *soluta oratio*, azaz a próza fordításaként értékelhetjük), hanem a metaplazmus felsorolt típusainak sorrendje is megközelítőleg azonos: elvétel–hozzáadás–egybeszorítás–megváltoztatás–a betűk egy helyből a másikba kültöztetése; Álvaresnél: addere–detrahere–litteras alias aliis permutare–e proprio loco in alienum transferre. (Figyelemre méltó a *transferre* ige *kültöztetésként* való fordítása.)

31 Nyitrai kézirat, 5r.

32 Uo., 5r–v.

33 ÁLVARES, *Institutionum grammaticarum liber tertius*, Cc3v–Cc4r.

Ugyancsak az Álvares-grammatika ismeretére utalhat Gyöngyösi szóhasználat a metaplazmus fajtáival kapcsolatos megjegyzésekben: „és annak [ti. a metaplazmusnak] egynéhány speciei vannak”; „[é]n pedig más speciesekben is követtem a deák poësis, mert némely szóknak a végekből is elvettem a bötőkben a versekben jobban beférések kedviért”.³⁴ A metaplazmus típusait (protézis, epentézis, paragógé, aferézis, szinkópé, apokópé, antitézis, metatézis) kifejtő rész után a következő függelék (*Appendix*) olvasható: „Synaloephe, episynaloephe, diaeresis, ecthlipsis, systole, diastole sunt etiam metaplasmi species, de quibus supra egimus.”³⁵ (Szinaloifé, episzinaloifé, dierézis, ekthlipsis, sziszis, diasztolé, ezek is a metaplazmus fajtái, amelyeket fent említettem.) Ezeket az alakzatokat az Álvares-retorika a *De carminum dimensione* (A versek hosszúságáról, Bb1r–Bb4v) című fejezetben tárgyalta.

Az alakzatok közül Gyöngyösi a szinkópét, az episzinaloifét/szinerézist, az apokópét és a metatézist mutatja be. Látható tehát, hogy Gyöngyösi Álvares grammatikájával összhangban az episzinaloifét is a metaplazmus fajtájaként kezeli. Az előszóban tárgyalt alakzatok sorrendje is megegyezik az Álvaresnél szereplő sorrenddel, azzal a különbséggel, hogy Gyöngyösi a szinkópé (hangsúlytalan, szóközepi szótag/hang elhagyása) és az apokópé (szóvégi szótag/hang elvonása) közé beilleszti az episzinaloifét (két szótag összevonása). Ezt valószínűsíthetően az episzinaloifé és a szinkópé hasonlósága indokolta: a szóközepi szótagok módosítása (szinkópé, episzinaloifé) után a szóvégi szótagokra vonatkozó változtatásokra tér át (apokópé, metatézis). Gyöngyösi arra is magyarázatot ad, miért nem tárgyalja a metaplazmus összes fajtáját: csak azoknak a bemutatására vállalkozik, amelyek illenek a magyar szó folyásához, tehát alkalmazhatta őket a magyar nyelvű eposz megírása során. Gyöngyösi tehát amellet, hogy a latin költőkre és az általuk alkalmazott alakzatokra mintaként tekint, ezeknek az alakzatoknak a magyar nyelvhasználattal való összeegyeztetésére is kísérletet tesz.

A következő táblázatban a terminusok Kemény-eposz előszavában olvasható definícióit és a hozzájuk kapcsolódó példákat helyeztem egymás mellé. A szövegegyezéseket és azonos példákat félkövérrel emelem ki. A táblázatban megtartom az Álvares-grammatikában a példák kiemelésére szolgáló kurziválást.

34 Nyitrai kézirat, 5v.

35 ÁLVARES, *Institutionum grammicarum liber tertius*, Cc5r.

3. táblázat

	Manoel Álvares: <i>Institutionum grammaticarum liber tertius</i> (OSZK, 322.987.)	Nyitrai kézirat
szinkópé	Syncope, litteram, vel syllabam e medio dictionis subtrahit: <i>ut gubernaclo pro gubernaculo, periclis pro periculis, vixet pro vixisset, extinxem pro extinxissem.</i> (Cc4v.) ³⁶	[...] mikor a szónak közöpi ből valamely bötő vagy syllaba kivettette-tik, akit syncopénak hínak a deákok. Illyek a deákoknál ezek: periclum , piaculum , vixē pro periculum , piaculum , et vixisse . A magyaroknál pedig gyűzē-lem pro győzedelem , guslyā pro gusallya , amint ezeket az én verseimben is úgy találtni. (5v.)
episzinaloifé	Episynaloephe, quae et synech-phonesis, et synaeresis appellatur, est syllaba una ex duabus facta: quod fit cum duae vocales in unum contrahuntur, ut alvearia, eadem, alveo, eodem, eosdem, aureis, aerei, denariis. ³⁷ [...] <i>Idem.</i> [Vergilius] <i>Atria, dependent lychni laquearibus aureis. Aene. 1.</i> <i>Idem. Pectora: nec misero clypei mora profuit aerei. Aene. 11. [!]</i> E, et I, in unam syllabam coeunt. (Bb1r.)	Némely szóban pedig két syllabát vonnak egyben, és azt episynalep-nek vagy syneresi[s]nek nevezik, úgymint a deákban alvâria, laqvâria pro laqvearia , et alvearia , a magyarban lány pro leány , mért pro miért . (5v.)
apokópé	Apocope fini dictionis aliquid detrahit, ut tuguri pro tugurii, oti pro otii. ³⁸ Virg. Pauperis et tuguri congestum cespite culmen. Eclog. 1. (Cc5r.)	[...] némely szóknak a végekből is elvettem a bötőkben a versekben jobban beférések kedviért, úgymint ez a szó Weselényi alkalmazatosan nem illhetett a versek rendiben, elhagyván a végső i bötőt, csak Veselén tettem hellette; másutt

36 Szinkópé: betűt vagy szótagot vesz el a szóból, mint *gubernaclo gubernaculo* helyett, *periclis periculis* helyett, *vixet vixisset* helyett, *extinxem extinxissem* helyett.

37 Az episzinaloifé, amelyet szinekfonézisnek és szinerézisnek is hívnak, egy szótagot hoz létre kettőből: ami akkor történik, mikor két magánhangzó egybe összevonódik, mint *alvearia, eadem, alveo, eosdem, aureis, aerei, denariis*.

38 Az apokópé a szó végéből elvesz valamit, mint *tuguri tugurii* helyett, *oti otii* helyett.

	Manoel Álvares: <i>Institutionum grammaticarum liber tertius</i> (OSZK, 322.987.)	Nyitrai kézirat
		pedig, ahol <i>gyün</i> kellett volna írnom, <i>győ</i> írtam, vigyázván az előtte való verseknek, akikkel egyenlőképpen kellett termináltatni, desinentiájára, amely módot a deák poësisban apocope, <u>azaz szó végéről egy bötönek vagy syllabának elmetszésének</u> neveznek. Illyen Virgiliusnak is a többi között ez a verse: <i>Pauperis est tuguri congestum cespite culmen.</i> Ahol nem tuguri, hanem tugurj [tugurii] kellett volna lenni a deák szónak jobb módja szerint, de a versnek szükségére nézve az egyik <i>i</i>-nek el kellett vala maradni. (5v–6r.)
metatézis	Metathesis est litterarum ordo immutatus, ut <i>Thymbre</i> pro <i>Thymber</i>.³⁹ <i>Virg. Nam tibi Thymbre caput Euandrius abstulit ensis. Aene. 10.</i> (Cc5r.)	És némely szókban a bötük rendit változtattam meg, követvén ebben is a deák poëtákat, akit azok metatesisnak, bötűnek a szó végében <u>visszatételének</u> mondanak. Ehhez alkalmaztatja Virgilius ezt a verset: <i>Nam tibi timbre [Thymbre] caput, Evandrius abstulit ensis.</i> Amely versben, minthogy <i>Timber</i> bé nem illhetett, az <i>r</i> bötűt tette az <i>e</i> bötű eleibe, és úgy töltötte ki a versnek jó folyását, másképpen Timber volt volna, nem Timbre a szónak valóságos rendi. Úgy az én verseimben is egy helen, amint eszemben juthat, <i>tenyerin</i> vagyon írva, noha az szólásnak jobb rendi szerint <i>terenyén</i> köllött volna lenni, mert nem mondjuk <i>tenyér</i>, hanem <i>terény</i>, de úgy annak desinentiája a több versek cadentiájához nem illett volna. (6r–6v.)

A táblázatból egyértelmű, hogy Gyöngyösi pontos fordítását adja az Álvaresnél szereplő definícióknak, és csak akkor fogalmazza át az Álvares-féle fogalommeghatározást, ha a szöveg egy korábbi pontján már lefordította azt (az apokópé és a metatézis esetében, a táblázatban aláhúzással kiemelve). A példák bemutatása Gyöngyösinél megegyezik az Álvares-grammatika struktúrájával: a metaplazmus különböző típusai megvalósulásának példáit a *pro* szó köti össze a szavak alapalakjával. Ezt a struktúrát

³⁹ A metatézis a betűk sorrendjének a megváltoztatása, mint *Thymbre* *Thymber* helyett.

érvényesíti Gyöngyösi az előszó további részeiben is. Emellett a példák zöme is az Álvares-grammatikából származik. Az episzinaloifé esetében a második példa (*laquaria/laquearia*) bár szerepel az alakzat használatát szemléltető példamondatok egyikében, viszont az *Aeneis* első énekének 726. sora („atria; dependent lychni laquearibus aureis”) az *e* és az *i* összeolvadásának prezentálását szolgálja (az *aureis* szóval).

A szinkópé működését bemutató szavak közül a *periculum/periculum* Gyöngyösinél singularis nominativusban (vagy accusativusban) szerepel, míg Álvares a szó pluralis dativus vagy ablativus alakját hozza (*periclis/periculis*). Hasonlóképpen a *vixet/vixisset* praeteritum perfectum coniunctivi activi alak helyett Gyöngyösi a szó *vixe/vixisse* (praeteritum perfectum infinitivus) alakot hozza, azaz azt az alakot, amelyből a coniunctivust képezzük. A változtatást az indokolhatta, hogy Álvaresszel ellentétben Gyöngyösi nem tesz példamondatokat a szinkópét szemléltető szavak után,⁴⁰ így a szavak alapelakját idézi. Gyöngyösi második példája (*piaculum/piaculum*) hangalakjában nagyon hasonlít az első példára (*periculum/periculum*), emellett több kanonikus szövegben is előfordul.⁴¹

3.2. A communis syllaba

A metaplazmus fajtáinak bemutatását követően Gyöngyösi a *communis syllabák*at tárgyalja, azaz az olyan szótagokat, amelyek rövid és hosszú szótagként is funkcionálhatnak:

Más az, hogy a deákban vannak olyan szók is, **akit a versekhez képest hol röviden, hol hosszan alkalmaztatnak a pronuntiálásban**, és azokat **communis syllabáknak** nevezik. Hasonlóképpen a magyarban is némely szókkal mind a kétképpen élhetni, kiváltképpen a versírásokban, úgymint a deákban *Ciclops*, *mucro*, *volucris*, a magyarban pedig *teszem*, *teszed*, *teszi* etc., *veszem*, *veszed*, *veszi* etc., *eszem*, *eszed*, *eszi* etc. Kihez képest azoknak én is a versekben az első syllabáját, amint a szükség hozta, hol rövid, hol hosszú kimondásra alkalmaztattam; tudniillik ahol a mellettek lévő más szók syllabái a versek végén hosszak voltak, hosszan, ahol rövidek, röviden szabtam azokat is.⁴²

A közös szótagokról (*communis syllaba*) több alkalommal is szót ejt az Álvares-grammatika harmadik könyve. A következőkben ezeket a helyeket közlöm, kiemelve azokat a részeket, amelyek megegyeznek Gyöngyösi előszavával. A közös szótagok elsőként a szótagok hosszúságáról szóló fejezetben (*De syllabarum dimensione*, X2r–Y4r) kerülnek meghatározásra:

40 Álvaresnél mindkét szó képzett formában szerepel a definíciót követő példamondatokban: „Aene. 3. Idem. [Vergilius]– hic me pater optime fessum. / Deseris: heu tantis ne quidquam erepte periclis. Idem. [Vergilius] Vixet, cui vitam Deus, aut sua dextra dedisset, Aene. 11.” ÁLVARES, *Institutionum grammaticarum liber tertius*, Cc4v–Cc5r. Álvares az *Aeneis* harmadik énekének 710–711. sorát és tizenegyedik énekének 118. sorát idézi.

41 Például OVID. *Metam.* VI, 569; HOR. *Carm.* I, 28,34; VERG. *Aen.* VI, 153.

42 Nyitrai kézirat, 6v.

Syllabae partim breves, partim longae, partim communes.

Syllabae quas temporibus metimur, aut sunt breves, aut longae, aut communes. Tempus, est spacium intervallumque, **quo syllaba pronunciatur**. Syllaba brevis ex uno tempore atque spatio constat, ut *ad, sed*.

Longa, ex duobus, ut *ah, en*.

Communis est, quae in versu tum brevis, tum longa esse potest: quales sunt priores in *Atlas, Cyclops*, mediae in *tenebrae, latebrae, pharetra*.⁴³

(A szótagok részben rövidek, részben hosszúak, részben közösek.

A szótagok, amelyeket idővel mérünk, vagy rövidek, vagy hosszúak vagy közösek. Az idő az az időköz és időbeli távolság, amíg a szótagot kiejtjük. A rövid szótag kiejtése egy időnyit vagy időköznyit tart, mint *ad, sed*.

A hosszú szótag kettőt, mint *ah, en*.

A közös szótag az, amely a versben mind rövid, mind pedig hosszú lehet: amilyenek az első szótagok a következő szavakban: *Atlas, Cyclops*, a középső szótagok a következő szavakban: *tenebrae, latebrae, pharetra*.)

Ezt követően a folyékony hangok (likvidák) kapcsán (*De liquescentibus*) kerülnek ismételt szóba a közös szótagok.

De Liquescentibus.

Vocalis brevis ante mutam et liquidam eiusdem dictionis in carmine communis est, at in soluta oratione perpetuo corripitur, ut **volucris, Cyclops**.

Met. 13. Ovid. Et primo similis volucris, mox vera volucris.

Aene. 3. Virg. Ignarique viae Cyclopum allabimur oris.

*Ibidem. Idem, – – vastosque ab rupe Cyclopos. / Prospicio.*⁴⁴

(A folyékony hangokról. A rövid magánhangzók a néma [azaz zöngétlen] és a folyékony mássalhangzók előtt a versben közös magánhangzók, de a prózában mindig rövidek, mint *volucris, Cyclops*.)

Ha egy zöngétlen (azaz *muta*) és egy likvida mássalhangzópárt rövid magánhangzó előz meg, az a versben hosszú és rövid magánhangzóként is működhet: Álvares ezen jelenségre hozott példái közül kettő Gyöngyösinél is szerepel. Gyöngyösi harmadik példája, a *mucro*, amelynek a *cr* betűkombinációt megelőző első szótagja, a *volucris* analógiájára, *communis* syllabaként működik a latin költészetben, azaz versben hosszú és rövid pozíciót is betölthet. A *piaculum*hoz hasonlóan a *mucro* is előfordul a kanonikus

43 ÁLVARES, *Institutionum grammaticarum liber tertius*, X3r (*De syllabarum dimensione*). A nyomtatványban tévesen az „M3” ívszám szerepel az X3r oldalon.

44 Uo., X5v (*De syllabarum dimensione, Exceptio I.*). A nyomtatványban tévesen az „M5” ívszám szerepel az X5r oldalon.

antik szövegekben, például Ovidius *Metamorphoses*ában (V, 116; XII, 484), Lucretius *De rerum naturájában* (II, 427, 520; V, 1265, 1274), Lucanus *Pharsaliájában* (VI, 186, 237; VII, 140, 561; VIII, 618), valamint Vergilius *Aeneis*ében számos alkalommal (II, 333, 449; X, 570, 652, 681, 798, 817; XI, 817; XII, 357, 378, 511, 663, 736, 740).

Emellett a közös szótagoknak külön fejezetet is szentel Álvares grammatikájának harmadik könyve (*De syllaba communi*, Aa3r–Aa4v), ahol a következőképpen definiálja a közös szótagokat: „Communis syllaba, ut supra diximus est, quae modo brevis, modo longa apud poetas reperitur.” (A közös szótag, ahogy fentebb elmondtuk, az, amelyet hol hosszú, hol pedig rövid szótagként találunk meg a költőknél.) Mindazonáltal valószínűbb, hogy Gyöngyösi a fentebb idézett és kiemelt sort fordítja. A közös szótagokról szóló fejezetben szintén előfordul példaként a *volucris* (*Praeceptum* IV, Aa4r).

3.3. Verba novata és Soaresz retorikája

A közös szótagok ismertetését követően Gyöngyösi a költői szóalkotásra reflektál:

És valaminthogy a deák tropusokban még az oratorok is oly szókkal szoktak néha élni, amellyek nincsenek másképpen ususban, és azokat verba novatáknak nevezik, találtatnak az szerint olyanok az én verseimben is, akik nem szokott közönséges szók, úgymint *szomorgot pro szomorkodot, misége pro mivolta*.⁴⁵

A *verba novata* (újonnan képzett szavak) kapcsán Gyöngyösi is utal arra, hogy elhagyja a latin grammatika tárgykörét: mind a *tropusok*, mind pedig az *orátorok* szavak használata a retorika diszciplínáját idézi meg, így a legközelebbi párhuzamot Soaresz retorika-tankönyvében találjuk.

Soarez tankönyve a tropusokról való tudnivalók kifejtését közvetlenül megelőzően ejt szót a költői szóalkotásról, amelyet a következőképpen határoz meg:

Novantur autem verba, quae ab ipso qui dicit, gignuntur ac fiunt, aut similitudine, aut imitatione, aut inflexione, aut adiunctione verborum.

(Megújítjuk a szavakat – amelyek attól születnek és keletkeznek, aki mondja őket – vagy a szavak hasonlósága, vagy utánzása, vagy megváltoztatása, vagy összekapcsolása által.)⁴⁶

Gyöngyösi definíciója azonban nem a *verba nova/novata*, hanem az ezt megelőző fejezetben található meghatározás parafrázisának tűnik. A Soaresz-retorika harmadik

45 Nyitrai kézirat, 6v–7r.

46 Cypriano SOAREZ, *De arte rhetorica ex Aristotele, Cicerone et Quintiliano praecipue deprompti, cum tabulis Ludovici Carbonis, in usum gymnasiorum eiusdem Societatis* (München: Severus Esch költségén, 1644), Liber III., *De figuris novis*. Caput VII., 91. Az idézetek Soaresz tankönyve esetében is abból a kiadásból származnak, amelyet Esterházy Pál használt, és az Országos Széchényi Könyvtárban található: OSZK, 322.988. A kötet egy példánya megtalálható a müncheni Bayerische Staatsbibliothekben is, és online is hozzáférhető: <https://www.digitale-sammlung.de/en/view/bsb10574662>.

könyvének hatodik fejezete azokat a hétköznapi használaton kívül eső szavakat (*verba inusitata*) tárgyalja, amelyeket a költők mintegy újrafelfedeznek:

Inusitata sunt prisca fere ac vetusta, **et ab usu quotidiani sermonis, iam diu intermissa; quae sunt poetarum licentia liberiora quam oratorum** [...]⁴⁷

(A nem használt [szavak] többnyire régiesek és ósdiak, és a mindennapi nyelvhasználat-tól már régóta elszakadtak, ezek inkább a költők szabadságához tartoznak, mint a szónokokéhoz.)

A *verba novata* terminus is használatos volt a jezsuita oktatásban: a diákok a *De arte rhetorica* mellett azokat a diagramokat is tanulmányozták, amelyeket Ludovico Carbone készített a Soarez-retorika alapján. Az Esterházy Pál által használt tankönyv is tartalmazta ezeket az ágrajzokat. A Carbone által összeállított, az egyszerű szavak csoportjait szemléltető diagram (*De verbis simplicibus*) elkülöníti azokat a szavakat, amelyeket a szónok a szónoklat díszítésére használ („[v]erba, quae orator ad orationem ornandam affert”). Ezeknek három típusát különbözteti meg: „aut sunt inusitata, aut novata, aut translata” (vagy használaton kívüli, vagy újonnan alkotott, vagy átvitt értelmű [szavak]).⁴⁸

3.4. Figurata constructio

A költői szóalkotást követően Gyöngyösi azokról a szerkezetekről ejt szót, amelyek a költői dikcióban megengedettek, a prózanyelvben azonban nem volna helyük:

Annak fölötté a deák poésisban egész constructiók is usurpáltatnak, olyak, akiknek az oratoroknál nem volna helye, úgymint Virgiliusnak is ama verse: *Os humorisque* [umerosque] *Deo similis*, akinek másképpen így kellene lenni: *Ori humorisque* [umerisque] *Deo similis*. Kihez képest énnékem is esett a versekben hasonlót cselekednem, és úgy construálom némely szókot, hogy a közönséges magyar beszédnek jó rendi ellen vagyok.⁴⁹

Az idézett hely az Álvares-grammatika második könyvében található *figurata constructio* (beszédalakzatos szerkezet) meghatározásával mutat egyezést. A Gyöngyösi által alkalmazott *constructio* kifejezés is innen származhat.

Quid sit figurata constructio.

Cum apud viros doctos, et qui pure loquendi laude floruerunt, aliquid legerimus, quod Grammaticorum legibus repugnare videatur, non continuo existimabimus eos Soloecismum fecisse: cum ipsorum autoritate, testimoniisque soleant grammatici ipsi sua prae-

⁴⁷ Uo., Liber III., *De verbis inusitatis*. Caput VI., 90.

⁴⁸ Uo., *Tabulae Rhetoricae Cypriani Soarii, De verbis simplicibus*. Caput V., 223.

⁴⁹ Nyitrai kézirat, 7r.

cepta confirmare. Nam sunt quaedam, quae faciem quidem soloecismi habent, vitiosa tamen non sunt. Hoc novum loquendi genus, figura verborum, aut sermonis, aut orationis, sive σχῆμα λέξεως schema lexeos appellatur. Est enim figura, nova loquendi ratio a trito et vulgari sermone remota, quae fere ratione aliqua nititur.⁵⁰

(Mi az a beszédalakzatos szerkezet? Bár a művelt férfiaknál és azoknál, akik a beszéd tiszta dicséretében virágoznak, olvashatunk egy s más, ami úgy tűnik, hogy ellentmond a nyelvtudósok szabályainak, mégsem gondoljuk úgy, hogy szolecizmust követtek el: mivel éppen a nyelvtudósok szokták a maguk szabályait az ő tekintélyükkel és tanúbizonyságukkal megerősíteni. Vannak ugyanis olyan [szerkezetek], amelyek első ránézésre szolecizmusnak tűnnek, mégsem hibásak. Ezt az új beszédfajtát a szavak, a beszéd vagy a szónoklat alakzatának, illetve σχῆμα λέξεωςnak [beszédalakzatnak] nevezzük. Ugyanis az alakzat olyan új beszédmód, amely távol áll az elhasznált és közönséges beszédétől, és többnyire valamilyen elven alapul.)

A *figurata constructio* egyik altípusa a hellenizmus, amelyre Álvares ugyanazt az *Aeneis*-sort (I, 589) hozza egyik példaként, mint amelyet Gyöngyösi előszava:

Hellenismus.

Hellenismus est constructio, quae Graeci sermonis leges, non Latini observat.

[...]

Idem. [Vergilius] *Os humerosque Deo similis. Aenei. 2. [I]*

(Hellenizmus. A hellenizmus olyan szerkezet, amely nem a latin, hanem a görög nyelv szabályait követi.)

Gyöngyösi a következőkben az általa alkalmazott nyelvjárási kifejezéseket ismerteti. Ezeknek a nyelvjárási sajátosságoknak nem találjuk meg a közvetlen mintáját Álvaresnél, mindazonáltal valószínűsíthetjük, hogy például a latin költészetben előforduló hellenizmusok inspirálhatták Gyöngyösit, hogy olyan szavakat alkalmazzon, amelyek „nem mindenütt közönségesek”.⁵¹

4. Poézis, *história*, *fabula*: Pontanus eposzfogalma mint Gyöngyösi forrása

Ezt követően Gyöngyösi a poézis és a történetírás (*historia*) közötti különbséget hangsúlyozza, művét pedig *verses históriácskaként* nevezi meg.

Ezek mellett, mivelhogy (amint följebb is említettem) a poésist is követtem ezen verses históriácskámnak dispositiójában, azért szaporítottam azt holmi régi fabulás dolgoknak,

50 ÁLVARES, *De institutione grammatica: Liber secundus*, G6v–G7r.

51 Nyitrai kézirat, 7v.

hasonlatosságoknak és másféle leleményes toldalékoknak közbenvetésével, akik nélkül is a historia és abban lévő dolgok valósága végbenmehetett volna ugyan, mindazonáltal azoknak nagyobb ékességére és kedvesebb voltára nézve inkább tetszett azt az említett dolgokkal megszínlenem, mint azok nélkül, Tinody Sebásty módjára csupáncsak az dolog valóságát fejeznem ki a versek egyögyűségével.⁵²

Ahogy Kovács Sándor Iván is megállapítja, a *historia fabulákkal* való kiegészítése aludál Zrínyi *Syrena*-kötetének előszavára, amely a Kemény-eposz *Nyitrai kéziratban* található előszavához hasonlóan az olvasóhoz szól: „Fabulákkal kevertem az historiát; de úgy tanultam mind Homerustól, mind Vergiliustól; az ki azokat olvasta, megismerheti egyiket az másiktól”.⁵³ Az, hogy a *Syrena*-kötet előszava hathatott a Kemény-eposz előszavára, már csak azért is valószínű, mert Gyöngyösi az eposz más helyein is imitálja Zrínyit, miként azt Kovács Sándor Iván bizonyította.⁵⁴

Bartók István megállapítása szerint az előző fent idézett szöveghelye analóg Julius Caesar Scaliger poétikájának a históriát és a poézist elhatároló részeivel. Ugyanakkor, amennyiben a jezsuita gimnáziumi oktatás során használt tankönyveket tekintjük, véleményem szerint közelebbi párhuzamát is találjuk ezeknek a fogalmaknak. A *fabula* és *historia* Gyöngyösihez hasonló értelemben való használatát találjuk ugyanis Jacobus

52 Uo., 8r.

53 ZRÍNYI Miklós, „Az Olvasónak”, in ZRÍNYI Miklós, *Adriai tengernek Syreanaia*, szerk., tan. Kovács Sándor Iván, hasonmás kiadás, [1–4] (Budapest: Akadémiai Kiadó–Magyar Helikon, 1980), [2–3]. Utasi Csilla Zrínyi előszavának fogalomhasználatát Gyöngyösi Kemény-eposzában felhasználásával világítja meg: UTASI Csilla, „Szándék és imitáció Zrínyi Miklós *Syrena*-kötetében”, in *Zrínyi Miklós és a magyarországi barokk költészet: Tudományos konferencia, Eger, 2020. szeptember 3–5.*, szerk. BENE Sándor és PINTÉR Márta Zsuzsanna, 137–156 (Eger: Eszterházy Károly Egyetem Líceum Kiadó, 2021), 154–156, doi: [10.17048/ZrinyiMiklos.2021.137](https://doi.org/10.17048/ZrinyiMiklos.2021.137).

54 Kovács Sándor Iván, „Gyöngyösi Kemény-eposzában Zrínyi-imitációi”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 89 (1985): 389–414. Bene Sándor Zrínyi *Syrena*-kötetének előszavát elemezve alapvető eltérést lát Gyöngyösi és Zrínyi poézisfelfogásában: „Gyöngyösi költészetfelfogása, a terminusok egyezése ellenére, diametris ellentét Zrínyiének. [...] Gyöngyösi [...] a költészet anyagának a nyelvet tekinti, a »leleményes toldalékok« tárházát, s a tassói enargeiát számúzi a narrációból az ornatibusba. Aki poétizálja a politikát, aki a történelemmel játszik és a heroizmussal ironizál, annak – akárcsak Scaligernek – szilárd előfeltevése, hogy a múlt: volt, a valóság maga az igazság, s azt lehet is biztosan ismerni. A kérdés csak az, miként alakítsuk, hogyan »színeljük meg«, hogy nagyobb élvezetet okozzon. Ám a »históriában lévő dolgok valósága« minden megszínlelés nélkül is »végben mehetett volna«. Zrínyi (és példaképei, Tasso és Malvezzi) számára ez egyre nehezebben tartható humanista előfeltevés volt. Zrínyi tudta, hogy a múlt nem annyira volt, mint inkább van; biztosat tudni viszont alig lehet róla. Tudta, hogy megközelíteni küzdelem, ám ezen a tájon élet-halál tépje van annak, hogy a fabuláinkkal igazat mondunk-e róla. Biztos történeti tudás nincs – csak a Szentlélek segíthet benne, csak ő adhat »erőt«, hogy úgy írassunk, »mint volt«. A *Szigeti veszedelem*, minden tradicionalizmusa és tudatos archaizálása ellenére, a történelem modern tanulmányozásának egyik első példája a magyar irodalomban.” BENE Sándor, „*Szigeti veszedelem*: Fikció, valóság és a halál pedagógiája”, in „*Vár állott...: Tudományos történeti konferenciák, Vajdahunyadvár 2013–2016*, szerk. HERMANN Róbert, 131–162 (Budapest: Line Design, 2017), 162.

Pontanus (Jakob Spanmüller, 1542–1626)⁵⁵ poétikájának az eposzra vonatkozó fejtegetéseiben. Pontanus tehát ugyanannak a műfajnak a meghatározása kapcsán használja ugyanazokat a fogalmakat, mint Gyöngyösi István a Kemény-eposz előszavában.

Pontanus *Poeticarum institutionum libri tres* című munkája, ahogyan Knapp Éva is megállapítja, „[a] XVI. század végétől alapvető, folyamatosan használt költészet-elméleti műnek számított”, és a történeti Magyarország területén is folyamatosan használták.⁵⁶ Szabó Flóris a jezsuiták 18. századi győri repetensképzésének költészetelméleti hátterét és szövegalkotási gyakorlatát tematizáló tanulmányában kiemeli, hogy a repetensek, tehát az egyetemi szintű képzésben résztvevő, a humaniorák gimnáziumi tanítására készülő hallgatók Pontanus tankönyvét használták poétikai ismereteik felfrissítésére. A repetensek tananyagára vonatkozó instrukciókat a rajnai jezsuita rendtartomány 1622-es határozata tartalmazza, ám a szabályozást, ahogy Szabó Flóris a 18. századi jegyzetanyag alapján is bizonyítja, az osztrák jezsuita rendtartomány is átvette, ahol 1632-ben, Leobenben indult meg elsőként a repetensek képzése.⁵⁷ Kiemelendő, hogy Gyöngyösi retorikatanára, Aloysius Medek is részt vett a repetensképzésben⁵⁸ – tehát minden bizonnyal alaposan tanulmányozta a Pontanus-poétikát. Az eposz (*epopoeia*) sajátosságairól a következőt fogalmazza meg Pontanus:

Observanda in epopoeia. Caput II.

Caeterum quamvis historiam mutuetur epicus, multa nihilominus suo iure fingit, variisque rationibus historiae faciem in poematis speciem vultumque commutat. Quin etiam allegoria res invertit: et cum ab historico res individuas sumpserit, ad universale, ut in scholis loquuntur, transit, de quo infra pluribus cum de discrimine narrationis historicae et epicae disseremus. [...] Et cum idonea dicere vitae⁵⁹ propositum sit poetis, quam

55 Pontanusról lásd Barbara BAUER, „Pontanus (eigentlich Spanmüller), Jacobus”, in *Neue Deutsche Biographie*, szerk. Hans Günter HOCKERTS, 20. köt. (Berlin: Duncker & Humblot, 2001), <https://www.deutsche-biographie.de/pnd100250769.html#dbcontent>.

56 KNAPP Éva, „A természetleírás a XVII. századi jezsuita poesis-oktatásban”, in *Szörényi László honlapja: Köszöntő írások a 70. születésnapra* (Irodalomtudományi Intézet, 2015), https://iti.abtk.hu/images/szorenyi/irasok/KnappEva_Szorenyi70.pdf. A *Poeticarum institutionum libri III* a magyarországi jezsuita könyvtárakban is megtalálható volt. FARKAS Gábor Farkas, szerk., *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig II: Nagyszombat 1632–1690*, Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 17/2 (Szeged: Scriptum Kft., 1997), 300. Kiemelendő továbbá, hogy Knapp Éva és Tüskés Gábor Esterházy Pál *Egy csudálatos énekének* históriafogalmát is a jezsuita oktatásból eredezteti. Felvethető lehet itt is Pontanus poétikájának hatása, ugyanakkor ennek meghatározása és elemzése további kutatások tárgya. KNAPP Éva és TÜSKÉS Gábor, „Esterházy Pál *Egy csudálatos énekének* keletkezéséhez és poétikájához”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 121 (2017): 61–84, 73.

57 SZABÓ Flóris, „A költészet tanításának elmélete és gyakorlata a jezsuiták győri tanárképzőjében (1742–1773)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 84 (1980): 469–485, 469–470.

58 Az 1649/1650-es tanévben, Gyöngyösi retorikai tanulmányai idején a rhetorica osztály oktatója Aloysius Medek volt. Medek az 1645/1646-os tanévben volt repetens. ZSOLDOS, *Matricula*, 63; Ladislaus LUKÁCS, S. J., *Catalogi Personarum et Officiorum Provinciae Austriae S.I. III (1641–1665)* (Roma: Institutum Historicum S. I., 1990), 167.

59 HOR. *Ars poetica*, 333–334: „Aut prodesse volunt aut delectare poetae / aut simul et iucunda et idonea dicere vitae.”

apte et iucunde id uterque praestiterit, nihil opus est in praesens particulatim ostendere. Iam hoc quoque necessario monendum est, ut fabula, id est actionum conformatio, et dispositio, una sit sive simplex, non multiformis. Licet enim in epopoeia plures actiones insint, tamen ex omnibus, velut a pluribus membris unum corpus, una fabula componatur necesse est: ne forte monstrum Horatianum⁶⁰ nascatur. Praeterea dilatanda et amplificanda est epopoeia pluribus episodiis, sive digressionibus, quarum varietas leporem, ornatum venustatemque magnam generat.⁶¹

(Figyelemre méltó dolgok az eposz kapcsán. II. fejezet. Továbbá noha a történelmet [historia] az epikus költő kölcsönveheti, sok dolgot a semmiből, saját jogán talál ki, és különféle elvekkel a megtörtént esemény arculatát egy költemény alakjára és arcára változtatja. Sőt, az allegória meg is változtatja a dolgokat, és amikor a történetirótól az egyedi dolgokat elveszi, és egyetemessé – ahogy az iskolákban mondják – fordítja át, amelyről többet szólunk később, mikor a történeti és epikus elbeszélésmód közötti különbséget tárgyaljuk. [...] És mivel a költők célja az, hogy az élethez illő dolgokat mondjanak, semmi szükség nincs egyelőre részletesen bemutatni, hogy mennyire megfelelő és öröndes módon biztosítja ezt mindkettő [ti. Homérosz és Vergilius]. Mármost szükségképpen arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy a mese [fabula], azaz a cselekmények alakítása, és a dolgok elrendezése [dispositio] egységes, avagy egyszerű kell hogy legyen, nem pedig sokféle formájú. Lehetséges ugyanis, hogy az eposzban több cselekményszál legyen, mégis valamennyiből, mint a sok végtagból egy testet, egy mesét kell összeállítani, nehogy véletlenül egy horatiusi szörny szülessen. Ezt követően az eposzt még terjedelmesebbé és gazdagabbá kell tenni, számos epizóddal vagy kitérővel; ezeknek a sokfélesége kellemességet [lepor], ékességet [ornatus] és nagy gyönyörűséget [magna venustas] hoz létre.)

Nemcsak a pontanusi alapgondolat állítható párhuzamba Gyöngyösi előszavának idézett részével, miszerint a megtörtént eseményeket az epikus szerzők átalakítják, ki egészítik, hanem a Gyöngyösi által használt fogalmak is visszaköszönnek Pontanus leírásában (*historia*, *fabula*, *dispositio*). Gyöngyösi érvei a *fabulás dolgok*, *hasonlatosságok* és *leleményes dolgok* beillesztésére a történetbe pedig egyenesen Pontanus parafrazálásának tűnik, a *kedvesebb volt* a pontanusi *lepor*; a *nagyobb ékesség* pedig a *magna venustas* és az *ornatus* megfelelőjeként értelmezhető. Mindebből arra következtethetünk, hogy Gyöngyösi művét a pontanusi értelemben eposzként (*epopoeia*) értelmezte. Annak vizsgálata, hogy Pontanus eposzmeghatározása vajon s milyen hatással lehetett Zrínyi *Syrena*-kötetének előszavára, további kutatásokat tesz szükségessé.⁶²

60 Vö. uo., 1–5.

61 Pontanus művének első kiadása 1594-ben jelent meg Ingolstadtban. Jacobus PONTANUS, *Poeticarum Institutionum libri III*. (Ingolstadt: David Sartorius, 1594), 58.

62 Pintér Márta monográfiájában szintén a jezsuita poétikaelméletek hatását fedezi fel mind Zrínyi és Gyöngyösi eposzai, mind pedig a 17–18. századi drámák történelemfelfogásában, valamint a *historia* és a *fabula* fogalmak használatában. PINTÉR Márta Zsuzsanna, *A történelmi dráma alakzatai a 16–18. századi magyar irodalomban* (Budapest: Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány–L'Harmattan Kiadó, 2019), 89–91.

5. Összegzés

Megállapítható tehát, hogy Gyöngyösi István költészetelméleti gondolkodására alapvető hatást gyakorolt a jezsuita gimnáziumi oktatás tananyaga, és ennek következtében újra kell definiálnunk Gyöngyösi poétikai tudatosságának eredetét. Gyöngyösi nagyrészt Álvares grammatikájára, kisebb részben Soares retorikájára támaszkodik, a műfajiságra vonatkozó megállapításai pedig Pontanus poétikájával mutatnak párhuzamot. A *Ratio studiorum*ban kifejtett tananyagnak megfelelően az Álvares-grammatika Gyöngyösi által felhasznált részei egybeesnek a syntaxis osztályban oktatott tananyaggal, míg a Soares-retorikában szereplő *verba novata* és Pontanus poétikájának megállapításai (feltehetően az oktató interpretációjában) a poetica osztály tananyagát képezték. A Kemény-eposz *Nyitrai kézirat*ban található előszavának elemzésével tehát arra a következtetésre jutunk, Tusor Péter feltételezését megerősítve, hogy Gyöngyösi bizonyosan valamelyik jezsuita intézményben végezte a syntaxis és a poetica osztályokat.⁶³ Emellett megfogalmazható egy olyan hipotézis is, hogy Gyöngyösi nem közvetlenül Álvares és Soares tankönyveinek felhasználásával, hanem saját iskolai jegyzetei mentén írta meg a Kemény-eposz olvasóhoz szóló előszavát. Erre utalhatnak Gyöngyösi azon latin nyelvű példái, amelyek nem szerepelnek Álvares példái között, de hangalakjukban feltűnően hasonlítanak azokra. Az előszó – amelyet Tarnai Andor „a hiányzó magyar poétika egyik fejezetének alkalmi vázlatá”-nak⁶⁴ nevezett – forrásainak meghatározása rámutat, hogy Gyöngyösi a magyar poétikát az elsajátított jezsuita iskolai tananyag mentén gondolta leírhatónak, és ez lehetett az az irodalomértelmezési és produkciós keret, amelyre a magyar nyelvű szövegalkotás során is támaszkodott.

Függelék

Az átírás elvei

A Kemény-eposz előszavát csupán egyetlen szövegforrásból, a *Nyitrai kézirat*ból ismerjük (Piarista Központi Levéltár, For. 000-9/30). Az itt olvasható másolat azonban minden valószínűség szerint nem tökéletes, paradox módon maga a *Nyitrai kézirat* előszava is egyike azoknak a szövegeknek, amelyekben a másolás révén *megvesztegetések* keletkeztek. Ezt Gyöngyösi – ahogy magában a szövegben megfogalmazza – a saját műveinek mások által történő lemásolása során is gyakran megtapasztalta: „[...] akit én mások írása alá adtam magam munkáján is bőven experiáltam.”⁶⁵ A szöveg követhetősége

63 Tusor Péter szerint Gyöngyösi az 1643/1644-es és az 1649/1650-es tanévek között is egy jezsuita intézményben folytathatta tanulmányait, amelynek valószínűsíthető helyszínéül a homonnai–ungvári jezsuita gimnáziumot jelöli meg. TUSOR, „Új adatok és szempontok...”, 680–683.

64 TARNAI és CSETRI, *Rendszerek...*, 140.

65 *Nyitrai kézirat*, 9r.

hol egyben borivám, néha pedig még való-
tatlan, és egy helyről másikban keltőnek
a borbék, a mely valótatlanokat a Deák Péter-
ban, *Mezopotamianak*, más formára vonának
nevezni: és ama képmagyarságot is vannak
de a nem mindenek illik a Magyar szó helyé-
be, és még a versekben is, nemcsak borbék, a mely el-
jártam vannak olyank, a kiket a Magyar szó-
ból helyszót, úgy mint, miket a borbék ki-
szóval valamely borbégy szót ki vezet-
tik, a kik szynonymáknak a Deákot: illék
a Deákban ezek: *Periculum, praeculum* vice, pro
periculum, praeculum, et vixit etc. A Magyar szót
pedig, quízelem pro grósdelenem, quízelem pro
quízelem, a mint borbék ad en verseimben szü-
talánk, nemely borbék pedig két szótát von-
nak egyben, és azt *Quízelem* és vagy *Synon-*
imik nevezik: úgy mint a Deákban *Quízelem*
Quízelem, pro Quízelem, et Quízelem, a Magyar
ban *Quízelem* pro *Quízelem* meo pro *Quízelem*. En pedig
más *Quízelem* és *Quízelem* ki vezet a Deák *Quízelem*
meo nemely borbék a *Quízelem* ki vezet
a borbék, a versekben jobban be fereznek be-
vezet: úgy mint a *Quízelem* a *Quízelem* *Quízelem*
nem

290

nem illeket a versek rendben el hagyván a végén
 a börtör, csak vélelem, eadem solute, masus pedig a
 Solgyan költöt volna hanem győztem, vgya börtör
 a dőlőse való verseknél a kékkel egyenlőkére,
 pen költöt teaminálram Desimendára, a mely
 módor a Deák Poésisban azaz, az ad, his vé,
 géről egy börtörre vagy gyallabának el mitre zink
 hevélenek, Myen Köglumak is a többi közt ed
 a verse.

Paupens est tuguri congestum cespere culm.
 a hol nem tuguri, hanem tugury költöt volna len,
 ny a Deák fónak job mággya berint, de a vers
 nek bukásigere nébbe ad edgyik Lack el költöt vala
 macadit: a nemely börtörnek, a börtör rendit
 való börtör, ma börtörvén ebbém a Deák Poé,
 tákor, a kik a börtör Alcarerisnak, börtörnek a börtör
 végben vistra ceterum mórannak, ed az alkak,
 (mábratya Virgilius ezt a verset.

Nam tibi timentis caput, Evandrius abtulit ensis?
 a mely versben mind hogy timentis nem illyet
 ad a börtör eete a börtör eleiben, és ugy róttörte
 ki a Versnek is folyását, másképpen timentis volt
 volna nem timentis, a fónak való tagot rend, ugy
 ad en versembém egy helyen a mink szemben
 guchat

guchat tengerem vagy inra, noha az fónaknak
 job rendit rendit tengerem költöt volna lenny, meztam
 mondjuk tenger, hanem tenger, de ugy a mak de ri,
 néttitja a job versek adentiaja hol nem illyet vol
 ra, Alas a, hogy a Deákban vannak olyan fón
 is, a kik a versek kék dözseff hol röviden, hol, hol
 alkaknak börtörnek, a pörann kálában, és a börtör
 communis gyallabának nevelik: Hasen lo kig,
 pen a mágyarban, nemely fónak mind a kék
 képpen Alcareris, Alcareris, Alcareris a vers irások,
 ugy mmi a Deák fónak, Alcareris, Alcareris a ma
 gyarban pedig tenger, tenger, tenger, tenger, tenger,
 vchig a börtör, edgy, edgy, edgy, edgy, edgy, edgy,
 enis a versek, az első gyallabát a mmi a fónak
 egy hordó hol rövid, hol hol fónak mondó, a
 kálában börtör, tudni illik a hol a mörök levo
 mas fónak gyallabát a versek végén fónak vol
 tak, holan, a hol röviden, röviden börtör
 azokhoz.

Ez valamin hogy a Deák fónakban mág az
 gyallabák egy fónak börtörnek mág a börtör, a mág,
 helyi nemely mággyan usztan, és azokat
 versben kálában nevelik, találatnak a fónak
 olyanok a börtör versembém, a kék, a börtör
 Költ.

[5r] Az Olvasóhoz

Vegye észbe az Olvasó, hogy, noha a feltett dolognak valóságára is vigyáztam ezen versekben, mindazonáltal nem tartottam szintén olyan rendet, mint a folyó írással⁶⁸ való historiában, hanem a poésist is kívántam azokban követnem, és az szerint⁶⁹ alkalmaztatni⁷⁰ is ezen munkácskámat. Kihez képest szükség tudni az Olvasónak, hogy amely szók nem a közönséges magyar beszéd szerint tanáltnak némely helyeken a versekben, a[z] nem másképpen esett annyira, mint a versek kedviért tett alkalmaztatásból. Mert azoknak szoros rendi nem vehet úgy be minden szót, mint a folyó írásnak tágassabb mezeje, hanem a szóknak mértékét, a versekben bérkezethetésekre nézve, az ő szokott természeteknél néha hosszabb, néha rövidebb mértékben költetik veni, azokból hol elvévén, hol hozzáadván, hol [5v] egybenszorítván, néha pedig megváltoztatván és egy helyből másikkul költöztetvén a börtört, amely változtatásokat a deák poésisban⁷¹ metaplasmusnak,⁷² más formára vonásnak neveznek, és annak egy-

68 A szövegkiadás során a folyó és az írás szavakat külön írom, mivel jelentése nem azonos a folyóírás szó jelentésével, hanem a soluta oratio (eloldott beszéd) latin kifejezés, azaz a próza megfelelője. ÁLVARES, Institutionum grammaticarum liber tertius, Cc4r.

69 Sötét tintás javítás: „szer-<i>|é:|nt”. GYÖNGYÖSI, „Az Olvasóhoz” (szerk. DUGONICS), 1:XLII: „szerént”.

70 A szövegi „ni” elmosódott, nem állapítható meg, hogy a sötétbarna vagy a fekete tintával dolgozó kéz (esetlegesen egy harmadik kéz) írása. A sor végéről hiányzik az elválasztójel: „alkalmaztattni / =is”.

71 Feltehetően a sötétebb tinta írta hozzá az elválasztójelket: „Poésis- / ban”.

72 A szögött tintával aláhúzza.

[illegible]

nihány speciesi vannak, de a[z] nem mindenik illik a magyar szó folyásához⁷³ még a versekben is, nem is szoktak véle élni. Hanem vannak olyak, akiket a magyar szóban is folytathatni, úgymint mikor a szónak közöpiből valamely bőő vagy syllaba⁷⁴ kivettetik, akit syncopénak hínak a deákok. Illyek a deákoknál ezek: *periclŭm*, *piacŭlŭm*, *vixē* pro *periculum*, *piaculum*, et *vixisse*. A magyaroknál pedig *gyűzēlem* pro *győzedelem*, *guslyā*⁷⁵ pro *gusallya*, amint ezeket az én verseimben is úgy találni. Némely szóban pedig két syllabát⁷⁶ vonnak egyben, és azt episynalepnek⁷⁷ vagy syneresi[s]nek⁷⁸ nevezik, úgymint a deákban *alvāria*,⁷⁹ *laqvāria*⁸⁰ pro *laqvearia*,⁸¹ et *alvearia*,⁸² a magyarban *lány*⁸³ pro *leány*, *mért* pro *miért*. Ő pedig más speciesekben is követtem a deák poēsisit,⁸⁴ mert némely szóknak a végekből is elvettem a bőőkben a versekben jobban beférések kedviért, úgymint ez a szó *Wesélény*⁸⁵ alkalmatossan [6r] nem illhetett a versek rendiben,

meg, a mely csak egy bűntől ki változásvá válik.
 Sumar meg ezik, a mint Song sok jó folyásúve,
 s-k vétegetelműk, meg a 3 olyan változatra,
 s-k által, söt valamely vers-ket csak kétszer
 vagy egyszer parialnak, s-a olyan embert
 itja azokat, a ki fundamentumotlan, az a ve,
 s-k s-k, nincsenek a s-k meg vétegetés nélkül,
 a kien mártok írása abba a magam munka,
 jáms bőven experiaim. Amd a s-k által a
 k-k a s-k s-k többet emekik nálomnál a s-k k-k,
 s-k a s-k s-k örömet böcsim a s-k k-k, és a mit
 cövekkora valót találnak a s-k k-k, a mint Song
 találnak is amek meg igazán tudnd fogom
 meg kéziket, söt kéziket vétem a s-k k-k, mind
 a magam, mind a s-k reberül, a k-k a s-k k-k
 s-k olvasásuk gyönyörködven ez az én munkám,
 hámost sem rétekk k-k k-k k-k k-k k-k k-k
 legyek ezek k-k k-k k-k k-k k-k k-k k-k k-k

poétákat, akit⁹⁹ azok metatesisnak, bűntűnek a szó végében visszatételének mondanak. Ehhez alkalmaztatja Virgilius ezt a verset:

*Nam tibi timbre [Thymbre] caput, Evandrius abstulit ensis.*¹⁰⁰

Amely versben, minthogy *Timber* bé nem illhetett, az *r* bűtűt tette az *e* bűtű eleiben, és úgy töltötte ki a versnek jó folyását, másképpen *Timber* volt volna, nem *Timbre* a szónak valóságos rendi. Úgy az én verseimben is egy helen, amint eszemben [6v] juthat, *tenyerin* vagyon írva, noha az szólásnak jobb rendi szerint *terenyén* köllött volna lenni, mert nem mondjuk *tenyer*, hanem *terény*, de úgy annak desinentiája a több versek cadentiájához nem illett volna. Más az, hogy a deákban vannak olyan szók is, akit a versekhez képest hol röviden, hol hosszan alkalmaztatnak a pronuntiálásban, és azokat communis syllabáknak nevezik. Hasonlóképpen a magyarban is némely szókkal mind a kétképpen élhetni, kiváltképpen a versírásokban, úgymint a deákban *Ciclops*, *mucro*, *volucris*, a magyarban pedig *teszem*, *teszed*, *teszi* etc., *veszem*, *veszed*, *veszi* etc., *eszem*, *eszed*, *eszi* etc. Kihhez képest azoknak én is a versekben az első syllabáját, amint a szükség hozta, hol rövid, hol hosszú kimondásra alkalmaztattam; tudniillik ahol a mellettek lévő más szók syllabái a versek végén hosszak voltak, hosszan, ahol rövidek, röviden szabtam azokat is.

És¹⁰¹ valaminthogy a deák tropusokban még az oratorok is oly szókkal szoktak néha élni, amellyek nincsenek másképpen ususban, és azokat¹⁰² verba novatáknak nevezik, találatnak az szerint olyanok az én verseimben is, akik nem szokott [7r] közönséges szók, úgymint *szomorgot* pro *szomorkodot*, *misége* pro *mivolta*. Annak fölötte a deák poësisban egész constructiók is usurpáltatnak, olyak, akiknek az oratoroknál nem volna

99 Javitva ebből: „akik”.

100 VERG. *Aen.* X, 394.

101 Javitva ebből: „Ez”.

102 Sötét tintás javítás: „azok<a>|o:|t”. GYÖNGYÖSI, „Az Olvasóhoz” (szerk. DUGONICS), 1:XLV: „azokat”.

helye, úgymint Virgiliusnak is ama verse: *Os humorisque* [umerosque] *Deo similis*,¹⁰³ akinek másképpen így kellene lenni: *Ori humorisque* [umerisque] *Deo similis*. Kihez képest énnékem is esett a versekben hasonlót cselekednem, és úgy construálnom némely szókat, hogy a közönséges¹⁰⁴ magyar beszédnek jó rendi ellen legyen. Mindazonáltal, ha a deák versekben megállhat az olyan constructio, talán én sem vétettem, ha ahhoz hasonló¹⁰⁵ rá-mára vontam, a versek cadentiája kedvéért, a magyar szóban is némely constructiókat, a többi között ezt a verset: *Bellona Sisakját kevés a' ki vádgya*,¹⁰⁶ azaz *kívánja*, mert nem szokták¹⁰⁷ ugyan mondani, *vágyom ezt vagy azt*, hanem *vágyok erre vagy arra*, és így úgy köllött volna annak a versnek is lenni: *Bellona Sisakjára kevés a' ki vágy*. De nem illett volna az úgy a több mellett lévő versek cadentiájához, s azért cselekedtem, hogy szokott renden kívül, más formában helyhez tettem azon constructiókat. Mindazonáltal, ha nem¹⁰⁸ közönséges folyás szerint való összeferkeztetése is az a magyar szónak, de a versek kedvéért [7v] megállhat az is olyan értelemmel, mintha azt mondanám, *kevés kívánja Bellona Sisakját*, amikor ezt írom, hogy *kevés vádgya*. Minthogy pedig másképpen is a magyar szó és beszéd nem minden helyeken egyaránt foly az országban, és a dolgok is nem mind egy módon neveztetnek, hanem sok különbség legyen azokban ahhoz képest, aki csak egy részében nevelkedik az országnak, nem lehet, hogy az mind megértse a magyar denominatiókat, hanem több helyekbeli látás s hallás kívántatik ahhoz. Mert az Alföldön, mind a Felföldön,¹⁰⁹ a Tiszán- és Dunántúl, mind -innét sok dolgokat másképpen szoktak nevezni, és a szók pronuntiálás[á]ban másképpen élni, és így találatnak az én írásomban is sok szók, amelyek nem mindenütt közönségesek. Illyenek ezek: *mogorva*, aki annyit teszen, mint *mord*, *fellyegek*, mint *felyhők*, amelyek jóllehet, jó magyar [szók],¹¹⁰ mindazonáltal, akik ottan nem jártak, ahol azokkal élnek, nem vehetik mindjárt eszükben azok értelmét. Másképpen is némely szók kitűl egyképpen, kitűl másképpen¹¹¹ szoktak termináltatni, úgymint ezeket és ezekhez hasonlókat némelyek így mondják:¹¹² *élete, tekintete, kellete, vég<e>|:i|* etc.¹¹³ Ahhoz képest amikor [8r] olyan helyen interveniáltatik olyan szó az én verseimben, ahol a versek *é* [e] bötű<m>|:n|¹¹⁴ termináltatnak azokat én is úgy tettem föl, ahol pedig *i* volt a több szók vége a versek cadentiáján, úgy köllött termináltatni annak is.

103 VERG. *Aen.* I, 589.

104 Javítva ebből: „koszönséges”.

105 A *ha* és a *sonló* össze vannak húzva, feltehetően a sötétbarna tintás kéz által.

106 GYÖNGYÖSI, *Porából megéledett...*, 162 (III/IV/78. vsz.).

107 Javítva ebből: „szoktak”.

108 Javítva ebből: „ha= / nem”.

109 Javítva ebből: „fél földön”.

110 A mondatot a *szavak* kifejezéssel egészíti ki Dugonics András óta a szövegkiadás. Ez az alak azonban az előszóban egyszer sem fordul elő, valószínűsíthetően inkább a *szók* alakváltozatot használhatta, amely 18 alkalommal szerepel a szövegben. GYÖNGYÖSI, „Az Olvasóhoz” (szerk. DUGONICS), 1:XLVI.

111 Hiányzik az elválasztójel: „máskép / pen”.

112 Javítva erről: „módgyák”.

113 A mondatot Dugonics András a következőképpen emendálja: „Úgymint ezeket és ezekhez hasonlókat *élete, tekintete, kellete, vége*, némelyek így mondják: *életi, tekinteti, kellei, végi* etc.” GYÖNGYÖSI, „Az Olvasóhoz” (szerk. DUGONICS), 1:XLVI–XLVII.

114 Feltehetően a sötétbarna tintás másoló javítása.

Ezek mellett, mivelhogy (amint följebb is emlétem) a poésist is követtem ezen verses historiácskámnak dispositiójában, azért szaporítottam azt holmi régi fabulás dolgoknak, hasonlatosságoknak és másféle leleményes toldalékoknak közbenvetésével, akik nélkül is¹¹⁵ a historia és abban lévő dolgok valósága végbenmehetett volna ugyan, mindazonáltal azoknak nagyobb ékességére és kedvesebb voltára nézve inkább tet-szett¹¹⁶ azt az emlétett dolgokkal megszínlenem,¹¹⁷ mint azok nélkül, Tinody Sebestény módjára csupáncsak az dolog valóságát fejeznem ki a versek egyögyűségével.

Vége a magyar versek regulás rendi, kiváltképpen a végső szóknak egyenlő kimenetele lévén, akit cadentiának szoktunk híni, azt pedig aki szorosan meg akarja tartani, nem lehet, hogy minden dolog kimondásához olyan szót [8v] vehessen a versíró,¹¹⁸ aki annak tulajdon kimagyarázására egyenesen szolgálna, hanem sokszor másféle szókkal kölletik azt kimondani a cadentiáknak megtartása kedviért, noha egyébképpen is a versekben (akik bizonyos mértékő¹¹⁹ szókbul szoktak állani) nem lehet úgy megtartani akármely dolog kimondására és¹²⁰ a tulajdon szót, mint a tágassabb mezejő folyó írásban. Vannak azért ezen okból az én verseimben is oly szók és azokban oly dispositiók, amellyek a verseken kívül nem volnának szintén illők, a dolog egyenesen való kimagyarázására, de azok a verseket ékesséteni szokták¹²¹ inkább, hogysemmint valamely díztelenségére szolgálnának. Minekokáért az olvasó így értvén ezeket, ahol oly szót és dispositiókat talál versemben, akik vagy a közönséges szóllásban, vagy a folyó írásban nem usuáltatnának, ne tulajdonítsa azokat tudatlanságból esett fogyatkozásoknak, hanem a versek kedv<é>|:i:|ért¹²² lévő szükséges cselekedetnek, és azok, ahol szeme eleiben akadnak (nem szólok mindazonáltal az írásban gyakran interveniálni szokott egyéb fogyatkozásokról), csak úgy olvassa, amint vannak, ha a verseknek jó rendit meg nem akarja vesztegetni, [9r] amely csak egy bötűnek változásával is hamar megesisik, aminthogy sok jó folyású versek vesztegettetnek is meg az olyan változtatások által. Sőt, valamely verseket csak kétszer vagy egyszer pariálnak is, ha olyan ember nem írja azokat, aki fundamentomossan ért a versekhez, nincsenek azok megvesztegetés nélkül, akit én mások írása alá adtam, magam munkáján is bőven experiáltam. Mindazonáltal, akik azokhoz többet értenek nálomnál, azok censurája alá örömet bocsátom azokat, és amit correctióra valót találnak azokban, aminthogy találnak is, annak megigazításátul nem fogom meg kezeket, sőt, kedvessen veszem azt tőlök, mind a magam, mind azok részérül, akik a magyar versek olvasásában gyönyörködven ezt az én munkácskámot sem restellik szemek eleiben venni, akik legyenek ezekkel jó egészségben, és éljenek sokáig.

115 Az ű ékezte világosabb színezetű, enyhén elmosódott.

116 Sötét tintás javítás: „te<c>|:t:|zet”. Vö. GyÖNGYÖSI, „Az Olvasóhoz” (szerk. DUGONICS), 1:XLVII: „tetzett”.

117 Javítva ebből: „meg színlenem”.

118 Nem megállapítható, hogy az o betű ékezetét a fekete vagy a sötétbarna tintás kéz írta-e.

119 Javítva ebből: „mértékő”.

120 Valószínűsíthetően es 'is' értelemben.

121 Javítva ebből: „szoktak”.

122 Nem állapítható meg, hogy a javítás melyik kéztől származik.

„...a’ víg Néphez nem talál semmi rést”

A nevetés kontextusai Kazinczy Ferenc *Diogenész*-fordításában

BOCSIK Balázs

ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, Magyar és európai felvilágosodás program
ORCID: 0009-0005-2529-146X

“...the cheerful folk find no fault.” The contexts of laughter in KAZINCZY Ferenc’s *Diogenes*

Abstract | This study aims to distinguish between theories of humor and laughter, briefly outlining current approaches to the latter. It also reinterprets Lord SHAFESBURY’s influential theory of laughter through the lens of critical theory. Our analysis focuses on one late 18th-century Hungarian literary text, KAZINCZY Ferenc’s translation of WIELAND’s *Diogenes*, to show how local cultural contexts help shape distinct “economies of laughter.” Although concise, the reading demonstrates the interpretive value of examining laughter somewhat independently from humor, revealing how literary texts engage with affective, symbolic, and social dimensions of laughter in politically charged ways.

Keywords | theory of laughter, Christoph Martin WIELAND, KAZINCZY Ferenc, 18th-century Hungarian literature, (3rd Earl of) SHAFESBURY

* Köszönetet mondok az ELTE BTK XVIII–XIX. századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének berkein belül működő KEGy (Klasszmagyar Egylet) tagjainak, akik megvitatták velem ezt a dolgozatot.

„...talám csudálatosabat nem hallot kéd,
mint a melyet én olvastam. mikor eszemben
jut, mindenkor nevetnem kel. nevesse kéd is”
(Mikes Kelemen: *Törökországi levelek*)

Előbeszéd

Jelen tanulmány arra vállalkozik, hogy a nevetésről beszéljen. A nevetést a humor-elméletek főáramlataihoz képest komolyabban veszi, és igyekszik majd rámutatni arra, hogy milyen értelemzői perspektívák nyerhetők, ha a nevetést testi „szenzációként”¹ és olyan eseményként értelmezzük, amely a politikai közösségként értett *polison* belül önálló terepe a politikának. Ennek érdekében meg fogjuk mutatni, miben is ragadható meg humor- és nevetéselméletek különbsége. A dolgozat továbbá javaslatot tesz az újabb szakirodalom alapján egy olyan elméleti keretrendszer felállítására, amely a nevető szubjektumot elsősorban politikai szubjektumként ragadja meg. Reményeink szerint az ilyen módon lefektetett alapvetések meggyőzően mutatnak majd rá arra, hogy az irodalmi művekben körvonalazódó nevetéskonceptiók szerves eszmétörténeti kapcsolatban állnak a korszak uralkodó nevetéselméleteivel. És arra, hogy a nevetéselméletek politikai és gazdaságtani (pontosabban: politikai-gazdaságtani) beágyazottságuk révén az egész *polis* kíváncsatos működésre nézvést is implikációkat hordoznak. Végezetül dolgozatunkban Kazinczy Ferenc *A Szinopei Diogenesz’ Dialogusai* című Wieland-fordításának elemzésén keresztül röviden demonstráljuk a hosszabb elméleti bevezető tanulságait.

1. Mit csinál az, aki nevet?

A nevetés nem egyenlő a humorral, sőt, olybá tűnik, a humor elméletei látványosan kevés magyarázóerővel bírnak a nevetés testi „szenzációjának” értelmezésekor.² A humor különböző elméletei – innen nézvést – általában arra adnak magyarázatot, hogy milyen viszony áll fent a nevető szubjektum és a nevetés tárgya között, a hangsúlyt jelentősen az utóbbira helyezve. Egészen pontosan arra a szellemi mechanizmusra, amely a tárgy észlelésétől a szubjektum nevetéséig terjed. Hogy e szellemi mechanizmus alapját az ad-

1 A „testi szenzáció” kifejezés ebben az összefüggésben a *sensus*ra, vagyis az érzékelés testi-érzéki dimenziójára utal, nem csupán érzelmi vagy kognitív élményként kezeli a nevetést. E terminus a nevetést a test által produkált, közvetlenül átélhető fiziológiai tapasztalatként közelíti meg. Magyarul ez magyarázatra szorul, de a nemzetközi nevetéssel foglalkozó szakirodalom, ahogy ez alább világossá fog válni, előszeretettel él a *bodily sensation* kifejezéssel. Helyénvalónak tűnt ezt a jelentésárnyalatot megőrizni.

2 „[H]umor-based approaches are of limited relevance in understanding most laughter.” Robert R. PROVINCE, *Laughter: A Scientific Investigation* (London: Penguin, 2001), 43. Lásd még Charles DARWIN, *The Expression of the Emotions in Man and Animals* [1872] (Chicago–London: Chicago University Press, 1965), 10, doi: [10.7208/chicago/9780226220802.001.0001](https://doi.org/10.7208/chicago/9780226220802.001.0001).

ja, hogy az érzékelt tárgy nem összeegyeztethető azokkal a kategóriákkal, amelyek a befogadó tudatában az adott tárgy leírására eredetileg szolgálnak (inkogruitáselmélet), vagy az, hogy a társadalmi tabukat megszegő humor olyan pszichikai energiákat old fel a szubjektumban, amelyek e tabuk fenntartása végett voltak lekötve (feloldáselmélet), a dolgozat érvelése szempontjából kevés relevanciával bír. Míg előbbi általában Kanthoz kötik, utóbbit Freud körvonalazza klasszikus értékű tanulmányában.³ A harmadik domináns csapásirány a superioritás- vagy felsőbbrendűség-elmélet, amelyről hosszabban fogunk szólni. Mindenesetre úgy tűnik, hogy önmagában egyik humorelmélet sem bír abszolút magyarázóerővel, inkább érdekes arányokban, skálákban gondolkozni.⁴

A 18. század közepéig a legmeghatározóbb és az egyetlen valóban rendszerszinten kidolgozott humorelmélet az úgynevezett felsőbbrendűség-elmélet [superiority] volt.⁵ Az általunk vizsgált korszak és maga az elmélet is további történeti kontextualizációt igényel. A humorral és nevetéssel foglalkozó nemzetközi szakirodalom a felsőbbrendűség-elméletet leginkább Hobbesszal azonosítja, vagy legalábbis az ő munkáiban látja annak a leginkább kidolgozott – és talán a legradikálisabb – verzióját.⁶ Amikor Hobbes úgy vélekedik, hogy a nevetés csak valaki más kárára történhet – tehát a nevetés objektumát a szubjektum alávalóbbnak érzékeli magánál, az ezt kísérő dicsőség pedig az a szenvedély, ami a nevetést okozza –, akkor valójában egy olyan antik görög hagyományhoz kapcsolódik, mely alapvetően határozta meg a reneszánsz humanista íróinak nevetésértelmezését is.⁷ A Skinner által elvégzett esztétörténeti rekonstrukció azt is sugallja, hogy Hobbes konceptualizációja nem kifejezetten radikális, hanem egy többé-kevésbé konszenzuális elképzelés integrációja az emberi természetről való általánosabb vélekedésbe. A *Leviatán* szerzője éppen emiatt válik majd a felvilágoso-

3 Tegyük hozzá, az inkogruitáselméletnek Kant előtt is voltak képviselői, illetve Kant humor- és nevetéselmélete sem egyszerűsíthető le ennyire. Különösen érdekes, ahogy Kant arra tesz kísérletet, hogy az elmének azt a mozgását, ahogy „előre-hátra ugrál”, hogy az észlelt és összeegyeztethetetlen kategóriákat rendezze, a nevető test mozgásának okaként és modelljeként értelmezze, azaz, az elme mozgását megfeleltetni igyekszik a nevető test rázkódásának. Erről és Kant nevetéskonceptiójáról bővebben: Robert R. CLEWIS, *The Origins of Kant's Aesthetics* (Cambridge: Cambridge University Press, 2023), 211–240, doi: [10.1017/9781009209403](https://doi.org/10.1017/9781009209403); Sigmund FREUD, „A vicc és viszonya a tudattalanhoz”, ford. BART István, in Sigmund FREUD, *Esszék*, 23–253 (Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1982).

4 Az említett három típus különböző mixtúráit sorjázza: Patricia KEITH-SPIEGEL, „Early Conceptions of Humor: Varieties and Issues”, in *The Psychology of Humor*, szerk. Jeffrey H. GOLDSTEIN és Paul E. MCGHEE, 4–34 (New York–London: Academic Press, 1972), doi: [10.1016/B978-0-12-288950-9.50007-9](https://doi.org/10.1016/B978-0-12-288950-9.50007-9).

5 John MORREALL, „Philosophy and Religion”, in *The Primer of Humor Research*, szerk. Victor RASKIN és Willibald RUCH, 211–243 (Berlin–New York: Mouton de Gruyter, 2008), 211, doi: [10.1515/9783110198492.211](https://doi.org/10.1515/9783110198492.211).

6 Az általam ismert legalaposabb összefoglalás: Quentin SKINNER, „Hobbes and the Classical Theory of Laughter”, in Quentin SKINNER, *Visions of Politics*, 3. köt., *Hobbes and Civil Science*, 142–177 (Cambridge: Cambridge University Press, 2004). Legújabbban és szintén az egész életmű értelmezésével: Patrick T. GIAMARIO, *Laughter as Politics: Critical Theory in the Age of Hilarity* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2022), 39–65, doi: [10.3366/edinburgh/9781474491549.003.0002](https://doi.org/10.3366/edinburgh/9781474491549.003.0002).

7 SKINNER, „Hobbes ...”.

dás gondolkodóinak céltáblájává, akik ennek következtében, mint Lord Shaftesbury és Hutcheson, a nevetésről is radikálisan másképp vélekednek.⁸

Az antikvitás „komoly” filozófusai gyanakvással kezelik a nevetést.⁹ És noha Arisztotelész, akinél a szellemesség már erény, ebben a kérdésben is vitapartner mesterének, abban megegyezni látszanak, hogy a nevetés tárgya alávalóbb a szemlélnél. Amíg ez Platónnál jellemző módon normatív felhangot kap, például a színházban nevetéses szerepeket nem engedné görög színészeknek, addig Arisztotelésznél – noha mindketten elítélik az ókomédia explicit és trágár nyelvezetét – a középkomédia célzatosságra épülő, ilyen értelemben szellemes humora felértékelődik. A *Poétika* nagyobb teret enged a nevetés helyes formáinak, mint *Az állam*, ahol a nevetést éppen az keveri gyanúba, hogy felemésztheti a szubjektumot, és korlátozhatja ágenciáját.¹⁰ A már emlegetett humanista szerzők jellemzően arisztotelészi alapon dolgoznak – főként a *Poétika*hoz írt kommentárok formájában¹¹ –, ahol a nálunk alávalóbbakon nevetés inkább katarzissal járó élményként írható le, mintsem a lélek alantasabb részeinek szándékolatlan megerősítéseként. Az antikvitás más filozófiai iskolái, például a püthagoreusok, a nevetés testi jellege miatt voltak a jelenséggel szemben bizalmatlanok, és ez a bizalmatlanság fog alapot adni a középkor keresztény moralistáinak, hogy egyenesen elítéljék azt.¹²

A reneszánsz humanistái számára az is világos, hogy a nevetés, egészen pontosan az ellenfél nevetéssé tétele felbecsülhetetlen retorikai eszköz. Természetesen ez sem újdonság, Cicero és Quintilianus retorikái elmélyült figyelmet szentelnek a hasznosíthatóság ilyen típusainak.¹³ Ugyanakkor a nevetést a filozófia is professzionalizálja, különösen a Pürrhón-féle szkeptikus iskola és a Diogenész-féle cinikusok.¹⁴ Itt a neve-

8 SZÉCSÉNYI Endre, „Az esztétikai szabadságról: szellemesség és humor az Anna-korban”, in SZÉCSÉNYI Endre, *Szépség és szabadság: Eszmetörténeti tanulmányok*, 11–57 (Budapest: L'Harmattan, 2009), 27, 40–45; Andrew Benjamin BRICKER, „Laughter: Enlightenment Philosophies of Laughter, from Superiority Theory to Incogruity Theory”, in *A Cultural History of Comedy in the Age of Enlightenment*, szerk. Elizabeth KRAFT, 171–197 (London–New York: Bloomsbury, 2020), doi: [10.5040/9781350187733.ch-007](https://doi.org/10.5040/9781350187733.ch-007). Lord Shaftesbury nevetésméletéről még bővebben szólunk.

9 Arról, hogy Plátón szerint még vannak helyes formái a nevetésnek, de a 3. századi platonista tradíció már egészen annak explicit tiltásáig jut: Malcolm HEATH, „Divine and Human Laughter in Later Platonism”, in *Laughter, Humor, and Comedy in Ancient Philosophy*, szerk. Pierre DESTREE és Franco V. TRIVINGO, 80–103 (New York: Oxford University Press, 2019), 90, doi: [10.1093/oso/9780190460549.003.0005](https://doi.org/10.1093/oso/9780190460549.003.0005). Ez utóbbi tanulmánykötet szorosan kapcsolódik az alpműhöz: Stephen HALLIWELL, *Greek Laughter: A Study of Cultural Psychology from Homer to Early Christianity* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), doi: [10.1017/CBO9780511483004](https://doi.org/10.1017/CBO9780511483004).

10 Franco V. TRIVINGO, „Plato on Laughter and Moral Harm”, in DESTREE és TRIVINGO, *Laughter, Humor...*, 13–35, 13, 16, 19, 9, doi: [10.1093/oso/9780190460549.003.0002](https://doi.org/10.1093/oso/9780190460549.003.0002); Pierre DESTREE, „Aristotle on Why We Laugh at Jokes”, in *uo.*, 35–52, 43, doi: [10.1093/oso/9780190460549.003.0003](https://doi.org/10.1093/oso/9780190460549.003.0003). Lásd még ugyanott: Matthew D. WALKER, „Aristotle on Wittiness”, 103–122.

11 SKINNER, „Hobbes...”, 153.

12 HALLIWELL, *Greek Laughter...*, 264–276, 314.

13 SKINNER, „Hobbes...”, 153–156; Charles GUÉRIN, „Laughter, Social Norms, and Ethics in Cicero's Works”, in DESTREE és TRIVINGO, *Laughter, Humor...*, 122–145, doi: [10.1093/oso/9780190460549.003.0007](https://doi.org/10.1093/oso/9780190460549.003.0007).

14 Hans BLUMENBERG, *The Laughter of the Thracian Maid: A Protohistory of Theory*, ford. Spencer HAWKINS (New York–London: Bloomsbury, 2015), 24–25; Richard BETT, „Humor as Philosophical Subversion: Especially in the Skeptics”, in DESTREE és TRIVINGO, *Laughter, Humor...*, 208–227, doi: [10.1093/oso/9780190460549.003.0011](https://doi.org/10.1093/oso/9780190460549.003.0011).

tés az egyetlen érvényes reakció a társadalmi hierarchiákra és az önmagukat civilizált kultúráként értelmező jelölőrendszerekre. A magát Diogenész tanítványának valló Menipposz szatírái – aki a későbbi római komédiaszerzőhöz, Terentiuszhoz hasonlóan rabszolga volt – állítólag minden fronton támadást intéztek a filozófiai tudás legtöbb formájával szemben. Ez a szatirikus hagyomány pedig egyik csúcspontján, vizsgált korszakunkban (a 17–18. században) a „tisztán tagadó”,¹⁵ kívülálló és kegyetlen nevetés formájában vált a társadalomkritika általános formájává.¹⁶

Ám a 18. század, noha beteljesíti az „eredeti” Diogenész-féle projektumot¹⁷ Rousseau segítségével,¹⁸ egy egészen másik cinikus filozófust konstruál meg: hordójából a városba költözteti, megborotválja és illedelmessé teszi Diogenészt. Az a cinikus filozófus, aki d’Alembert szövegeiből visszanéz ránk, teljesen civilizált, a társadalom szellemes, ám nem szatirikus kritikusa, aki a természet barátja, szépen fel van öltözve, és testi folyamatait nem mutogatja kéretlenül mindenkinek.¹⁹ A 18. század végére, a francia forradalom idején, Diogenész a luxust elutasító, egyszerű élet jelképe lesz, a republikánus erények szócsöve.²⁰ Számunkra azért válik különösen fontossá a 18. század Diogenész-képének ez az ambivalenciája, mert az általunk a későbbiekben vizsgált Kazinczy-szöveg egy olyan Wieland-regény fordítása, mely a német recepció szerint a század valódi Diogenészének, Rousseau-nak az óvatos kritikáját nyújtja a cinikus filozófus monológjain keresztül. De éppen ez a finom polémia kap radikálisan másik kontextust Kazinczy átültetésében.²¹

Mary Beard, aki a nevetés történetének alakulását követte végig a Római Birodalomban, követendő módszertani megjegyzéseket tesz, illetve követendő kutatási li-

15 Mihail BAHTYIN, *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*, ford. KÖNCZÖL Csaba és RAINCSÁK Réka (Budapest: Osiris, 2002), 21; Bahtyin elméletének revíziójához: Terry EAGLETON, *Humor* (New Haven–London: Yale University Press, 2019), 157–158.

16 Arról, hogy a szatírákat gyűjtő katalógusok tételei a 18. században olyannyira megszorodnak, hogy kezelhetetlenné válik a műfaji kategória: Howard D. WEINBROT, *Menippean Satire Reconsidered: From Antiquity to the Eighteenth Century* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2005), 4–5, doi: [10.56021/9780801882104](https://doi.org/10.56021/9780801882104). Lásd még: „The Menippean satirist in his darker mood is more the isolated cynic than either an amiable humorist or a sedately seated narrator.” Uo., 7.

17 E projektumhoz: Robin HARD, ford. és szerk., *Diogenes the Cynic: Sayings and Anecdotes with Other Popular Moralists* (New York: Oxford University Press, 2012).

18 „Még azt se mondta, hogy boldogok, akik sírnak, csak sírt.” TAMÁS Gáspár Miklós, „A kiábrándulásról”, *Élet és Irodalom* 56, 28. sz. (2012). Arról, hogy a kortársak hogyan azonosítják Rousseau-t Diogenésszel, a cinikus önidentifikációról, majd annak megtagadásáról: Louisa SHEA, *The Cynic Enlightenment: Diogenes in the Salon* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2010), 94–105.

19 SHEA, *The Cynic Enlightenment*, xii–xiii., 24, 43.

20 Michael SONENSCHER, *Sans-Culottes: An Eighteenth-century Emblem in the French Revouliton* (Princeton–Oxford: Princeton University Press, 2008), 138–139, doi: [10.2307/j.ctt227274m](https://doi.org/10.2307/j.ctt227274m). Arról, hogy a 17–18. századi ábrázolások nyitott szájjal, mosolyogva mutatják Diogenészt, tehát az animalitását domborítják ki: Uo., 140. A monográfia azt követi végig, hogyan alapul az egész sans-culottes mozgalom egy viccen. Ugyanitt Rousseu *Első Értekezésének* kontextusa is más megvilágításba kerül: Uo., 151–153. Hálával tartozom Hites Sándornak, hogy felhívta a figyelmem erre a könyvre.

21 BODROGI Ferenc Máté, *Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve*, Csokonai könyvtár (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012), 270–299.

mitációkat jelöl ki. Beard úgy véli, hogy a nevetés egyetlen érvényes megközelítése történeti. De, figyelmeztet a kutató, „ahogyan nem lehetséges a nevetés univerzális elméletét kidolgozni, úgy a nevetés lineáris történetét sem lehet rekonstruálni.”²² Ugyanis a nevetés legtöbb története fejlődéselvű szemléletet érvényesít, amelynek teleologikus végpontja általában a régiekhez képest kifinomult jelen. Nemcsak a rómaiak – véli Beard –, hanem mindenki azt gondolja magáról a nevetést tárgyaló önelbeszéléseiben, hogy szofisztikáltabban nevet, mint elődei.²³ A nevetés a kezdetektől fogva civilizatorikus tettekkel jár, akár a hellén–barbár aszimmetrikus ellenfogalma felől, akár a 18. századi kifinomultság–bárdolatlanság szembenállás felől értelmezzük.²⁴ Platón és Arisztotelészt Arisztophanész ókomédiája kísérti,²⁵ amely vulgáris, vaskos és altesti – noha mindez például nem tántorítja el Platón attól, hogy Szókratész ellenfeleit az ókomédiát megidéző trágársággal járassa le. Ahogy az Arisztophanészt szintén élesen bíráló Voltaire is az egyik legvitriolosabb szatiristája saját korszakának.²⁶ A nyilvánvalóan folytatható sor mintha ellentmondana Beardnek, és azt sugallná, a nevetés univerzális: mindenki különbnek gondolja magát az őt megelőzőknél, miközben ugyanazon és ugyanúgy nevet. És ha megközelítéseinkben leginkább a különböző humorelméletek – látszólag univerzális – magyarázóerejét adó szellemi mechanizmusokra hagyatkozunk, akkor a nevetés könnyen transzhistorikus kategóriává válhat. Ám ebben az esetben arról, hogy egy irodalmi mű elsődleges kontextusában milyen képet mutat a nevetésről, nem fogunk tudni sokat mondani – pedig ez lenne a célunk.

2. A nevetés politikái

2.1. A „gelopolitikák”

A korábbiakban már hivatkozott Beard a Római Birodalom nevetéséről írott munkáját Cassius Dio egy visszaemlékezésével kezdi. A fiatal szenátor a Kolosszeumban ül és a vérengző Commodust nézi, aki egy saját kezűleg levágott strucc fejét lengeti, mintegy fenyegetésképp, a szenátorok páholya felé. A helyzet egyértelmű: ez a sors vár rátkok is, üzeni a császár. Semmi nem indokolta, hogy a fenyegetést ne vegyék komolyan, ennek ellenére, ha nem tudtak volna a szájukba babért gyömöszölni, a szenátorok hangos hahotázásba törtek volna ki. Beard úgy véli, hogy ha a legteljesebb módon szeret-

22 Mary BEARD, *Laughter in Ancient Rome: On Joking, Tickling, and Cracking Up* (Los Angeles–London: University of California Press, 2014), 50. Amennyiben nem jelzem másképp, a főszövegben szereplő idézetek a saját fordításaim.

23 Uo.

24 Reinhart KOSELLECK, *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*, ford. SZABÓ Márton, Jószeveg tankönyvek (Budapest: Jószeveg, 1997).

25 A műfajról és történeti kontextusáról: David KONSTAN, „Defining the genre”, in *The Cambridge Companion to Greek Comedy*, szerk. Martin REVERMANN, 27–43 (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), doi: [10.1017/CCO9781139015356.003](https://doi.org/10.1017/CCO9781139015356.003). Kifejezetten a nevetés felől ugyanott: Stephen HALLIWELL, „Laughter”, 189–206.

26 Henry VYVERBERG, *Human Nature, Cultural Diversity, and the French Enlightenment* (New York: Oxford University Press, 1989), 159.

nénk megérteni ezt a jelenetet, akkor többek között arra kell választ adnunk, hogyan működött a nevetés a római elit kultúrájában; milyen politikai, ideológiai és intellektuális kontextusokkal operált; hogyan ellenőrizték és szabályozták.²⁷ A monográfus arra szeretne rámutatni, hogy a nevetés a szó legszorosabb értelmében politikai ügy. Ezért vajmi keveset árul el egy specifikus történeti korszak nevetéskonceptiójáról, ha azt mondjuk például, hogy a humor alapja az észlelt tárgy és az észlelő megismerési kategóriái között fennálló inkongruencia.²⁸ Ennél összetettebb jelenséggel van dolgunk: a nevetés ragályos, az ásitáshoz hasonlóan áttekint másokra; képes kontrollálhatatlanná válva fizikai fájdalmat okozni. És ami talán a legkülönösebb benne: a humor nem szükségyszerű előidézője. Ellenben komoly politikai, ideológiai és antropológiai kódokat rejt magában.

Amennyiben magyarázataink során némiképp eltekintünk tehát a fenti szellemi mechanizmusok primátusától, akkor a nevetés szubjektuma és objektuma más megvilágításba kerülhet. Nagyobb figyelmet szentelhetünk annak az erősen szabályozott társadalmi kódrendszernek, amelybe alapvetően ágyazódnak.²⁹ Ez a szabályozott társadalmi kontextus kijelöli, hogy ki kivel és hogyan nevetethet – például illetanok formájában.³⁰ Tehát a nevetés mindenkor ideológiai keretek között értelmezendő, amely értelemszerűen egy biopolitikai dimenziót is jelent, azaz a *helyes* nevetés uralkodó formájának a társadalmi hierarchiákat újratermelő jellegét.³¹ A „politikai” jelzőt az ortodox marxista értelemben használjuk: a szubjektum nem önálló erkölcsi döntéshozóként, hanem társadalmi viszonyokban elfoglalt strukturális helyzete szerint válik politikai szereplővé. Cselekvőképességét nem individuális jegyek, hanem a termelési módon belüli pozíciója határozza meg. A szubjektum ideológiailag mindig már meghatározott: kifejezi és újratermeli az alávetettség természetesnek tűnő formáit. Az ideológia ebben az értelemben nem pusztán „hamis tudat”, hanem a társadalmi kohézió és szubjektíváció anyagi, tapasztalati és affektív közege – amely az osztályviszonyokat és a kizsákmányolást elfedhető, megélhető és újratermelhető módon közvetíti.³²

27 BEARD, *Laughter in Ancient Rome*, 1–23, 4.

28 Azt a problémát itt és most nem fogjuk érinteni, hogy a megismerés kategóriái is változnak történetileg. A probléma nehézségét éppen a helyzetkomikum látszólagos történelem feletti primátusa adja.

29 EAGLETON, *Humor*, 2–3.

30 Arról, hogy a „húzd ki magad” vagy a „ne a balkezedben fogd a villát” típusú mondatok hogyan közvetítenek egy „egész kozmológiát és politikafilozófiát”: Pierre BOURDEIU, *Outline of Theory of Practice*, ford. Richard NICE (Cambridge: Cambridge University Press, 1977), 94. A viccelődés és az együtt nevetés társadalmi hierarchiáiról gazdag példaanyagot nyújt: Mahadev L. APTE, *Humor and Laughter: An Anthropological Approach* (Ithaca–London: Cornell University Press, 1985).

31 A Bahtyin-féle karneváli nevetés koncepciója a középkori karnevált olyan politikai szintérként értelmezi, ahol a mindent elemesztő és mindenre kiterjedő közös nevetésben ezek a hierarchiák fellazulnak és átalakulnak. BAHTYIN, *François Rabelais művészete*, 9–71. Arról, milyen összefüggés van a nyitott szájú mosolygás szépségstenderddé válása és a fogorvoslás politikai gazdaságtana között: Anca PARVULESCU, *Laughter: Notes on Passion* (Cambridge, Ma–London: The MIT Press, 2010), 141.

32 KARL MARX és FRIEDRICH ENGELS, *Művei*, 3. köt., 1845–1846, ford. ROMÁN József (Budapest: Kossuth, 1960), 13–81 (A német ideológia); KARL MARX, *A politikai gazdaságtan bírálatainak alapvonalai*, ford. LISSAUER Zoltán (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1972), 168; TERRY EAGLETON, *Ideology: An Introduction* (London: Verso, 1991), 1–33; SLAVOJ ŽIŽEK, *The Sublime Object of Ideology* (London–New York: Verso, 1989), 23–25.

Patrick T. Giamario a nevetés politikájáról írott könyvében amellet érvel, hogy az egész európai eszmetörténet nevetést ellenzők (agelaszták) és nevetést éljenzők (gelaszták) folyton újraalakuló vitájaként írható le. Előbbiek jellemzően a nevetés testi karakterének veszélyét észlelve olyan transzcendens fogalmak felé fordulnak, mint az Igazság, Isten és észszerűség a polisz stabilitásának megőrzése érdekében, míg utóbbiak az arisztotelészi alapon emberi természetként értett politikai létezés összetettségét és zavarosságát látják visszatükröződni a nevetésben.³³ Az a/gelaszta-vitaként aposztrofált jelenség ugyanakkor kevés magyarázóerővel bír. Érvelése szerint – az arisztotelészi *logos* és *phōnē* kategóriát használva – az agelaszták minden esetben a nevetésben a *logos*t fenyegető *phōnē* szubverzív erejét domborítják ki, míg a gelaszták jellemzően a *phōnē*-ként értett nevetést a *logos* eszközeként értelmezik.³⁴ Giamario e vita meghaladása végett vezeti be a *gelopolitika* [gelopolitics] fogalmát, amely „azokat a nevetésre vonatkozó konkrét gyakorlatokat és szabályozási kereteket foglalja magába, melyek kifejezik, formálják és megváltoztatják a polisz életét.”³⁵ A *logosz–phōnē* dialektikán túl Giamario a különböző gelopolitikák vizsgálatának alapjaként még két, egymással szorosan összefüggő dialektikus viszonyt jelöl meg. Egyrészt arra irányítja a figyelmet, hogy a nevetés nem egyszerűen tapasztalat – amely a szubjektumon belül képződik meg affekcióként –, hanem esemény is, amely a társadalmi renden belül megy végbe, és gyakorol rá hatást. Másrészt azzal a liberális vélekedéssel szemben, mely szerint a nevetés minden esetben emancipatorikus, arra hívja fel a figyelmet, hogy amennyire a nevetés a társadalmi rendet fenyegeti, annyira a fenntartója és létrehozója is annak.³⁶ A nevetés például felfedheti a társadalmi rendszer ellentmondásait és hierarchiáit, ideiglenesen megszakítva azok tekintélyét, ugyanakkor gyakran éppen azáltal erősíti meg a fennálló normákat, hogy azok karikatúraszerű kifigurázásán keresztül eleve elismeri létüket.³⁷ Ez a gelopolitika kint–bent dialektikája: a nevetés révén a társadalmi rend belső struktúrája megnyílik a külső felé, miközben ez a külső újraírja annak belső határait.³⁸

Alfie Brown hasonló nyomvonalon haladva odáig jut, hogy a nevetés kifejezetten antidemokratikus karakterű, amennyiben nem az anarchia lehetőségével fenyegeti a fennálló rendet, hanem éppenséggel új, más típusú hierarchiák létrehozásával.

A szubjektum alávetettségének kérdése természetesen más elméleti hagyományok, például posztstrukturalista, pszichoanalitikus vagy fenomenológiai keretben is elbeszélhető. Jelen megközelítés azonban tudatosan az ortodox marxista hagyományhoz kötődik, mivel célja az ideológia és társadalmi újratemelés viszonyának anyagi és strukturális dimenzióit előtérbe helyezni.

33 γέλως; gelōs = 'nevetés', az etimológia kifejtését lásd: GIAMARIO, *Laughter as Politics*, 4. E vitapozíciókat tükröző filozófiatörténeti szemelvénygyűjtemény: John MORREAL, szerk., *The Philosophy of Laughter and Humor* (New York: State University of New York Press, 1987).

34 GIAMARIO, *Laughter as Politics*, 5, 21; A Thalész-anekdota történeti alakulása ez ügyben kifejezetten beszédes: BLUMENBERG, *The Laughter of the Thracian Maid*.

35 GIAMARIO, *Laughter as Politics*, 7.

36 Klasszikus értékű tanulmányában mintha inkább szintén csak az emancipatorikus, ellenkulturális karakterét domborítaná ki a nevetésnek MARGÓCSY István, „A humor a magyar irodalomban”, 2000 32, 7. sz. (2020): 63–79, 75.

37 GIAMARIO, *Laughter as Politics*, 9–10.

38 Uo., 26–27.

Brown – Giamariohoz hasonlóan – „Badiou hegeli és lacani alapozású” eseményfogalmát használja, miszerint „a nevetés ideológiaképzőként és az identifikációs folyamatok összetevőjeként is tárgyalható, hiszen nemcsak hozzájárul gondolkodásmódunk, társadalmunk kereteinek a kialakításához, de fenyegeti, újra is rendezheti azokat”³⁹. Azaz a nevetés már ennek az új társadalmi rendnek a szubjektumaként hozza létre a nevetőket, és azonnal naturalizálja is őket abban.⁴⁰ Az eseményjelleg „radikalitása abban áll, hogy [a nevetés] éppen akkor ellenőrzi és alakítja a szubjektumot, amikor az magát tévesen szabadnak érzi.”⁴¹ Tovább vitatva tehát az emancipatorikus elképzeléseket Brown mellett érvel, hogy a komédia nem a látszatok mögött valójában rejlő ürességet mutatja meg (hogy nincsen Igazság), ahogy nem is az érdemtől [worth] fosztja meg az ábrázolt személyeket és intézményeket, hanem sokkal inkább az érdem és az igazság látszatát kelti. Pontosabban azt a látszatot, hogy létezik valami, az Igazság vagy az Érdem, a nevetés előtt.⁴² A nevetés tehát nemcsak antidemokratikus, hanem antiesszencialista is: mindent megalkotottként és materiálisként mutat fel.⁴³ Brown – nem mellékesen – a nevetés vizsgálatának szempontjából leggyümölcsözőbb terepnek az irodalmat tartja, amennyiben láthatóvá teszi azokat a politikai struktúrákat, amelyeket – Giamario fogalmával élve – gelopolitáinak nevezhetünk.⁴⁴

Anca Parvulescu arra tesz kísérletet, hogy a nevetés kritikai kultúrtörténetét írja meg.⁴⁵ Munkája a nevetés civilizálásának folyamatát rekonstruálja. Bemutatja, miképpen válik a mosolygás széppé és illendővé („éterivé”), míg a nevetés undorítóvá és tiltottá (túlzottan is korporalissá az éterivel szemben), és miképp sztenderdizálja a szájra vonatkozó társadalmi elvárásokat a 19. században a fotó médiuma.⁴⁶ Parvulescu történeti rekonstrukciója szerint a nevetés különös helyet foglal el a szenvedélyekből érzelmek felé tartó fejlődéstörténetben. A kora újkori teoretikusok számára a nevetés lehetett önmagában is szenvedély (Désartes, Spinoza) vagy más szenvedélyek manifestuma (Hobbes). Amint a szenvedélyek érzésekké szelídülnek – és ebben nem kis szerepe van az úgynevezett „csiszolódásnak” – elveszítik jellemzően osztálydeterminált durvaságukat, valamint (Giamario és Brown felfogásához hasonló) eseményszerűségüket. Ami ebben érdekes – véli Parvulescu –, hogy a legtöbb kora újkori szenvedély megőrződik érzések formájában e tranzíciót követően, de a nevetés nem. Például van a haragnak érzete, de a nevetésnek nincs. Ennek következménye, hogy a nevetés „túlélő”, „civilizált” formáit más, szenvedélyből érzelmmé változott emóciókkal kell meg-

39 BARTAL Mária, „Alfie Bown: In the Event of Laughter: Psychoanalysis, Literature and Comedy”, *Irodalomtörténet* 50/100, 2. sz. (2019): 227–231, 227.

40 ALFIE BROWN, *In the Event of Laughter: Psychoanalysis, Literature and Comedy* (New York: Bloomsbury, 2019), 33.

41 BARTAL, „Alfie Bown...”, 230.

42 BROWN, *In the Event of Laughter*, 60. Vesd össze még a Brown számára is sorvezetőként szolgáló munka vonatkozó részével: Alenka ZUPANČIČ, *The Odd One In: On Comedy* (Cambridge, Ma–London: MIT Press, 2008), 27–38.

43 BROWN, *In the Event of Laughter*, 66.

44 Uo., 6.

45 Ő is utal a humor- és nevetésméletek eltérő magyarázóerejére: PARVULESCU, *Laughter*, 96.

46 Uo., 24., 44., 122–123.

magyarázni, amelyek a félelemtől és kegyetlenségtől kezdve széles skálán mozoghatnak.⁴⁷ Az viszont bizonyosnak látszik, hogy az érzelmek birodalmában a szenvedélyes, kitörő erejű, a test felett az irányítást átvevő nevetésnek nincsen helye.

De természetesen itt sem beszélhetünk az esztétörténeti álláspontokról homogén ideológia tömbként, például a 18. század első felének német nyelvű (esztétikai) antropológiai diskurzusában a felszabadító nevetés a mértékletes élvezet, a társas öröm alapvető fiziológiai következménye, melynek akár gyógyító, társadalmat formáló hatása is lehet. Az ilyen örömeszmény éles ideológiai kritikát jelentett az ortodoxia büntudatközpontú emberképével és a lelki vezeklésre épülő életvezetési mintáival szemben. A nevetés így kulturális-politikai állásfoglalássá válik: a test és lélek harmóniájára törekvő felvilágosult életfelfogás eszközévé, amely a természetes örömeket nem tagadja, hanem megszeli és közösségivé formálja.⁴⁸ A német felvilágosodás orvosi-antropológiai gondolkodásában a nevetés tehát nemcsak szórakozás, hanem terápiás eszköz is volt, amely elősegítette a testi-lelki egészség fenntartását. A korabeli „észszerű orvosok” [*vernünftigen Ärzte*]⁴⁹ hangsúlyozták az érzelmek szabályozásának fontosságát, és a nevetést az affektusok kiegyensúlyozására alkalmas eszköznek tekintették. A komédiák révén a szépirodalom a teljes ember koncepcióját erősítette, amely test és lélek kölcsönhatásán alapul. A nevetés tehát a (német) felvilágosodásban nem pusztán humorforrás volt, hanem orvosi és esztétikai értelemben is gyógyító hatással bíró cselekvés.⁵⁰

A 18. század európai esztétörténete civilizálja a nevetést, mosollyá igyekszik szelídíteni, és a hangos, testi funkciót kizárni a nyilvánosság tereiből.⁵¹ Mindeközben a tömegszórakozást látszólag osztályfüggetlenül az alantasabb, vaskosabb és olykor kegyetlen nevetés övezi. A következőkben a 18. század egyik legnépszerűbb nevetésméltétét, a „gelaszta” Lord Shaftesburyét mutatjuk be és elemezzük az eddigiek tükrében.

47 Uo., 6; Laurent JAFFRO, „The Passions and Actions of Laughter in Shaftesbury and Hutcheson”, in *Thinking about the Emotions: A Philosophical History*, szerk. Alix COHEN és Robert STREN, 130–150 (Oxford: Oxford University Press, 2017), doi: [10.1093/oso/9780198766858.003.0007](https://doi.org/10.1093/oso/9780198766858.003.0007).

48 Lásd: Carsten ZELLE, „Anakreontik und Anthropologie – Zu Johann Arnold Eberts Das Vergnügen (1743)”, in *Anakreontische Aufklärung*, szerk. Manfred BEETZ és Hans-Joachim KERTSCHER, 93–105 (Tübingen: Niemeyer, 2005), doi: [10.1515/9783110950212.93](https://doi.org/10.1515/9783110950212.93). Az orvostudomány, diagnosztika és a nevetés összefüggéseit az antikvitásban lásd Hippokratész és Démokritosz anekdotikus találkozásának elemzésén keresztül: Robert J. HANKINSON, „The Laughing Philosopher and the Physician: Laughter, Diagnosis, and Therapy in Greek Medicine”, in DESTREE és TRIVINGO, *Laughter, Humor...*, 52–80, doi: [10.1093/oso/9780190460549.003.0004](https://doi.org/10.1093/oso/9780190460549.003.0004).

49 A jövőben a fogalom további pontosítást és finomítást fog igényelni, ugyanis egy, a korban bevett identitáskategóriát jelöl. A műelemző gondolatmenetben nem tölt be kulcsszerepet, ezért egyelőre megelégszünk a fenti megoldással. Carsten Zelle egy angol nyelvű tanulmányában a „Reasonable Physician” kifejezést használja: Carsten ZELLE, „Experiment, Observation, Self-observation: Empiricism and the »Reasonable Physicians« of the Early Enlightenment”, *Early Science and Medicine* 18, 4–5. sz. (2013): 453–470, doi: [10.1163/15733823-1845p0007](https://doi.org/10.1163/15733823-1845p0007). Köszönöm Főrizs Gergelynek és rajta keresztül Carsten Zellének, hogy segítségemre voltak e kérdésben.

50 Carsten ZELLE, „Lachen, Literatur und Lebensordnung in zwei Lustspielen der Frühaufklärung”, in BEETZ és KERTSCHER, *Anakreontische Aufklärung*, 127–149.

51 Arról, hogy más terek specifikusan a nevetés környezetei lettek a városon belül: Vic GATRELL, *City of Laughter: Sex and Satire in Eighteenth-Century London* (London: Atlantic, 2006).

A Lord munkássága kiemelt jelentőséggel bír a 18. században az úgynevezett csinosodás/csiszolttság [*politeness*] politikai nyelvének kialakulásában, amely mint egyfajta civilizáló projektum fog érdekes tanulságokkal szolgálni a nevetés 18. századi történetében.

2.2. Shaftesbury és a liberális gelopolitika

Anthony Ashley Cooper, Shaftesbury harmadik earlje, a 18. század európai eszmétörténetébe mint a csiszolttság politikai nyelvének meghonosítója írta be magát. Dolgozatunkban nincs mód Lord Shaftesbury filozófiájának és magyarországi hatásának pontos bemutatására; életművének csupán egy, szempontunkból kiemelt aspektusára szorítkozunk.⁵²

A whigek parlamenti vezéreként (már amikor betegségei engedték, hogy a parlamentben legyen) fontos politikai szerepet is betöltő Lord Shaftesbury a nevetést is kifejezetten politikai kontextusban értelmezte.⁵³ A műveltség–műveletlenség oppozícióját a kifinomultság–bárdolatlanság⁵⁴ tengelyre transzponáló csiszolttság számára a magányos és bölcs filozofok tudása (*sophia*) leértékelődik az ember eredendően társias jellegét kidomborító praktikus tudáshoz, a *phronészisz*hez képest.⁵⁵ Ebben a keretben értelmezhető Lord Shaftesbury nevetéspróbája is, a *test of ridicule*.⁵⁶

A koncepciót a *Sensus Communis, an Essay on the Freedom of Wit and Humour in a Letter to a Friend* című esszéjében fejti ki a filozófus.⁵⁷ Az esszé célja az élcelődés [*railery*] védelme, ahol az élcelődés mások filozófiai, morális vagy politikai argumentációinak kigúnyolásához, nevetségessé tételéhez való szabad jogot jelenti. Ugyanis – így az érvelés – a nevetés próbáján megbuknak azok a gondolatok, amelyek előítéleteken vagy kritikátlan rajongáson alapszanak, szemben az észszerű proposíciókkal.⁵⁸ A túlzott rajongás, „a vallási vagy politikai eszmék mértéktelen szenvedélyű és kritikátlanul önző imádata” a szabadságtól való súlyos eltérésként értelmezendő a Lord rendsze-

52 A teljesség igénye nélkül a tágabb kontextushoz: BODROGI, *Kazinczy arca*; BODROGI Ferenc Máté, *Az Aurora zsebkönyve és a nemzet' tsinosodása: Az Aurora Hazai Almanach a csiszolttság összefüggérendszerében*, habilitációs értekezés (Debreceni Egyetem, 2023); TAKÁTS József, „A csinosodás politikai nyelve”, in „*Politikai filozófiai okoskodás: Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*, szerk. FAZEKAS Gergely Tamás, MIRU György és VELKEY Ferenc, 149–161 (Debrecen: Debreceni Egyetem, 2013); DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában* (Budapest: Universitas Kiadó, 2009), 202–5, 457–486. A szó 18. század végi kontextualizálása: SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája* (Debrecen: Kossuth Könyvkiadó, 1998), 409–11.

53 Shaftesbury politikailag elkötelezett protoesztétikájáról lásd: KARL AXELSSON, *Political Aesthetics: Addison and Shaftesbury on Taste, Morals and Society* (London–New York: Bloomsbury, 2019), 1–35, doi: [10.5040/9781350077782](https://doi.org/10.5040/9781350077782).

54 DEBRECZENI, *Tudós hazafiak*, 137–139.

55 Vesd össze még a *szophrosüné* fogalmának központi jelentőségével: BODROGI, *Kazinczy arca*, passim.

56 Uo., 115–119.

57 A szöveg magyarul is olvasható: Anthony Ashley COOPER, *Esszé a szellem és a jó kedély szabadságáról (levél egy barátjához)*, ford. HARKÁNYI András, szerk. SZÉCSÉNYI Endre (Budapest: Atlantisz, 2008). Lásd ehhez: HORKAY HÖRCHER Ferenc, „Szabad élcelődés”, *Budapesti Könyvszemle* 21, 2. sz. (2009): 106–115.

58 Idézi és elemzi a releváns szöveghelyeket: GIAMARIO, *Laughter as Politics*, 18.

rében.⁵⁹ Innen nézvést a nevetés a rajongás egyik ellenszere, a nevetés próbája pedig egyszersmind a rajongás próbája is. Többek között azért, mert a nevetés olyan természetes mércét érvényesít, amely „a világ rendjébe ágyazott”, ezért a nevetés próbája azt teszi láthatóvá, „ami ebből a rendből valamiért elhomályosult”.⁶⁰ Ebből is látszik, hogy a Lord nem „a harsány vagy ordenáré röhögést védelmezi, hanem azt sugallja, hogy a nevetés valódi formájában a kiegyensúlyozott, kedélyes és társias lélek öröme, ahogy rálel az igazságra.” A humor ezért sokkal inkább egy „lelki állapot”, amelyben „fel tudjuk fogni az igazságot.”⁶¹

De a nevetés ilyen típusú működéséhez különböző feltételek szükségesek. Egyrészt a kifinomult úriemberek klubja, ahol a különböző vélemények mindenféle korlátozás nélkül áramolhatnak. Mik ezek a korlátozások? Az elnyomó politikai- és vallási rezsim véleménykorlátozó manipulációi. E körülmények között ugyanis a nevetés elkorcsosult formákat vesz fel, bolondságot – ez jellemző a barbár és írástudatlan népre [*the many barbarous and illiterate nations*].⁶² A Lord tehát megképezi egy alacsonyabb rendű Másikat, s ahhoz képest pozicionálja a saját, szellemes úriemberekből álló klubját. Az egész rendszer észszerűsége így a civilizált [hellén] és a barbár aszimmetrikus ellenfogalmán alapul. Ahogy monográfusa, Lawrence E. Klein felhívja rá a figyelmet, Lord Shaftesbury rendszerében, a vélemény szabadságával együtt járó élcelődés szabadsága nem egy jog, amit az állam biztosít a szubjektumainak (és nem is emberi jog), hanem egyáltalán a racionális konverzáció előfeltétele.⁶³ Giamario tipológiájával élve a Lord rendszerében az élcelődés a *logos* prekondíciója, s ehhez a barbár nemzetek nevetését *phōnē*ként azonosítja. Ahogy korábban utaltunk rá, soha nem a hangos, ilyen értelemben a jelenség korporális karakterét kidomborító röhögés propagálásáról van szó Shaftesbury esetében, akinek exkluzív⁶⁴ nevetéskonceptiója tökéletesen illeszkedik a 18. századi civilizatorikus beszédrendbe, mely a nevetés megszelídítését célozza, kizárva és biopolitikailag kontrollálva ezzel az alacsonyabb osztályok nevetéskultúráját.⁶⁵

A Lord nevetéskonceptióját „liberális gelopolitaként” azonosító Giamario arra mutat rá, hogy a Shaftesbury által ünnevelt nevetés annak érdekében, hogy megvilágító erejű és felszabadító lehessen egyfelől, elnyomó és misztifikáló tendenciákat kell érvényesítenie másfelől.⁶⁶ De nemcsak ebben liberális Shaftesbury rendszere, hanem a szó klasszikus értelmében, a kereskedelemhez való viszonyában, egészen pontosan a szabadkereskedelmi politikai szótár alkalmazásában. A csiszoltság eszménye, a *virtuoso*, a gyakorlati tudás [*phronészisz*] embere a kereskedelemhez is kiválóan ért, annak pártó-

59 SZÉCSÉNYI, „Az esztétikai szabadságról”, 31–32.

60 Uo., 44.

61 Mindkét idézet: Uo., 46.

62 GIAMARIO, *Laughter as Politics*, 18–19.

63 LAWRENCE E. KLEIN, *Shaftesbury and the Culture of Politeness: Moral Discourse and Cultural Politics in Early Eighteenth-Century England* (Cambridge–New York–Melbourne: Cambridge University Press, 1994), 98, 114.

64 BODROGI, *Kazinczy arca*, passim.

65 PARVULESCU, *Laughter*.

66 GIAMARIO, *Laughter as Politics*, 20.

lója, szemben néhány protekcionista republikánus ellenfelével.⁶⁷ A Lord nagyon beszédes módon az élcelődés alapját képző szellemességet is egyfajta szabadpiaci retorikába ágyazza. A nevetés szabályozza önmagát, semmi nem olyan káros, mintha embargót helyeznénk rá.⁶⁸ A *test of ridicule* elgondolásához egészen hasonlóan működik a Lordot egyébként nem különösebben kedvelő Adam Smith *láthatatlan kéz* koncepciója. A közösség nevetése egyfajta értékelési mechanizmusként működik, amely kijelöli, mit tart méltónak a forgalomba kerülésre. A sikertelen ötletek így nem jutnak „piacra”, vagyis nem kapnak közösségi validációt – a nevetés révén tehát minden elgondolás elnyeri a maga természetes árát [*natural price*].⁶⁹ Ami egy úriember vesztesége (akár azért, mert ötlete nevetséges volt, akár azért, mert nevetségessé tette magát azzal, hogy valami észszerű dolgon nevetett), az a többi úriember nyeresége a nevetésben. Nagyon hasonló elképzeléseket találunk a 18. század második felében Walter Scottnál, aki egyenesen odáig megy, hogy nem érdemelnek szociális segítséget azok a szerzők, akik nem képesek a piacról megélni. Scott Adam Smith fogalomkészletet alkalmazva érvel.⁷⁰

Lord Shaftesbury nevetésparadigmája, noha a csinosodás rendszerén belül nóvumként és emancipatorikus hatóerőként jelentkezhetett, nem maradt független a civilizációs beszédrendnek a nevetés szelídítését célzó tendenciától, ahogy birodalmának gazdasági eszméitől sem.

3. Kazinczy és Diogenész

3.1. A szerzők

A továbbiakban egy kettős olvasatot adunk Kazinczy Ferenc Wieland-fordításáról.⁷¹ Egyfelől bemutatjuk, milyen politikai következményekkel jár az, hogy Kazinczy „egyetlen fejezetét sem olvassa nevetve”⁷² annak a regénynek, melyet Wieland minden bizonnyal paródiának szán. Másfelől pedig a regényt elemezve rámutatunk, hogy abban miképp mutatkozik meg a Shaftesbury-féle *test of ridicule*.⁷³

67 A két politikai ethosz hazafogalmának különbségéről: DEBRECZENI, *Tudós hazafiak*, 68.

68 „Wit is its own Remedy. Liberty and Commerce bring it to its true Standard. The only danger is, the laying an Embargo. The same thing happens here, as in the Case of Trade. Impositions and Restrictions reduce it to a low Ebb: Nothing is so advantageous to it as a Free-Port.” Idézi: JAFFRO, „The Passions and Actions of Laughter”, 143.

69 ADAM SMITH, *An Inquiry Into the Nature and Causes of the Wealth of the Nations* (Chicago: University of Chicago Press, 1977), 83–84.

70 HÍTES Sándor, „A mecenatúra ellen: Sir Walter Scott az írói jutalmakról és az irodalmi piacról”, in *Adomány, díj, jutalom, segély: A mecenatúra színváltásai az irodalomtörténetben*, szerk. KOLLÁR Zsuzsanna és HÍTES Sándor, 87–108, Reciti konferenciakötetek 19 (Budapest: Reciti, 2023).

71 Wieland magyarországi hatását a 18. század végétől a 19. század végéig kiadott fordítások felsorolásával jelzi: HEINRICH Gusztáv, „Wieland hazánkban”, *Egyetemes Philologiai Közlöny* 24 (1900): 555–557.

72 BODROGI, *Kazinczy arca*, 287.

73 Shaftesbury hatása Wielandra: uo., 151–156.

1770-ben jelenik meg Wieland Diogenész-regénye *Sokrates mainomenos oder die Dialoge des Diogenes von Sinope* címmel, melyet az 1795-ös kiadásban a szerző *Nachlaß des Diogenes von Sinopéra* változtatott. Itt nem célunk az eredeti szöveg elemzése, csupán csak két számottevő kontextuális tényezőre utalunk. A regény Wieland erfurti időszakában íródik, melynek a szerző nagy reményekkel, mindenekelőtt az anyagi, tehát politikai függetlenség realizálható vágyával vágott neki. Ezek a lehetőségek délibábnak bizonyultak: az egyetemi munka sok és fárasztó, a pénz kevés, így a szépirodalmi alkotói munka ideális feltételi nem adottak. A regénybéli Diogenész egyik legkarakterisztikusabb erénye a függetlensége, még Nagy Sándor alaposan megfontolt és csábító ajánlata sem képes függetlenségének feladására kényszeríteni a bölcslőt. Igen indokoltnak tűnik tehát az az olvasat, mely Wieland sikertelen erfurti emancipációs kísérletének tükrében olvassa a Diogenész-regényt, melyet a költőzése utáni hónapokban kezd el írni.⁷⁴ A másik kontextualizáló tényező Wieland nyilatkozata a francia forradalom után, miszerint, ha a franciák olvasták volna a Diogenész szájába adott köztársaságtervezetet, akkor nem bajlódtak volna egy ilyen államforma kialakítására való törekvéssel, hiszen már bizonyítva lett, hogy a köztársaság létfeltételei nem adottak ezen a világon.⁷⁵ Ezt a két tényezőt még Laczházi Gyula sem említi, aki a legújabb német szakirodalom tükrében a leginkább közel hajol a hazai értelmezők közül az eredeti wielandi kontextushoz.⁷⁶

Louisa Shea arra hívja fel a figyelmet, hogy a korszakban is ismeretes, tabusított elemei a cinikus hagyománynak (incesztus, kannibalizmus) nem véletlenül maradnak ki a Wieland-féle változatból, ugyanis a cél egy olyan Diogenész megkonstruálása, aki sokkal inkább a sztoikusokhoz áll közelebb kozmopolitizmusával.⁷⁷ Ez a Diogenész az *Aufklärer* ideális típusát testesíti meg, mintegy modellálva az állam és a felvilágosító viszonyát. Innen nézvést nem egy politikai kiáltványról van szó, hanem a humánértelmisségi szerepe feletti elmélkedésről.⁷⁸ Az egyébként tisztelt Rousseau-val szemben már önmagában ez a szerepkonstrukció is kritika: nem lehet kivonulni a társadalomból, hanem a szókratészi bábáskodással, de az államtól függetlenül, kozmopolitaként kell az

74 Ezt az olvasatot életrajzi adatokkal megtámogatva prezentálja, ráadásul a 18. század második felének német írói emancipációs törekvéseinek kontextusában: W. Daniel WILSON, „Wieland’s Diogenes and the Emancipation of the Critical Intellectual”, in *Christoph Martin Wieland: North American Scholarly Contributions on the Occasion of the 250th Anniversary of his Birth*, szerk. Hansjörg SCHELLE, 149–181 (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1984). Ez a tanulmánygyűjtemény eddig elkerülte a hazai értelmezők figyelmét.

75 SHEA, *The Cynic Enlightenment*, 93; WILSON, „Wieland’s Diogenes”, 153–154. Noha a forradalmakat szükségszerű természeti eseményeknek gondolta, ehhez lásd a kritikai kiadás sajtó alá rendezőinek Batsányi Wieland-fordításához fűzött jegyzeteit: BATSÁNYI János, *Prózai művek*, szerk. KERESZTURY Dezső és TARNAI Andor, 1. köt., Batsányi János összes művei 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960), 1:519–520.

76 LACZHÁZI Gyula, „Wieland Diogenesz-regényének Kazinczy-féle fordításáról”, in *Nunquam autores, semper interpretes: A magyarországi fordításirodalom a 18. században*, szerk. LENGYEL Réka, 288–307 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2016).

77 SHEA, *The Cynic Enlightenment*, 79, 86.

78 Uo., 89, 93.

emberiség jobbítását szolgálni.⁷⁹ Arról nem is beszélve, hogy az egész regény tartalmilag is Rousseau kritikája, melynek ékköve a nevetséges köztársaságtervezet.⁸⁰

Laczházi, amikor a szigetutópia feltételezhető szerzői intencióit rekonstruálja, hivatkozik Wieland egy 1758-as levelére, melyben a szerző „az irodalmi hatás olyan változatát körvonalazza, amelynek célja az olvasó sokkolása, azaz a megszokott gondolati sémák, vélekedések, előítéletek elbizonytalanítása.” Ebben a levélben Wieland éppen a Shaftesbury-féle *test of ridicule*-re hivatkozik.⁸¹ Ha ennek tükrében értelmezzük a rekonstruált szerzői intenciót, Wieland a szigetutópián keresztül nem csupán Rousseau (félreértelmezett) természeti állapotának kritikáját nyújtja, hanem a teljes egyenlőségen alapuló köztársaság államformáját is nevetségessé teszi.

Kérdéssé tehető, mennyire van igazunk, amikor azt mondjuk, hogy Kazinczy regényfordítását azért tiltják be, mert egy ilyen államformára törekvő mozgalomban vesz részt.⁸² A kulturális transzfer – természetesen figyelembe véve azt is, hogy az eredeti és a fordítás megjelenése között eltelt 20 évben a francia forradalom is lezajlik – éppen a nevetés felől látszik megragadhatónak. De milyen érvek szólnak amellett, hogy a fordító Kazinczy komolyan olvassa a művet, miközben Wieland „távolságtartó nevetése” visszhangzik „főhőségének államtervezete felett”?⁸³ Egyrészt árulkodó a retorika, amikor egy Hajnóczynak írt levelében Kazinczy úgy fogalmaz, hogy „az én wielandi Diogenesem Magyarország *korintusi papjait* ostromozza”.⁸⁴ Másrészt – ahogy erről Bodrogi monográfiájának központi tézise is tanúskodik – a regénnyel való találkozás életre szóló élmény Kazinczynek.⁸⁵ Harmadrészt pedig az 1790-ben elkezdett fordítást indokolt az *Orpheus* szövegeinek intratextuális hálózata felől értelmezni. A folyóiratnak különösen az első számára fókuszálva így tesz Szauder József is, aki kiemeli, hogy az ott megjelenő Wieland-regény Vitéz Imre-féle fordításrészlete – éppen a gazdagok és a hízelkedők viszonyát taglaló jelenet – szervesen illeszkedik a lapszám politikai reflexiói közé.⁸⁶ Negyedrészlet arra is utalnánk, hogy Kazinczy fordítói eljárásainak tükrében is

79 A kozmopolitizmus egy olyan morális és intellektuális pozíciót jelöl a shaftesburyánus hagyományban, amely nem az államtól való teljes elszakadást, hanem a lokális politikai hovatartozás relativizálását jelenti. Fontos kiemelni, hogy a kozmopolita egyszerre lehet a *koszmosz polisának* és saját *polisának* is a polgára – az államhoz való viszonya tehát nem szükségszerűen elutasító.

80 Ezt tüzetesen elemzi Wieland korábbi esszéinek tükrében: LACZHÁZI, „Wieland Diogenesz-regényének...”.

81 Uo., 304–305, különösen a 37. lábjegyzet. A német recepció is kiemeli Shaftesbury hatását: BODROGI, *Kazinczy arca*, 275.

82 A mozgalomról, céljairól, vezetőjének ambivalens karakteréről és Kazinczyról mint forrásértékről: BENDA Kálmán, „A magyar jakobinus mozgalom története”, in BENDA Kálmán, *Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből*, 105–213 (Budapest: Gondolat Kiadó, 1978).

83 BODROGI, *Kazinczy arca*, 276.

84 „Kazinczy Ferenc Hajnóczy Józsefnek 1794. júl. 24.” Kiemelés az eredetiben. A levélben Kazinczy utal arra, amit Fraknói Vilmos is megismétel, miszerint a hivatalos indoklás szerint „Wieland egyes munkáinak külön kiadása nem engedhető meg.” Noha a téma bizonyítást igényel, részünkről megkockáztatjuk a feltételezést, hogy a cenzúra indoklása pusztán formalitás. FRAKNÓI Vilmos, „Martinovics és társainak összeesküvése: Harmadik közlemény”, *Századok* 12 (1878): 213–245, 222.

85 BODROGI, *Kazinczy arca*, 9–15., 39–63.

86 SZAUDER József, „Kazinczy útja a jakobinus mozgalom felé” [1959], in SZAUDER József, *A romantika útján*, 115–142 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1961), 131–132. Szintén az *Orpheus* első számában helyet

egyedülálló helyet foglal el a regény. Míg a *Werther* szoros fordításába végül bicskáját beletörő Kazinczy következő próbálkozásánál, a *Bácsmegyeyvé* transzponált Kasyer-regény esetében „»magyarítást«” végez, addig a *Diogenész* esetében szorosan fordít, de jelelt módon elhagyja az előző tetemes részét.⁸⁷

A szöveget komolyan olvasó Kazinczy felháborodik azon, hogy nem sokkal az egyébként cenzurális fenntartásokkal engedélyezett megjelenés után, 1794 nyarán a könyvet be is tiltják, Kazinczyt pedig decemberben letartóztatják. A Mester – tegyük hozzá, nem teljesen jogtalanul – eleinte azt kifogásolja, hogy a Wieland-féle eredetit gond nélkül lehet árusítani, miközben az ő fordítását leveszik a polcokról.⁸⁸ A gyors betiltás oka könnyen lehet annak a Martinovicsnak a letartóztatása, aki már a szervezkedés idején is folyton jelentett a titkosrendőrségnek „elvtársairól”, noha a források arra utalnak, hogy a „franciás gondolkodás” kelti fel a cenzúra figyelmét.⁸⁹ Bodrogi értelmezésében Kazinczy azzal is „finoman provokál”,⁹⁰ hogy fordítása megtagadja a Wieland-féle fikciót, sőt egy fordítói jegyzetben jelzi, hogy kihagyja azt a részt, ahol Wieland „azt akarja elhitetni az Olvasóval, hogy ő ezt a Munkát valamelly Benediktinusz Szerzet Klastromának régi kézírásai közt lelte, ’s Németre csak fordította.”⁹¹

A fikciókeretet tehát nem pusztán elhagyja Kazinczy, hanem kifejezetten le is bukztatja azt. A kerettörténet szerint Wieland egy apátság⁹² könyvtárában találja meg a kéziratot, és azt csak közreadja. Az így megkonstruált keret egyfelől arra a korszakban is ismert hagyományra épít, mely szerint a cinikus filozófusnak létezik egy évszázadok óta kallódó, *Republika* című kézírata.⁹³ Az ősi filozófiai értekezés megtalálásának és közreadásának fikciós kerete lehetővé teszi a paródiaként, a cinikus filozófia szatíraként való olvasatot, noha maga Wieland, és a regényért rajongó Goethe is elutasítja ezt az olvasatot.⁹⁴ A bevezető kihagyásának gesztusával a fordító Kazinczy *ab ovo* kiiktatja a paródiaként való olvasás lehetőségét biztosító egyik központi paratextust. Az exp-

kapott még egy fordításrészlet a regényből Szabó László tollából. Idekíváncozik még Debreczeni Attila meglátása is arról, hogy az első számban közölt Rousseau-fordítás ironiamentes összhangot mutat a regény Diogenészének köztársaságtervezetével: DEBRECZENI Attila, „Előfeltevésektől mentes, életre való Philosophia: Kazinczy projektuma az *Orpheus* idején”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 128, 5. sz. (2024): 533–567, 558, doi: [10.56232/itk.2024.5.01](https://doi.org/10.56232/itk.2024.5.01). Vesd össze még Kazinczy Rousseau iránti rajongásával az *Orpheus*-korszak idején: BODROGI, *Kazinczy arca*, 286.

87 SZILÁGYI, Kármán József..., 394.

88 A történetet Kazinczy szavaival jól összefoglalja a kritikai kiadás jegyzetanyaga: KAZINCZY Ferenc, *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig: Önállóan megjelent fordításkötetek*, szerk. BODROGI Ferenc Máté és BORBÉLY Szilárd, Kazinczy Ferenc művei: Második osztály: Fordítások: Kritikai kiadás (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 823–825.

89 Idézi az erre vonatkozó forrást: BODROGI, *Kazinczy arca*, 273.

90 Uo. Ezt Laczházi kétségbe vonja: LACZHÁZI, „Wieland Diogenész-regényének...”, 309. Ahogy ez ki fog derülni, részünkről Bodrogival értünk egyet.

91 KAZINCZY, *Fordítások...*, 312.

92 „in einer gewissen Abtey B * * * * Ordens in S * * *”. Christoph Martin WIELAND, *Wielands Werke*, 9.1. köt., *Januar 1770 – Mai 1772*, szerk. Hans-Peter NOWITZKI (Berlin–New York: de Gruyter, 2008), 3.

93 Erre Diogenesz Laeirtosz utal, de a címen kívül nem említ róla mást, és a 18. században elérhető források alapján sem lehetett többet tudni az értekezésről: SHEA, *The Cynic Enlightenment*, 77–78.

94 WILSON, „Wieland’s Diogenes”, 153.

licit lebuktatással pedig a komolyan vehetőség, a jelenre vonatkozás tendenciáját erősíti fel – akár önkéntelenül is.

A Wieland-féle előszó, mely a fiktív kézirat megtalálásának történetét mutatja be, jellegzetesen antiklerikus hangot üt meg. A narrátor szerint a szerzetesek jól táplálva, de tétlenségben és minden iránt teljes gondtalanságban élnek. Az ilyen embereknek nincs is szükségük jó könyvekre, sőt, az igazat megvallva, semmilyen könyvre nincs szükségük – de pusztán a „molyok iránti figyelmességből” nem nyúlnak a könyvekhez.⁹⁵ Ezzel szemben a kozmopolita író világi kezeiben jó helyre kerül a kézirat, ki lehet adni. Wieland narrátorának gesztusa modellezi a korábbiakban már említett *Aufklärer* szerepet is, amellet, hogy odaszúr a szerzetesrendeknek. Éppen a karakán és szellemes antiklerikális kiállás miatt fogadja a művet élvezettel Kaunitz kancellár is.⁹⁶ Talán nem véletlen, hogy a 18. századi bécsi udvar meghatározó államférfijának, aki a „jozefinista egyházpolitika kezdeményezője”,⁹⁷ leginkább az előszó, tehát a fiktív keret kelti fel az érdeklődését. Ugyan a Kazinczy-féle fordítás megjelenésekor hal meg a még II. Lipótnak is tanácsot adó kancellár, és a Ferenc császár féle reakció első éveiben járunk, mégiscsak fontos adalék, hogy a bécsi udvari kör ismerte és értékelte Wieland-regényét. A könyvben – úgy tűnik – nem a „franciás” veszedelmet, hanem az antiklerikális kritikát, ilyen értelemben pedig a paródiát, a nevetségést látta. Ez az egyik lehetséges magyarázata annak, amit Kazinczy felpanaszol, jelesül az eredeti regény korlátlan piaci jelenlétét (Bécsben!) a fordítás betiltásának idején.

Véleményünk szerint, Bodrogival egyetértve, több mint indokolt a Kazinczy-féle gesztust politikai provokációként is értelmezni. Nem azt mondjuk, hogy ez a szerzői-fordítói intenció, hanem azt, hogy a fent vázolt érvek tükrében egy érvényes olvasatról beszélhetünk. Kazinczy a mű gelopolitikai státuszát változtatja meg a kulturális transzfer során. Esetében az előszó elhagyásának politikai következményei lesznek. Az eredeti wielandi szöveg – a Giamario-féle tipológiát használva – *gelaszta*, amennyiben a nevetést a logosz eszközeként hasznosítja, s ehhez éppen Lord Shafestbury nevetéspróbája szolgál poétikai alapotként. Kazinczy fordítása innen nézvést pedig *agelaszta*, ugyanis, amíg a Wieland által felállított nevetéspróba eleve bukásra ítélt – paródiaként prezentálja – a köztársaságtervezetet, addig a nem nevető Kazinczy átengedi a próbán azt. Míg a wielandi mű nevetésparadigmája a köztársaságról szőtt emancipatorikus víziót semmisíti meg mint ideológiát, addig Kazinczy fordítása utóbbit veszi komolyan, hogy a fennálló hierarchiákat kérdőjelezze meg. A két mű nevetésparadigmájának dialektikája kifejezetten összetett. Ahogy utaltunk már rá, a paródia épp azáltal erősítheti meg a fennálló hierarchiákat és normákat, hogy nevetségessé teszi őket, mintegy ezzel legitimálva létezésüket. A Wieland által nevetségessé tett köztársaságtervezet Kazinczy kezei között egy forradalmi republikánus vízióvá változik, amelyet a fennálló ha-

95 WIELAND, *Wielands Werke*, 5–6.

96 WILSON, „Wieland's Diogenes”, 177.

97 H. BALÁZS Éva, „Négy portré (Mária Terézia, Kaunitz, Zinzendorf, Sonnenfels)”, *Történelmi Szemle* 29, 3–4. sz. (1986): 560.

talom (a Habsburg Birodalom) saját magára fenyegetőként érzékel és be is tilt – a magyarországi viszonyok tekintetében.

3.2. A regény

Ha a regényen *belül* megjelenő nevetésselgondolást vesszük szemügyre, némiképp más a helyzet: a szöveg különböző helyzetekben alkalmazza a nevetéspróbát Diogenész (pszeudo)dialogusaiban. A Xeniadésszal való beszélgetés során például arra céloz a cinikus filozófus, hogy ha lehetséges volna hibák nélkül élni, akkor az ilyen embert kiutálná a társadalom, ezért „[k]éntelen a' maga érdemével való szabados élhetést valamelly valóságos vagy csak képzeltt bolondság által megvásárlani, mely által egyszersmind ezen *sublunáris* Világ bolondságainak Génuszát engeszteli-meg, 's a' más bolondoknak hatalmat ad az ő kikacagására.”⁹⁸ Mivel a dialógus Diogenész különcsége körül gravitál, a megjegyzés önértelmező példabeszédként is olvasható. Ekkor a felvilágosító (Diogenész), kényszerűségből ugyan, de alá kell hogy vesse magát a nevetéspróbának, s éppen e gesztus által válik recipiálhatóvá az általa megfogalmazott társadalomkritika. De a filozófusnak képesnek kell lennie saját magán is nevetni, ahogy Diogenész kacagta saját „esztelenségét”, amiért egy püthagoreus metafizikáját hallgatta és még fizetett is érte „E' légyen az utolsó drachmám, (így szóltam, midőn vége vala a' Tanításnak) mellyet a' *hóld felett lévő dolgok* előbeszéléseért vettek-ki.”⁹⁹ E jelenet készíti elő a regény egyik csúcspontját, amelyben Diogenész keleti filozófusnak öltözik be, és hajmeresztő érveléseivel parodizálja az egész metafizikus antik hagyományt, vagy ahogy ő fogalmaz: „Uraim, megnyitom előttetek a' Metaphyzikai abysszusnak kapuját”,¹⁰⁰ Nevetéstezt alá bocsájtja azt a filozófiai rendszert, amelyet azért ismert fel nevetségesnek, mert önmagát is kikacaghatta. Tegyük hozzá, előbbi sikeréhez hozzájárult a szellemileg korlátozott athéni tömeg értetlensége.¹⁰¹ Az egész paródia a holdbéli emberről a regény önmagára visszavetített metaforájaként is értelmezhető, hiszen az ezután néhány fejezettel később következő köztársaságtervezet is hasonló retorikai keretbe kerül, mint a metafizikus dogmatika a regénybeli Diogenész szónoklatában. Egyfelől tehát a szöveg a nevetéstezt belső ökonómiájának teljes körét valósítja meg.

A regény gelopolitikai csúcspontjaként értelmezhető bekezdést érdemes egészében idézni:

Egy mulatni, nevetni szerető Nép sokkal később a' Fejedelmek rendeléseinek teljesítésére mint a' mord kedvű, 's nem olly hamar fog pártot ütni, mint ez. A' Religio fanatizmus, és az országlási fanatizmus, ez a' két irtóztató monstrum, mely a' Nemzetek közt a' legboldogtalanabb Katasztrophékat szokta támasztani, a' víg Néphez nem talál semmi

98 KAZINCZY, *Fordítások...*, 334. Kiemelés tőlem – B. B.

99 Uo., 357. Kiemelés tőlem – B. B.

100 Uo.

101 „Itt is, amott is beszélt egy-egy a' szomszédjának, mi vólt légyen a' Bölcs célja? jó vólt é, vagy rossz, a' tanítás? szakáll, pallástja felől mit lehet tartani? 's a' hóldbéli ember alatt kit kellessék érteni? mert, hogy a' dolognak borítékja alatt titok lappang, arról többé senki sem kételkedett.” Uo., 362.

rést, hogy beférkezhessék, vagy ha beférkezhetik is azonnal elveszti minden kártékony erejét. Ha egy vagy más megbomlott koponyában valami dögleletes gondolat támad-fel, néki áll a' víg tréfa 's elkergeti a' víg Néptől. – A' komor Nép közt pedig csak kevés segélő körülállások mellett is, minden elmét impesztált volna, meghasonlást 's visszálkodást támasztana, az Országzász alktományát veszedelembé ejtené, 's legalább öt-hat okos embert megfojtana.¹⁰²

A „víg, nevetni szerető nép” sokkal engedelmesebb, kevésbé lázadó, és könnyebben irányítható, mint egy „mord kedvű”, komor közösség. A nevetés tehát itt nem csupán affektív reakció vagy egyéni örömforrás, hanem a társadalmi felügyelet eszköze, amely képes semlegesíteni a fanatizmus (vallási és politikai) démonait. Ez a funkció pontosan megfelel a Giamario-féle gelopolitika fogalmának, miszerint a nevetés olyan szabályozott gyakorlat, amely formálja a polisz életét: nem csupán tünetként jelenik meg, hanem társadalomszervező elvként is működik – egyfajta affektív védekezésésként a „dögleletes gondolatokkal” szemben. Ugyanakkor megjelenik a kint-bent dialektika is: a nevetés „elkergeti” a káros eszméket a közösségből, azaz határt szab annak, mi tarthat a közéletbe, és mi rekesztődik ki belőle. Ez megfelel Brown értelmezésének is, aki szerint a nevetés nem anarchikus, hanem új hatalmi viszonyokat termel: ebben az esetben például a komorak, a lázadók, a fanatikusok marginalizálása zajlik nevetés által. Az idézet egyértelműen a nevetést a társadalmi stabilitást biztosító eszközként fogja fel – de nem radikális, forradalmi potenciálként, hanem kontrollált, „víg” társadalmi habitusként, amely megelőzi a bomlást, semlegesíti a veszélyes eszméket, és kiszorítja a komor, lázadó elemeket. A nevetés így – gelopolitikai értelemben – egyszerre rendfenntartó affektív gyakorlat és ideológiai apparátus, amely a felvilágosodás politikai antropológiájában a józan, irányítható állampolgár szimbolikus és testi működésének része. A nevetés megóv a politikai (mind a reakciós, mind a forradalmi) szélsőségektől – vagyis megfelel Shaftesbury azon nézetének, miszerint a nevetés a rajongás kritikája,¹⁰³ a fanatizmus gyógyszere. Ebben az értelemben az idézetben szereplő a nép „tréfálkozó” habitusa egyfajta politikai prevencióként működik. Az élcelődés szabadságán alapuló társadalom stabilabb, mert nem válik túlérzékennyé a hatalom vagy vallás tekintetében. Másfelől viszont a „víg nép” nem veszélyes, tehát valódi diskurzusformáló erővé sem válhat.¹⁰⁴ Vállalva a túlinterepretáció veszélyét: a regény nem pusztán a Shaf-

102 Uo., 354.

103 A rajongás összetett eszmetörténeti hátterét a 18–19. században itt nincs módunk pontosan rekonstruálni, de alkalmazva és az alapvető szakirodalmakat említve lásd: Tóth Orsolya, „»a kellő határon túl...«: Politikai rajongás és szenvedélyelmélet Kemény Zsigmond *Ködképek a kedély láthatárán* című beszélyfüzérében”, *Alföld* 70, 12. sz. (2019): 124–136.

104 Wieland elválasztja egymástól az erőszakos forradalmárokat az organikus fejlődést támogató kozmopolitáktól – természetesen utóbbit emelve etalonná. Christoph Martin WIELAND, „Das Geheimnis des Kosmopoliten-Ordens” [1788], in Christoph Martin WIELAND, *Politische Werke*, 1. köt., szerk. Johann Gottfried GRUBER, C. M. Wielands sämtliche Werke 40, 1:433–478 (Leipzig: Georg Joachim Göschen, 1825). Szempontunkból izgalmas, hogy ezzel szemben Wielandot a korabeli hazai röpiratirodalom forradalmárnak minősítette: BATSÁNYI, *Prózai művek*, 1:524.

tesbury-féle tesztet alkalmazza, hanem annak a Másikat kizáró osztálydeterminációját is. Az idézet továbbá azért is bír kiemelt jelentőséggel, mert a bevezetőben is tárgyalt, 18. századi német orvosi-antropológiai hagyományt visszhangozza a nevetés pozitív élettani hatásairól. Az már más kérdés, hogy innen nézvést a nevetés nem forradalmi, hanem éppenséggel a felvilágosodás biopolitikai fegyvelmező (fegyvelmez, normalizál, kiszorít)¹⁰⁵ gyakorlata a rajongással szemben.

A hatalomgyakorlás és nevetés kapcsolatának különös leágazása a köztársaságtervezet közvetlenül felvezető Nagy Sándor-epizód, melyben Diogenész nem beszél le világhódító szándékairól az ifjú hadvezért, ugyanis „[v]eled együtt, magam is nevetnék magamon, ha szándékoznak abbanhagyására akarnálak bírni.”¹⁰⁶ A két férfi kölcsönösen tiszteli egymást, és nagyra értékeli a másik ambícióit.¹⁰⁷ Diogenészt ez a találkozás indítja arra, hogy varázslatos módon – tehát képzeletbeli „varázspalcájának” mágikus segítségével támaszkodva – elképzelje a saját köztársaságát. Azt a köztársaságot, mely módfelett ingatag alapokon nyugszik, egy tipikus athéni férfi megjelenése is romba dönthetné. Éppen ezért láthatatlanná kell tenni, így zárva véglegesen a fantázia birodalmába.¹⁰⁸

Diogenész varázslatos köztársaságában a rousseau-i természeti állapot elevenedik meg, azzal a hangsúlyos különbséggel, hogy itt – Rousseau genealogikus olvasásával szemben – a szigetlakók eredendően társas lények, és emberi természetüktől valamilyest már el vannak idegenülve.¹⁰⁹ A regény befejezése innen nézve válik kulcsfontosságúvá. Diogenész a következő gondolat kísérletet vázolja: tegyük fel, hogy a Holdról tekint egy ott élő lény, és nézzük meg, mi számára *nevetésesebb*, a fiktív köztársaság vagy a valóságos emberi társadalom. Folytatásként elősorolja a rousseau-i értelemben vett *természetes* egyenlőtlenségeket (magasság, arc, bőr stb.),¹¹⁰ majd a *nem természetes* egyenlőtlenségek *mindkét típusát* (az emberi természettel szembe menő, illetve a mesterséges hierarchiakat) említi,¹¹¹ végül pedig ítéletet hirdet: „ennek látása egy Hóldból

105 Vö.: Michel FOUCAULT, *Felügyelet és büntetés: A börtön története*, ford. FÁZSY Anikó és CSÚRÖS Klára (Budapest: Gondolat, 1990), 233–264; Michel FOUCAULT, „Society Must be Defended”: *Lectures at the Collège de France, 1975–1976*, ford. David MACEY (New York: Picador, 2003), 239–265.

106 KAZINCZY, *Fordítások...*, 365.

107 „Ha én Athénei, vagy Spártai, vagy Kappadóciai, vagy Mediai, vagy Aegyptuszi lakos volnék, talám szidnálnak; de én ez nem vagyok; én Kozmopolita vagyok. Nem ismerek olyt okot, melly valaminek tevéseit, vagy elmúlasztását javasolhassa, az emberi Nemzetnek egészben tekintett javán kívül. Menj, Alexander, menj, 's hajtsd-végre azt a' nagy gondolatot, melly lelkedet elfutotta”. Uo.

108 Uo., 376–377, 380.

109 A *Második értekezésre* vonatkozó állításainkat a következő rekonstrukcióra alapozzuk: Frederick NEUHOUSER, *Rousseau's Critique of Inequality: Reconstructing the Second Discourse* (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), doi: [10.1017/CBO9781107587731](https://doi.org/10.1017/CBO9781107587731).

110 „háromszegű, négy szegű, gömbölyű, 's tojásforma fejeikkel, – horgas, lapos, egyenes, 's pisze orokkal, – hos - szű, rövid, szőke, barna hajokkal, – olajszerű, verhenyeges bőrökkel, – hórihorgas, középszerű, törpe teremetekkel [...]”. KAZINCZY, *Fordítások...*, 379.

111 „vagy kötényben és szoknyában, 's talám kötény és szoknya nélkül is; – márvány palotáikkal, vagy kő, fa, agyag 's sás viskóival; – életek módjának, erkölcsöknek, vad vóltoknak, kipallérozottságoknak külömségeikkel; – – a' sok jöltévő 's ártalmas Istenekbe vetett megszámíthatatlan hitekkal, 's az álvirtus 's képzeldésbeli vagy erőltetett tökéletességek lárváival”. Uo.

letekintőnek (a' kinek ehhez semmi köze nem volna) sokkal mulatságosabb lenne, mint az én szigeti Lakosaimnak egyenlőségek." Sőt, érvel tovább, ez alapján azt sem lenne túlzás feltételezni, hogy „az emberek csak azért teremttettek, hogy egy nagyobb karú Lélek dévajságának tréfajátékai légyenek”, de mindez „olgy útálatos gondolat, hogy csak egy szempillantásnyiig sem tarthatom lehetségesnek”.¹¹²

A regény záró, önironikus relativizációja – a holdbéli perspektíva groteszkbe hajló hasonlata – látszólag aláássa a köztársaságtervezet komolyan vehetőségét, ugyanakkor éppen ezzel teremti meg azt a nyitott jelentést, amely a rajongó olvasat lehetőségét is megnyitja. Az irónia, amely elvileg a rajongás kiszűrésére szolgálna (Shaftesbury logikája szerint), paradox módon nem kizárja, hanem feltételezi az azonosuló olvasót is. Ezt a paradox feltételezést éppen azáltal tartjuk értelmezhetőnek, hogy a nevetést dialektikus szenzációként fogtuk fel: egyszerre hordozza az ellenkultúra lehetőségét, és működik a fennálló rend affektív újatermeléseként, amely a kritikai distanciát létrehozza, majd azonnal természetesként tételezi a már létezőt. Ezáltal a regény – minden „gelasztikus” védőmechanizmusa ellenére – kiteszi magát az „agelasztikus” olvasatnak, azaz saját nevetéspróbáját is kiiktathatóvá teszi. Innen nézve Kazinczy „félreolvasása” nem értelmezési hiba, hanem a nevetést ennyire központi helyen kezelő művek strukturális nyitottságából következő lehetőség: a paródia gesztusa nem stabilizálja, hanem felfüggeszti a jelentést, és így megnyitja a diskurzust akár egy komolyan vett republikánus alternatíva felé is. Ez a réteg pedig nem csupán esztétikai, hanem politikai következményekkel is jár. Így a mű iróniája nem zárja le, hanem két irányba is megnyitja az értelmezést: egyrészt a hatalmat stabilizáló, másrészt a hatalmat megkérdőjelező nevetés irányába.

Összegzés

Tanulmányunkban a nevetést nem pusztán esztétikai vagy pszichológiai jelenségként tárgyaltuk, hanem mint politikai és ideológiai eseményt értelmeztük. A gelopolitika fogalma – Patrick T. Giamario és Alfie Brown nyomán – arra hívja fel a figyelmet, hogy a nevetés egyszerre képes destabilizálni és megerősíteni a fennálló rendet, miközben affektív módon szabályozza a szubjektumokat. A nevetés tehát nem semleges: társadalmi kódok és hatalmi struktúrák mentén működik, sőt, azok újatermelésében is kulcsszerepet játszik. Majd Kazinczy Ferenc *Diogenész*-fordítását elemeztük gelopolitikai szempontból, különös tekintettel arra, hogyan változtatja meg a fordító Wieland eredetileg parodisztikus regényének politikai jelentését. Kazinczy kihagyja a fiktív kerettörténetet, amely az irónia és a nevetéspróba (Shaftesbury-féle *test of ridicule*) kulcsa, így a köztársaságtervezet paródiája komoly politikai vízióként olvasható. Míg Wieland regénye a Shaftesbury-féle nevetéspróbát alkalmazva parodisztikus módon semlegesíti a köztársaság eszméjét, Kazinczy fordítása e keretet elhagyva komolyan olvassa a művet, ezzel potenciálisan forradalmi tartalmat tulajdonítva neki. A fordítás így a kulturális

112 Uo.

transzfer során nemcsak politikai provokációvá válik, hanem a regény gelopolitikai státuszát is megfordítja: a gelasztából agelasztát csinál. A rövid Shaftesbury-elemzés és az irodalmi mű értelmezésén keresztül azt kívántuk bemutatni, hogy az általunk javasolt elméleti megközelítés milyen új perspektívákat nyit meg a 18. század végi és 19. század eleji magyar irodalomtörténet olvasatában. A nevetés politikai-antropológiai koncepciójának középpontba állításával olyan kérdések tehetők fel újra, amelyek a korszak szépirodalmi munkáinak nevetéskonceptióit eddig fel nem tárt összefüggésekben világíthatják meg.

Megjegyzések a *Csalárd Cupido* Mérei Sándor-féle kéziratáról

MAJOROS Viktória

Szegedi Tudományegyetem Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskola, PhD-hallgató
ORCID: 0009-0008-8926-1149

Notes on MÉREI Sándor's manuscript of *Csalárd Cupido*

Abstract | This paper examines MÉREI Sándor's manuscript of *Csalárd Cupido* (*The Deceitful Cupid*), which preserves a "short", four-part version of the poem. For a long time, this version was considered an autograph, and later (until quite recently) it was believed to have been emended by GYÖNGYÖSI István himself. The paper provides a detailed analysis of the various corrections visible in the manuscript and compares both the original and the later "dark ink" version with 18th-century editions, particularly DUGONICS András's 1796 edition. It can be established that, contrary to earlier scholarly opinion, the later corrections were not made by GYÖNGYÖSI, but by DUGONICS himself, who extensively prepared the manuscript while working on his edition. This finding significantly enhances the textual value of the manuscript of Barsszentkereszt, the other known source of the "short" *Cupido*.

Keywords | textology, manuscript, GYÖNGYÖSI István, DUGONICS András, MÉREI Sándor

A *Csalárd Cupido* 1695-ös, Koháry Istvánnak ajánlott kéziratát, mely a vers négyrészes, „rövid” verzióját őrizte meg, a szakma egészen a legutóbbi időkig a leghitelesebb *Cupido*-kéziratnak tartotta.¹ Ezt adta ki Badics Ferenc kritikai kiadásában,² és később Jankovics József is Nyerges Judittal közösen sajtó alá rendezett népszerűsítő szövegkiadásában.³ Ennek egyik oka az volt, hogy a kéziratot vagy autográfának, vagy legalábbis Gyöngyösi István által emendáltnak gondolták, melyben így persze sokkal jobb szöveg őrződött meg, mint a rövid *Cupido* egyetlen másik szövegforrásában, a *Barsszentkereszti kéziratban*. A másik ok, ami nagyban megemelte az 1695-ös, Mérei-féle kézirat értékét, hogy egészen 2019-ig a vers ötrészes, „hosszú” változatait hamisítványnak tekintették. Ebből adódóan a „hosszú” verziók szövegforrásaival komolyan senki sem foglalkozott, Gyöngyösi versét pedig a korábbi elképzelések szerint kizárólag a Mérei-féle, illetve az annál valamivel rosszabb szöveget örökítő *Barsszentkereszti kéziratból* lehetett hitelesen megismerni. Ma már tudjuk, hogy a „hosszú” verziókat is Gyöngyösi írta,⁴ ám ennek ellenére sem érdektelen, hogy az egykor legértékesebbnek gondolt *Cupido*-szövegforrásnak valóban van-e közvetlen köze Gyöngyösihez, s hogy akár Badics, akár Jankovics Józsefék helyesen döntöttek-e, amikor szövegkiadásaikban szinte mindig hitelt adtak a kézirat szövegvariánsainak, illetve a Gyöngyösinek aposztrofált javításoknak.

A kéziratot Dugonics András még magától értetődően tartotta autográfának,⁵ és így gondolta ezt később Nagy Iván is, a kéziratban olvasható egyik megjegyzése egyértelműen jelzi ezt: „Ezen Munkája (a’ Tiszta Életnek Geniussa) Gyöngyösi Istvánnak saját kezével irattatott. N[agy]. I[ván].”⁶ Badics Ferenc többször is nyilatkozott e témában, de nagyon furcsa módon. 1912-ben megjelent monográfiájában határozottan elvetette az autográf kézirat ötletét. Érvelése szerint „ez XVII. századi kézírás ugyan, de olyan gondos és egyenletes, a hogyan Gyöngyösi 1695-ben már nem tudott írni”. A duktust ösz-

1 Lelőhelye: OSZK, jelzete: Quart. Hung. 186.

2 GYÖNGYÖSI István, „Tiszta életnek geniussa (Csalárd Cupido)”, in Gyöngyösi István, *Összes költeményei*, szerk. BADICS Ferenc, 4 köt., 3:97–190, jegyzetek: 198–209, Régi magyar költők tára: XVII. századbeli magyar költők művei (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1914–1937). A továbbiakban: RMKT.

3 GYÖNGYÖSI István, *Csalárd Cupido – Proserpina elragadtatása – Cuma várasában építettett Dédalus temploma – Heroida-fordítások*, szerk. JANKOVICS József és NYERGES Judit, tan. JANKOVICS József, Régi magyar könyvtár: Források 13 (Budapest: Balassi Kiadó, 2003).

4 Erről lásd LATZKOVITS Miklós, „Gyöngyösi és az imposztorok: Ki írta Gyöngyösi verseit?”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 263–300; LATZKOVITS Miklós, „A hiteles Gyöngyösi hitelessége”, in *Magyar irodalomtörténet*, szerk. HORVÁTH Iván, BALÁZS Mihály, BARTÓK Zsófia Ágnes és MARGÓCSY István (Budapest: Gépeskönyv, 2020), <https://f-book.com/mi/index.php?chapter=1111LATZAHIT>; MAJOROS Viktória, „A *Csalárd Cupido* textológiája”, in *Zrínyi Miklós és a magyarországi barokk költészet: Tudományos konferencia, Eger, 2020. szeptember 3–5.*, szerk. BENE Sándor és PINTÉR Márta Zsuzsanna, 409–431 (Eger: Eszterházy Károly Egyetem Liceum Kiadó, 2021), doi: 10.17048/ZrinyiMiklos.2021.409.

5 „...kezeimnél vagyon Gyöngyösi Istvánnak maga keze írása...” – Gyöngyösi István, *Költeményes maradványi*, szerk. DUGONICS András, 2 köt. (Pozsony–Pest: Fűskúti Landerer Mihály, 1796), 1:LVI. Dugonics Mérei Sándor nevű tanítványától kapta a kéziratot, innen az elnevezés. Erről lásd alább.

6 OSZK, Quart. Hung. 186, 1r.

szevetette Gyöngyösi egy 1669. május 4-én Széchy Máriának írt levelével, s a következőket állította:

Ez [ti. a levél kézírása] gömbölyded betűs gyöngyírás, míg a *Csalárd Cupido* meg a Gosztonyi-codex Gyöngyösinek tulajdonított kéziratai szögletes jellegűek, melyeknek különbözősége első tekintetre megállapítható. A betűk formájában, főképp a nagy kezdőbetűkben van ugyan némi hasonlóság, de ezek ép olyanok a Gosztonyi írásában is s közösek majdnem valamennyi XVII. századi úgynevezett cancellariai írással. A kis betűk (főképp a h, k, g, a szókezdő m, n, a szóvégi z, továbbá az r, t meg az e) írása azonban egészen más jellegű Gyöngyösinél.

Végkövetkeztetése szerint „a *Csalárd Cupido* múzeumi kézírata [...] nem Gyöngyösi kezeírása, hanem [...] XVII. századi, tehát egykorú másolat”.⁷ Rendkívül különös és érthetetlen ugyanakkor, hogy 23 évvel később, 1935-ös kritikai kiadásának jegyzetei között, méghozzá mindenféle argumentáció nélkül ő is autográfként emlegeti a kéziratot:

Dugonics és utána – a címlapra írt jegyzet szerint N. I. (valószínűleg Nagy Iván, ki sokat foglalkozott Gyöngyösiel) a költő eredeti kéziratának tartja, s valóban nagyon hasonlít Gyöngyösi régibb leveleinek betűvetéseire. A gondos írás arra mutat, hogy a költő ezt szánta régi pártfogójának, Kohárynak, s ezért elejétől végig maga írta, utólag mindössze néhány kisebb javítást végzett rajta.⁸

Ráadásul egy 1939-ben publikált, mindössze tehát négy évvel későbbi dolgozatában, ismét mindenféle érvelés mellőzésével leszögezi, hogy a duktus nem Gyöngyösié:

Ez a kézirati példány a leghitelesebb, melyet egyes részeiben már Dugonics is felhasználta. Nem Gyöngyösi kezeírása, de gondos XVII. századi másolat, mely a címlap szerint 1695-ben készült pártfogója számára. Dugonicstól később Jankovich Miklóshoz, ettől a Nemzeti Múzeumba került.⁹

Az utókor persze továbbra is nagyon közelinek gondolta a kéziratot Gyöngyösihez. Stoll Béla bibliográfiája például – mind az 1963-as, mind pedig az új, 2002-es kiadás – „Gyöngyösi saját kezű másolata”-ként tüntette fel a kéziratot.¹⁰ Érdekes, hogy 2002-ben még Jankovics József is autográfként hivatkozott rá:

7 BADICS Ferenc, *Gyöngyösi István ismert és ismeretlen költeményei*, Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből 22/4 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1912), 35–36.

8 RMKT, 3:198.

9 BADICS Ferenc, *Gyöngyösi István élete és költészete* (Budapest: A Gyöngyösi István Társaság, 1939), 177.

10 STOLL Béla, szerk., *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*, (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963), 95; STOLL Béla, szerk., *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, 2. kiad. (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), 89 (133. sz.).

Összegyűjtött műveinek első sajtó alá rendezőjével [Dugonics Andrással] sem járt sokkal jobban a költő: kiadásában nem sok szót pazarol a *Rózsakoszorúra*, s a Gyöngyösi szerzeményeit felsoroló lajstromába, igaz, nem akárhova, a **Csalárd Cupido autográf kéziratát ránk örökítő kötetke** végére jegyzi fel, hogy Gyöngyösi 1690-ben, alispán-sága idején szerezte „Rozsás Kert” című munkáját.¹¹

Jankovics 2003-ban megjelent szövegkiadásában aztán nyomtatékosítja, hogy a kézirat törzsszövege biztosan nem autográf, s emellett feleleveníti azt a Badics által is felvetett elképzelést, hogy Gyöngyösi utólag javításokat eszközölt a már lemásolt költeményen (ami textológiai szempontból szinte autográfá minősíti a másolatot):

[a kéziratban] esetleg a költőtől származó apróbb javítások találhatók a szövegtesten. [...] Abból lehet sejteni Gyöngyösi kezenyomát, hogy az enjambement-ok működését akadályozó sorvégi vesszőket lehúzták, s a köznyelvi alaktól eltérő ejtésű, más szótagszámú szavak felett – mintegy figyelmeztetésül önmaga, a hajdani nyomdász, az olvasó számára? – apró jel, felfelé görbített szárú kis háztető látható: II/88/4: *ostromlja*, III/150/3: *estednek*, IV/8/1: *kezdetem*, IV/86/4: *juttál*, IV/89/1: *szálni*, IV/105/2: *dözlő*. De ez származhat a másolótól is. Gyakori a másolónál a s helyett sz-ek használata, ám ezek z-i közül többet gondosan kivakartak...¹²

Jankovics álláspontja bizonyos értelemben azért ellentmondásos. Mert egyrészt a kérdést nem dönti el, látható, hogy csupán felveti annak a lehetőségét, hogy a mondott javítások akár Gyöngyösitől is eredhetnek, másrészt edíciójában e javításoknak szinte minden esetben hitelt ad (az egyetlen kontrollszöveg, a *Barsszentkeresztii kézirat* variánsainak rovására), mintha azok tényleg a költő kezétől származnának.

Megítélésem szerint minimálisan annyit kijelenthetünk, hogy a törzsszöveget tényleg nem Gyöngyösi másolta (egyszerűen az ő duktusa más). Úgy tűnik ugyanakkor, hogy a másolón kívül a kéziraton legalább három különböző kéz dolgozott.¹³ Ahhoz, hogy ennél többet lehessen mondani, a törzsszövegen alkalmazott javításokat, illetve kiegészítéseket kell megvizsgálni.

Apró jelek besúrása, sorvégi vesszők lehúzása

A törzsszöveget – amint hogy ez az írásképből nyilvánvalóan megállapítható – egyetlen másoló írta le, ma barna színűnek látszó tintával, elejétől a végéig.¹⁴ A Jankovics

11 GyöNGYÖSI István, *Rózsakoszorú*, szerk., tan. JANKOVICS József, Régi magyar könyvtár: Források 12 (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), 257. Kiemelés tőlem – M. V.

12 GyöNGYÖSI, *Csalárd Cupido*..., 327.

13 Az 1r oldalon könyvtárosoktól származó bejegyzések olvashatók. Felül egy szám („186” – a kézirat jelzete), a lap aljára írva pedig a kötésre vonatkozó „Eg. bőr” rövidítés. (A későbbiekben még lesz szó egyéb ceruzával készült jelölésekről is.)

14 Ezzel ellentétben a vers hosszabb változatának egyik szövegforrása, a *Kassai kézirat* legalább két másoló munkája. A *Kassai kézirat*ról lásd MAJOROS, „A *Csalárd Cupido*...”, 411, 425.

által emlegetett sorvégi vesszők lehúzását¹⁵ jól láthatóan ugyanezzel a tintával csinálták, ahogy az általa „felfelé görbített szárú kis háztető”-nek nevezett, elíziókat jelölő apró jelek beszúrását is. A „kis háztetők” elíziót jelölő funkcióját igazolja a kézirat 4v oldalának 3. strófájában olvasható „pelyhezni” szó is. A verssor Gyöngyösi eredeti változatában szó szerint így lenne: „Te pedig úgy látom pelyhezni kezdettél”.¹⁶ A másoló tisztán láthatóan a „pelyheznedi” szót írta le az originális „pelyhezni” igenév helyett, ám azonnal észrevette, hogy az így képződő plusz szótaggal elrontja a vers metrumát. Emiatt kihúzta a „pelyheznedi” szóból az „ed” szótagot, s egy, a nagy görög lambdára emlékeztető jelet („kis háztetőt”) szúrta be a szó fölé.¹⁷ Megfigyelhető, hogy az ilyen alkalmakkor igen következetesen járt el, lambdái két eset kivételével szótagkiesésre hívják fel a figyelmet.¹⁸ Az elíziók és a sorvégi vesszők lehúzása tehát (szemben Jankovics megengedő megfogalmazásával) bizonyosan a törzsszöveget létrehozó kéztől származik. Ez a másoló persze az említettekén kívül másféle javításokat is eszközölt a kéziratban. Például kisbetűket írt át nagyra („echo” javítva „Echo”-ra),¹⁹ kimaradt szavakat szúrta be utólag („elsőben mind” javítva „elsőben csak mind”-re),²⁰ strófák felcserélését jelezte számokkal,²¹ ékezeteket húzott le („Tháron” javítva „Tharon”-ra),²² vagy olykor egy-egy felesleges szót.²³ Az ilyen és ehhez hasonló korrekciók természetesen a másolói

- 15 Ezekből mindössze 8 található a kéziratban (a zárójelben lévő szöveghelyeket mindig Jankovics kiadása alapján adom meg): 4r, 2. strófa, 1. verssor (I/13); 6r, 5. strófa, 1. verssor (I/40); 7v, 5. strófa, 3. verssor (I/58); 17r, 4. strófa, 3. verssor (II/48); 20v, 5. strófa, 3. verssor (II/91); 24r, 1. strófa, 3. verssor (II/129); 33r, 2. strófa, 3. verssor (III/17); 35r, 3. strófa, 1. verssor (III/42). Egy alkalommal a másoló egy sorközi vesszőt is lehúzott: 31v, 1. strófa, 2. verssor (II/219).
- 16 4v, 3. strófa 1. verssor. Jankovics kiadásában: I. rész, 20. strófa, 1. verssor. GYÖNGYÖSI, *Csalárd Cupido...*, 13.
- 17 Badics kritikai kiadásában a következőt írja e szöveghellyel kapcsolatban: „20–1. *pelyhezni* (mindenütt így) csak a NM [ti. a Mérei Sándor-féle kéziratban] *pelyhesedni*, ami versbeli hiba, s a kéziratban ki is van javítva egykorú fekete tintával.” RMKT, 3:202. Meglátásom szerint Badics itt téved. E javítás nem tartozik a fekete tintás korrekciók közé (ezekről a javításokról lásd később).
- 18 Az elíziók szöveghelyei a kéziratban: 3v, 2. strófa 3. verssor (I/7); 3v, 5. strófa 4. verssor (I/10); 4v, 3. strófa 1. verssor (I/20); 5r, 5. strófa 4. verssor (I/28); 5r, 6. strófa 1. verssor (I/29); 6v, 4. strófa 2. verssor (I/45); 8v, 3. strófa 3. verssor (I/68); 8v, 6. strófa 4. verssor (I/71); 11r, 4. strófa 4. verssor (I/99); 11v, 1. strófa 4. verssor (I/102); 11v, 5. strófa 4. verssor (I/106); 12v, 3. strófa 2. verssor (I/116); 13r, 1. strófa 1. verssor (I/120); 14v, 4. strófa, 3. verssor (II/18); 15v, 2. strófa 2. verssor (II/28); 17r, 6. strófa 1. verssor (II/50); 20v, 2. strófa 4. verssor (II/88); 20v, 3. strófa 2. verssor (II/89); 20v, 3. strófa 4. verssor (II/89); 23r, 2. strófa 2. verssor (II/118); 24v, 5. strófa 2. verssor (II/139); 25r, 2. strófa 4. verssor (II/142); 25v, 1. strófa 3. verssor (II/147); 26r, 4. strófa 4. verssor (II/156); 26v, 1. strófa 3. verssor (II/159); 29v, 1. strófa 3. verssor (II/195); 31v, 2. strófa 3. verssor (II/220); 34v, 3. strófa 4. verssor (III/36); 35r, 4. strófa 4. verssor (III/43); 35r, 5. strófa 4. verssor (III/44); 42r, 2. strófa 3. verssor (III/125); 44r, 3. strófa 3. verssor (III/150); 44r, 5. strófa 3. verssor (III/152); 44v, 6. strófa 4. verssor (III/159); 46r, 6. strófa 3. verssor (III/177); 48v, 2. strófa 1. verssor (IV/8); 55r, 2. strófa 4. verssor (IV/86); 55r, 5. strófa 1. verssor (IV/89); 55v, 2. strófa 2. verssor (IV/92); 56v, 3. strófa 2. verssor (IV/105); 57v, 2. strófa 3. verssor (IV/116). A másoló két esetben elnézhette a dolgot, és tévesen rakta ki az elíziójelet: 5v, 6. strófa 4. verssor (I/35); 7v, 6. strófa 1. verssor (I/59).
- 19 3r, 4. strófa, 4. verssor (I/4).
- 20 12r, 1. strófa, 2. verssor (I/108).
- 21 16v, a 2. és 3. strófa fordított sorrendben követi egymást (II/41–42).
- 22 25v, 1. strófa, 1. verssor (II/147).
- 23 32r, 1. strófa, 3. verssor (az „az” szó lehúzva) (III/4).

munkafolyamat során, nem egy későbbi kéztől, tehát semmiképpen sem Gyöngyösítő valók. Az alábbiakban bemutatandó javítások viszont bizonyosan nem származhatnak a törzsszöveg másolójától.

A z betűk kikaparása, s-sz betűk beszúrása (ráírása)

Kiadásához mellélt szövegkritikai megjegyzései közt Jankovics külön felhívja a figyelmet a törzsszöveg s-sz betűire.²⁴ Tény, hogy másolónk igen gyakran használ s betűt az sz hang jelölésére ('vesztedet' helyett „vestedet”), és igaz ez fordítva is, igen gyakran használ sz betűt az s hang jelölésére ('hasonlónak' helyett „haszonlónak”).²⁵ Úgy tűnik, a szöveg egy későbbi emendátorának helyesírási érzékét ez az eljárás nagyon zavarta, úgyhogy javított, méghozzá a dolog természeténél fogva kétféle módon: vagy törölt vagy átírt (ráírt). Az s hangot jelölő sz betűkből igen gyakran tényleg kikaparta a z-t, az sz hangot jelölő s betűket pedig egy jóval nagyobb méretű sz ráírásával emendálta.

Mindezt bizonyosan nem a törzsszöveg másolója tette (ha a dolog ennyire zavarta volna, eleve nem így ír). Ráadásul a ráírásokban a tinta színe is jóval sötétebb, mint amit ő használt. Minthogy az s betű sz-szé, az sz betű s-sé alakítása igencsak hasonló jellegű eljárás, feltételezhető, hogy ugyanazon személytől származik, még ha kaparás esetében (aminek nincs se duktusa, se színe) ilyesmit egyébként nemigen lehetne állítani. Ráadásul az emendáló kéz az s hangot jelölő sz betűkből nem is mindig kaparással gyártott s-t. Sokszor, sőt valójában gyakrabban inkább két, nagyobb méretű s ráírásával („haszonló” javítva erre: „hassonló”).²⁶ És ezek a dupla s-ek ugyanazzal a sötét tintával vannak lejegyezve, mint az s-ekre ráírt sz-ek. Jankovics a kaparás tényét dokumentálja, viszont a sötétebb tintával, nagyobb méretű betűk alkalmazásával ráírt kiegészítéseket nem regisztrálja, jöllehet egy pótlólag beszúrt szó kapcsán ennyit azért megjegyez: „[a kézirat] Viszonylag kevés szövegromlást tartalmaz, de azok másolóra vallanak, egy szó – a IV/122/3. sorának *csapodár* szava – helye üresen maradt, s más kézzel, sötétebb tintával pótolták.”²⁷ A „csapodár” szóban alkalmazott tinta színe alapján egyértelmű, hogy az említett pótlás szintén az s-sz betűkkel kapcsolatos törléseket és ráírásokat végző emendátortól származik. Ugyanezzel a sötét tintával lejegyezve azonban másféle javítások is megfigyelhetők a szövegben.

24 Jankovics (jócskán bővíthető) listája: „serény helyett szerény, kétségbe–kétszégbe, soha–szoha, szikra–sikra, sorsát–szorsát, borostyán–borosztány, seregében–szeregében, viselt–viszelt, hasonlatossággal–haszonlatossággal; III/55/3 felszerkennek, a z törölve; III/99/1 szegedelmére, a z kivakarva; III/129 Balszorsát, a z törölve; IV/41/1 szegíti s-se törölve, de: IV/55/2 nőst, IV/101/1 sövetsége”. GyöNGYÖSI, *Csalárd Cupido...*, 327.

25 8v, 5. strófa, 1. verssor (I/70) és 22r, 3. strófa, 4. verssor (II/107).

26 13r, 4. strófa, 2. verssor (II/1). A javítás során tehát az sz-ből úgy lesz ss, hogy az eredeti sz betű s-ét nem tartja meg az emendáló kéz.

27 GyöNGYÖSI, *Csalárd Cupido...*, 327. Ez egy fontos szöveghely, alább bővebben beszélek róla.

A sötét tintát használó kéz nyelvhelyességi („Közelitem” javítva „Közelitek”-re) és stilisztikai („Addig” javítva „Akkor”-ra) javításokat is eszközöl, kiegészítést jelöl, lemaradt betűket pótol, vagy – épp most említettem – egy kihagyott szót illeszt be a szövegbe.²⁸ Az s-sz betűk beszúrásával együtt összesen 38 szöveghelyen látható ilyen sötét tintás korrekció. E többnyire ráírással jelölt javítások listája a következő:

Folio	Törzsszöveg	Sötét tintás javítás
3v, 2. strófa, 1. sor	Az mig	Az még
4v, 2. strófa, 1. sor	Priamusnak	Piramusnak
7r, 1. strófa, 2. sor	Közelitem	Közelitek
8r, 1. strófa, 1. sor	Narcissusért	Narcissus-is
16r, 5. strófa, 1. sor	tetén	tettén
17r, 5. strófa, 1. sor	arra	azon
20v, 1. strófa, 1. sor	kötelessége[...]ben ²⁹	kötelességedben
24r, 2. strófa, 1. sor	gyón	gyön
25v, 2. strófa, 2. sor	egyike	egyiket
31r, 3. strófa, 1. sor	futosásában	futosásával
31v, 5. strófa, 3. sor	ervendő	örvendő
32r, 3. strófa, 1. sor	Addig	Akkor
37r, 4. strófa, 4. sor	nála	nálad
41r, 2. strófa, 4. sor	el vévén	fel vévén
41v, 2. strófa, 2. sor	nyavalyás	valami
44v, 4. strófa, 1. sor	enyhődi	enyhődni
46r, 4. strófa, 3. sor	Mellye	Mellyre
47v, 1. strófa, 1. sor	tengre	tengerre
47v, 4. strófa, 3. sor	fegyelme	figyelme
58r, 2. strófa, 3. sor	–	csapodár
59r, 3. strófa, 4. sor	az	azt

1. táblázat

²⁸ A törzsszöveg másolója üres helyet hagyott ki a később beírandó szónak, mely tehát a rendelkezésére álló forrásszövegből valamilyen okból nem volt átvehető.

²⁹ A törzsszöveg eredeti verziója itt olvashatatlan.

Ezek a ceruzás beírások teljesen más jellegűek, a szöveget sohasem javítják. Ha az utolsó öt oldal tetejére felírt számok oldalszámokat jelölnek, akkor azt nagyon furcsán tesszik, a dolgot jelen pillanatban nem tudom kielégítően magyarázni.³⁰ A 19v oldal 3. strófájának 1. verssorában egy nagy *K* betű lett ceruzás ráírás miatt olvashatóbb. A 19r oldal 2. és 3. strófája között egy balra mutató nyíl és egy „71”-es szám fedezhető fel, ami a kézirat és Dugonics 1796-os kiadásának összevetésével függ össze. Dugonics kiadásában ugyanis – és kizárólag nála – épp ennél, a 71. strófánál kezdődik a költemény második része.³¹ A ceruzás beírások ennek következtében egy olyan (véltetőleg) filosz kezétől származnak (véltetőleg magától Badicstól),³² aki alaposan egybevetette a kéziratot Dugonics kiadásával.

Dugonics mint szövegkiadó 1.

Ismeretes, hogy Dugonics 1796-os szövegkiadásához egyrészt a *Cupido* 1772-es budai kiadását használta (ezt ő maga mondja), illetve a Mérei-kéziratot, melynek egyik utolsó, 60v oldalára lejegyzett egy Gyöngyösi-bibliográfiát.³³ Két szövegforrás állt tehát a rendelkezésére, egy nyomtatvány és maga a kézirat, ezeknél többet ténylegesen nem is használt, hisz azzal nyilvánvalóan eldicsekedett volna. A kéziratot – ahogyan kiadásának előszavában ezt is leírja – Mérei Sándor nevű tanítványától kapta, aki azt „édes attyának” könyvtárából „rántotta-elő”.³⁴ Rögtön észrevette, hogy az 1772-es nyomtatott kiadás és a kéziratban olvasható szöveg jelentősen különbözik. A legizgalmasabb különbséget az jelentette számára, hogy a kéziratos verzióban jóval kevesebb problémás, erotikus-pornográf strófa olvasható, mint a nyomtatott edícióban. Ezért előbb úgy döntött, hogy a költeményt abban a formában fogja közölni, ahogyan az a „maga’ keze’ írásában [ti. a Mérei-kéziratban] találtatik, el-hagyván azokat, a’-mi nem az övé”,³⁵ bár a

30 Az 1r oldal jobb alsó sarkában (a már említett ceruzás jelöléseken kívül) látható még: „p. 180.” Megjegyzendő, hogy a kézirat nem áll, és láthatólag sohasem állt 180 oldalból vagy lapból. Az 58v oldal tetején a „174”-es, az 59r oldal tetején a „175”-ös, az 59v oldal tetején a „176”-os, a 60r oldal tetején a „179”-es [...], az utolsó, 60v oldal tetején pedig a „180”-as szám olvasható.

31 Dugonics kiadásában a strófák egyébként nincsenek megszámozva, a számolás munkáját tehát a ceruzát használó filoszoknak kellett elvégeznie.

32 Ezt abból (is) lehet sejteni, hogy Badics kritikai kiadásának jegyzeteiben feltünteti a különbségeket a Mérei-féle kézirat és Dugonics kiadásának szövege között. Badics a *Cupido* kéziratai közül még a *Réthey-kódexet* vizsgálta meg, s annak bizonyos lapjain hasonló ceruzás beírások láthatóak, vélhetőleg szintén tőle. A *Kemény János emlékeztétét* örökítő *Nyitrai kódexet* ugyancsak használta Badics, s abban ugyancsak olvashatók ceruzás jelölések.

33 A kézirathoz utólag hozzákötötték még ifj. Beniczky Miklós 1826. január 30-án Csongrádon keltezett levelét. Beniczky e levél kíséretében küldte el a kéziratot Jankovich Miklósnak. JANKOVICS József, „Gyöngyösi eroticus”, in *GYÖNGYÖSI, Csalárd Cupido...*, 341–366, 362.

34 GYÖNGYÖSI, *Költeményes maradványai*, 1:LIX.

35 Uo., 2:570.

nyomtatvány erotikus strófáit, melyeket valamilyen imposztor általi betoldásnak képzel, dőlt betűvel szedve, mégiscsak publikálta volna. Ám végül „az 1772-iki nyomtatott szöveget adta kézirat helyett sajtó alá”³⁶ (úgy, hogy közben az összes problémás versszakot kiirtotta a versből). Badics értékelése szerint „ennek [ti. az 1772-es edíciónak] szövegéből sok szót és kifejezést átvett, sokat maga is megváltoztatott, főképp a régi szókat és kifejezéseket újabb keletűekkel helyettesítvén, s többször a ritmus kedvéért a szórenden is változtatott”³⁷.

Persze a Mérei-féle kéziratot is használta, mint mondtam, írt is bele, például azt a bizonyos Gyöngyösi-bibliográfiát:

Gyöngyösi Istvánnak Munkái Idő szerént

I.	Muranyi Venus	1674. Komornok.
II.	Palinódia	1687. Gömöri Követ.
III.	Rozsás Kert	1690. Vice-Ispány.
IV.	Kemény János	1693. Vice-Ispány.
V.	Kupidó	1695.
VI.	Chariclia	1700. Vice Ispány.

Dugonics András
1795. 3^a Decembris

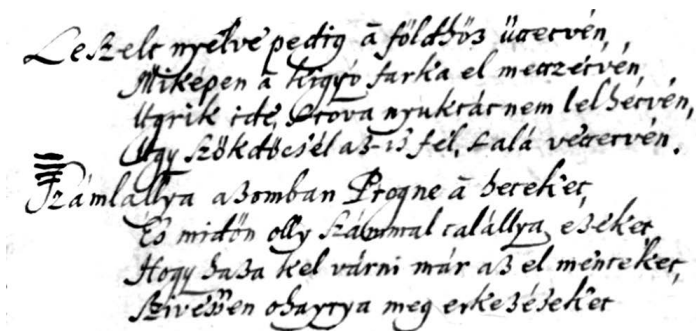
Látható, hogy ez a bibliográfia valamiféle időrendben sorolja fel Gyöngyösi munkáit, s hogy ebből adódóan tulajdonképpen könnyen konkordáltatható az 1796-os két kötet tartalomjegyzékével.³⁸ Dugonics tényleg ezeket, ugyanezeket a Gyöngyösi-szövegeket adta ki. Ami azonban szempontunkból most ennél is fontosabb, hogy a Dugonics által itt használt tinta színe, mely persze igencsak elüt a törzsszöveg színétől, nagyon, kísértetiesen hasonlít a sötét tintás javítások színére. Ráadásul a sötét tintás javítások rendre megjelennek Dugonics szövegkiadásában, aminek legegyszerűbb magyarázata az, hogy magától Dugonictól származnak, aki ezek szerint az 1796-os kiadás előkészítése közben nemcsak végigolvasta, de egyszersmind preparálta is a kéziratot. Ha erről van szó, akkor e javítások Gyöngyösitől teljesen függetlenek. Elvben persze el lehet képzelni azt is (eltekinthetünk most a tinta perdöntőnek talán nem minősíthető színétől), hogy Dugonics e javításokat eleve készen kapta, akár magától a magyar Ovidiustól, s azokat pusztán átemelte saját edíciójába. A kézirat átnézése során azonban találtam egy apró jelet, mely szerintem bizonyítja, hogy a sötét tintás korrekciókhoz Gyöngyösinek semmi köze, s aki idáig ezt állította, akár csak feltételesen is, az biztosan tévedett.

36 RMKT, 3:201.

37 Uo.

38 GYÖNGYÖSI, *Költeményes maradványai*, 1:XVII.

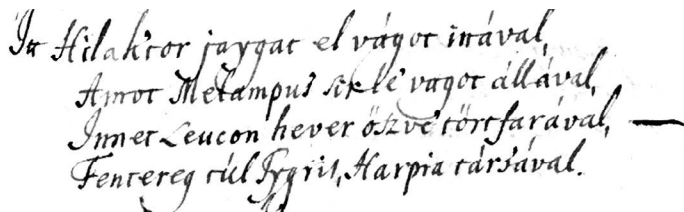
A kéziratban felfedezhető sötét tintával rótt hosszabb-rövidebb vonalak a lapszéleken, összesen három helyen. Olyan vonalakról van szó, amelyek egészen bizonyosan nem tollpróbák, még ha jelentésük első ránézésre talán nem is egyértelmű. A 41v oldal bal oldali margóján egyszerre négy egymás alá húzott vonal is látható, a 3. és a 4. strófa között:

1. kép

Ezek vélhetőleg arról tanúskodnak, hogy lejegyzőjük a kéziratot a vers valamilyen „hosszú” verziójával vetette össze. A „hosszú” verziókban ugyanis, így a Dugonics által használt 1772-es nyomtatott kiadásban is, a kérdéses helyen két többletstrófa olvasható. E négy sötét tintával meghúzott vonás minden bizonnyal ezekre utal. Elvben persze elképzelhető egy másik, némileg talán erőltetett magyarázat is, hogy tudniillik a kézirat feltételezett (és soha semmivel sem igazolt) emendációja során maga Gyöngyösi jelezte, hogy a kérdéses helyen valamikor később, egyszer majd bővíteni kívánja a költeményt.³⁹

Egy másik sötét tintás jelölő a 26r oldal első strófájának harmadik verssoránál látható, a jobb oldali margón:

2. kép

³⁹ Egy korábbi dolgozatomban magam vetettem fel ezt a lehetőséget. Ma ezt már igencsak valószínűtlennek gondolom. Lásd Majoros, „A Csalárd Cupido...”, 427.

Nyilván ez sem véletlenül került lejegyzésre, minthogy e strófa harmadik és negyedik verssora a költemény összes többi szövegforrásában, így természetesen a Dugonics által használt 1772-es nyomtatott kiadásban is, fordított sorrendben követik egymást:

Itt Hilactor jajgat el-vágott inával,
Amott Melampus sir le-szakadt állával,
Fentereg túl Tigris, Hárpia társával,
Innét Leucon hever, le-törött farával.⁴⁰

Kézenfekvő arra gondolni, hogy valaki (például Dugonics) összevetette a kéziratot a vers egy „hosszú” verziójával (például az 1772-es budai kiadással), s itt egyszerűen jelölte a különbséget. Elvben persze most is elképzelhető egy másik, némileg talán erőltetett magyarázat, hogy tudniillik a kézirat feltételezett (és soha semmivel sem igazolt) emendációja során maga Gyöngyösi jelezte, hogy később e verssorok sorrendjén egyszer majd változtatni kíván.

A harmadik, s szempontunkból most legfontosabb, aprócska jelölő a 9v oldal 5. strófája mellett látható, a bal oldali margón:

*Ei nagy rüsz rakor, állor közepében,
Ragy ropogással és, repedés rézében,
Amíg szelbar kékös árok van nyelvében,
Cupidór arkozván ily vehedelmében.*

3. kép

E rövidke vonal szintén jelentéssel bír. Egyértelműen azt jelöli, hogy a kérdéses versszak az összes budai kiadásból, tehát az 1751-es, az 1752-es kiadásokból, valamint a Dugonics által használt 1772-es edícióból is hiányzik, jöllehet a vers összes többi szövegforrásában megtalálható. Egészen biztos, hogy ez a strófa a költemény Gyöngyösi által írt verzióinak hiteles, szerves része. Márpedig az 1704-ben elhunyt költő még az 1734-es editio princeps megjelenését sem érte meg, nemhogy a század közepétől napvilágot látó budai kiadásokét. Ilyen módon nem tudhatta, hogy a kérdéses strófa ezekben nem lesz majd olvasható. Tudhatta viszont például Dugonics, aki kiadásában publikálta is az ominózus versszakot, jöllehet azt – mint mondtuk – az 1772-es budai kiadásból nem ismerhette.

Mindebből pedig az következik, hogy ez a kézirat nem járt Gyöngyösi kezében, vagy legalábbis nem javítgatta, nem preparálta azt. Hogy e Dugonics kiadásában visszaköszönő javítások tényleg Dugonictól, vagy valaki mástól származnak-e, azt persze eg-

40 Itt az 1772-es budai nyomtatványból idézve: 42. oldal, 1. strófa. Kiemelés tőlem – M. V.

zakt módon eldönteni igen nehéz.⁴¹ Azt azonban ki lehet mutatni, hogy e korrekciók teljesen egybevágnak a gyakorlattal, ahogy Dugonics saját szövegkiadásában átszilázta, átírta Gyöngyösi versét.

Dugonics mint szövegkiadó 2.

Dugonics szövegkiadói munkamódszerének egyik jellegzetessége, hogy belenyúl Gyöngyösi versébe, néha nagyon drasztikusan. Latzkovits Miklós például így ír erről:

Tény, hogy a nyomtatott verzió teljes második részét elhagyta [ti. Dugonics] a költeményből. Az összes betoldást, továbbá a rövid verzió második részének első 68 (frivol) strófáját is, tehát az összes problémás versszakot. Így viszont a második részt nem kezdhetette rögtön a folytatással, úgyhogy további nyolc verssort is eliminált Gyöngyösi művéből, melyhez a rövid változat 71. strófájánál kanyarodott csak vissza. Persze e versszak kezdősorát is átköltötte, hogy megfelelő felütéssel induljon az immár tényleg illedelmes varázsolt második rész. A strófa a rövid és hosszú verziókban egyaránt olvasható „Middön ide s tova jártatom szememet” kezdősor helyett edíciójában a „Högyek’ bérczén állva jártatom szememet” verssorral kezdődik.⁴²

A III. rész végén Progne fecskévé változásának leírását is két teljes, saját leleményű strófával egészítette ki:

Mérei-féle kézirat ⁴³	Dugonics kiadása ⁴⁴
Hogy Progne Urának ugyan keze között, Fecske ábrázatban hirtelen öltözött, És szárnyára kelvén onnan el költözött, Az hol nem fél tőle olly helyre rőytözött.	Hogy Progne (Uranak ugyan keze között) Fecske ábrázatban hirtelen öltözött. És, szárnyakra kelvén, onnat el-költözött. Ahol nem fél tőlle, olly helyre rőjtözött.
Az hol az hancsárral torka meg sértetet, Meg ősmérszik most-is mert jele tétetet, Az mint akkor viszelt gyászos öltözetet, Ugy jár most-is, s-mutat banatos életet.	Holott a’ lándsával torka meg-sértetet, Meg-ősmérszik most is: mert jele tétetet. A’-mint akkor viselt gyászos öltözetet, Úgy jár most-is, ’s-mutat bánatos életet,

41 Ha e korrekciókat több kéz munkájának képzeljük, azt csak igazolni kellene, hogy ezek egyike Gyöngyösi keze volt. Meglátásom szerint azonban a sötét tintás javítások esetében rendkívül nehéz, szinte lehetetlen a duktus alapján megbízható következtetéseket levonni, mivel többnyire csupán apró módosításokról van szó. Ráadásul az sem zárható ki, hogy e javítások nem egyszerre és nem is ugyanazzal az írószközzel készültek.

42 LATZKOVITS, „Gyöngyösi és az imposztorok...”, 277.

43 46v, 4. és 5. strófa (III/181–182).

44 GYÖNGYÖSI, *Költeményes maradványi*, 2:633.

Mérei-féle kézirat	Dugonics kiadása
	Száraz ágakra száll a nyári napokban. Keserves panaszsa a' tele torokban. Hirdeti rosz urát Falun, 's-városokban: Hallya Menny és a' föld vagyon mi kénokban. De ház' szeretetét el-nem-felejlhetette. Azok tornáczczában fészket építette. Mészszel nem tud bánni, agyagból szerzette. Hogy házba lakott volt, ezzel jelentette.

A szakma értékelése szerint azonban kiadói eljárására mégis inkább az jellemző (s számunkra most ez jóval érdekesebb), hogy apró, gyakran csak nüansznyi változtatások sokaságával igazítja saját költői világához Gyöngyösi verseit. Mezei Márta megállapítása szerint például előszeretettel alakít a verssorok szórendjén, vagy épp cserél le egy-egy szót:

Átír néha szavakat is: *éji homály* – *égi homály*, *csalt vét* – *cselt vét* – ezeknél még gondolhatunk félreolvasásra, de az *Ur Fiak* – *Ifiak* cseréjénél már nem. Legradikálisabb átírásai a pontosság igényéből származtak. Szórendi változtatásaiban a nyelvhelyességre és a hangsúlyok erősítésére törekszik: *Bal felől Simon van* – *Bal felől van Simon*; *A' vadászó helyhez azomban jutának* – *Azomban a' vadász-helyre eljutának*...⁴⁵

Demeter Zsuzsa kiemeli, hogy korrekciói „főként helyesírási jellegűek [...] előszavában [maga Dugonics] hangsúlyozza az aki/amely [névmások] használatának Gyöngyösi által rosszul alkalmazott formáit, s korrigálja is azokat”.⁴⁶ Pálffy Eszter a *Murányi Vénus* kapcsán egy konkrét példán szemlélteti azt a – meglátása szerint – Dugonicsra leginkább jellemző szövegjavítási eljárást, mikor csupán egyetlen betűt módosít:

Dugonics [...] gyakran saját nyelvérzéke szerint alakítja a szöveget. Általában persze olyan apróságokról van szó, mint hogy a 489. sorban az „ez addig véghez vitt dolgok”-at „az addig véghez vitt dolgok”-ra javítja, azonban pontosan ez a következetesen alkalmazott, a legapróbb mozzanatokra is kiterjedő javítási rendszer világítja meg legjobban Dugonics szövegéhez való viszonyát.⁴⁷

45 MEZEI Márta, *A kiadó mandátuma: Kiadói nézetek és eljárások Révaitól Kazinczyig*, Csokonai könyvtár 15 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998), 47.

46 DEMETER Zsuzsa, *Költői tradíció és könyvkiadás: Gyöngyösi István példája*, Erdélyi tudományos füzetek 282 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2014), 50–51, doi: [10.36240/etf-282](https://doi.org/10.36240/etf-282).

47 PÁLFFY Eszter, *Századok szerelme: A murányi várfoglalás története és Széchy Mária alakja a 17–19. századi magyar irodalomban*, Irodalomtörténeti füzetek 191 (Budapest: Reciti Kiadó, 2024), 44–45.

Hasonló szöveghelyeket persze bőven lehetne idézni még Dugonics verziójából, bőven akár olyan eseteket is, amikor a rendelkezésére álló kéziratos és nyomtatott szövegforrás egyezett ugyan, ő mégis átírta a verset (rengeteg alkalommal):

Mérei-kézirat és 1772-es kiadás ⁴⁸	Dugonics kiadása
Nőstényéről az him <u>madár feletkezett</u> , (3r/1/3)	Nyösténnyéről a' Hím <u>el-is-feletkezett</u> , (571/1/3)
Majd halálos <u>gyászhoz</u> rendelte ruháját, (3v/1/3)	Majd halálos <u>gyászra</u> rendelte ruháját, (572/1/3)
Egy <u>rá gyűvő</u> vadd kan rútúl el szaggattya. (3v/5/4)	Egy <u>reá-jött</u> Vad-kan rútúl el-szaggattya. (572/5/4)
Hogy <u>te-is</u> Fiammal meg nem ösméerkettél. (4v/3/4)	Hogy <u>édes</u> fiammal meg-nem-ösméerkedtél. (574/1/4)
Melly mint hideg lelés úgy <u>fogja</u> testemet. (19r/3/4)	Melly, mint hideg-lelés, úgy <u>fogta</u> testemet. (589/1/4)
Meg vallom nyilátúl <u>igen</u> meg ijtettem. (19v/6/4)	Meg-vallom: nyilától <u>nagyon</u> meg-ijedtem. (590/5/4)
Kezdek <u>Diánnának</u> azért könyörgeni. (20r/1/4)	<u>Diánnának</u> <u>kezdék</u> azért könyörgeni. (590/6/4)
<u>Mellyek a'</u> hálóknak fel vonatásában, (21v/5/3)	<u>Kik vadász</u> hálóknak fel-vonatásában (593/7/3)
Hanem áll hajora <u>ugy mint</u> sajátyával, (31v/4/3)	Hanem ül hajóra <u>maga'</u> sajátyával, (607/2/3)
<u>És</u> háló házaknak nem csak a' tetején, (32r/2/1)	<u>Sőt</u> háló házoknak nem csak a' tetején, (607/7/1)
Törődik tűzének kedvet mint <u>tehessen</u> , (35v/6/2)	Törődik: tűzének kedvet mint <u>lelhessen</u> . (614/4/2)
De <u>epestvén</u> [!] tüze szerelem lángjának, (36r/1/3)	De <u>bádgysztván</u> tüze Szerelem' lángjának, (614/5/3)
<u>Az melly</u> egy galambot haytogat sebessen, (48r/6/1)	<u>Melly-is</u> egy galambot hajtogat sebessen. (637/1/1)
<u>Kit</u> látván <u>le teszi</u> keziját nyilával, (48v/5/1)	<u>Ezt</u> látván, <u>le-tette</u> kéz-ijját nyilával. (637/6/1)
(<u>Melly Test</u> , Világ, <u>Ördög</u>) igen gonosz haddal, (53v/1/2)	<u>Test'</u> , Világ', <u>Ördöggel</u> , igen gonosz haddal (645/6/2)

2. táblázat

48 A táblázat összes példáját a Mérei-kézirat törzsszövegéből idézem, olyan részleteket tehát, melyek teljességgel egyeznek az 1772-es budai edíció megfelelő szöveghelyeivel. Az aláhúzásokkal történő kiemelés tőlem – M. V.

Előszeretettel tette meg ugyanezt akkor is, amikor a kézirat és a nyomtatvány szövege eltér egymástól. Dugonics sokszor nem is feltétlenül a rendelkezésére álló lehetőségek közül választ, hanem ismét inkább saját invenciójára bízta magát:

Mérei-kézirat törzsszövege	1772-es budai kiadás ⁴⁹	Dugonics kiadása
De <u>senkit nem látván ottan</u> , <u>meg búsúlok</u> , (5v/4/3)	De <u>ottan senkit nem látván</u> <u>meg-búsúlok</u> . (4/31)	De, <u>senkit se látván, leg-ott</u> <u>el-búsúlok</u> , (575/7/3)
Melly miat halált hal <u>rövid</u> <u>nap</u> felőlem. (7v/3/4)	Melly miatt halált hall, <u>nem</u> <u>soká</u> felőlem. (7/4)	Melly miatt halált hall <u>ma-hónap</u> felöllem. (579/2/4)
<u>A kik közt mayd eytem két-</u> <u>szégben</u> magamat, (8v/3/2)	<u>Melly miatt majd ejtem kétség-</u> <u>be</u> magamat, (8/13)	<u>Ezért csak-nem ejtem két-</u> <u>ségbe</u> magamat. (580/7/2)
De <u>hogy sem bolondúl vesz-</u> <u>tenem</u> magamat, (12v/4/3)	<u>És, hogy tudatlanúl ne vesz-</u> <u>ném</u> magamat, (13/19)	<u>És, hogy bolondgyába ne</u> <u>veszszem</u> magamat, (587/7/3)
Az <u>kitül a' mikor kezdenék</u> borzadni, (22v/2/1)	A' <u>kitől' mikor már kezdek fel</u> borzadni, (37/22)	A'- <u>kitől a'-mikor kezdék vólt</u> borzadni, (595/2/1)
<u>És ezzel beszédünk ottan</u> <u>meg szakada</u> , (23r/4/2)	<u>Ezzel mi beszédünk ott félben</u> szakada, (38/17)	(<u>És azzal beszédünk itten</u> <u>meg-szakada</u> (596/3/2)
<u>Nem akadna ottan sok futo-</u> <u>sásában</u> . (24r/1/4)	<u>Nem akada vala, ott futkosá-</u> <u>sában</u> . (39/19)	<u>Nem akadtott volna sok futo-</u> <u>zásában</u> . (597/5/4)
<u>Azomban a' madarat-is né-</u> <u>zegetni</u> , (31v/1/3)	<u>Azomban a' Fátzánt körül né-</u> <u>zegetni</u> , (49/11)	A' <u>Fácztánt-is ide-tova néze-</u> <u>getni</u> . (606/4/3)
Hogy hamar láthassák <u>arra</u> <u>mayd repűlnek</u> . (33r/6/4)	Hogy hamar láthassák, <u>majd</u> <u>hogy nem repűlnek</u> . (51/32)	Hogy hamar láthassák, <u>sze-</u> <u>kerekre űlnek</u> . (610/2/4)
Mint <u>rósa a' melly szép szag-</u> <u>gal virágozik</u> , (34r/2/3)	Mint a' <u>melly szép rósa szagok-</u> <u>kal virágozik</u> , (52/26)	Mint <u>rósa, melly szaggal szé-</u> <u>pen virágozik</u> , (611/3/3)

49 Itt a részlet pontos helyét oldalszámmal és verssorral adom meg.

Mérei-kézirat törzsszövege	1772-es budai kiadás ⁴⁹	Dugonics kiadása
<u>Oh kegyetlen! miért inkább meg nem öltél.</u> (40v/2/4)	<u>Oh átkozott! miért inkább meg-nem öltél.</u> (61/1)	<u>Mért inkább, kegyetlen, mért meg-nem-ölettél?</u> (622/4/4)
<u>Jay! Jay! kiáltani</u> szaporán kezdette. (45r/2/4)	<u>Jaj! kiáltani</u> szaporán kezdette. (67/4)	<u>Jajját kiáltani</u> szaporán kezdette. (630/4/4)
<u>A jó hit, reménség, Isteni félelem.</u> (53v/3/1)	<u>A' jó Hit, szeretet, remény, irgalmasság.</u> (78/7)	<u>Igaz Hit, Reménség, Isteni félelem.</u> (646/1/1)
<u>Búcsút kel (meg ölel itt) már tőled</u> vennem. (57v/6/4)	<u>Bútsút kell (meg-ölel) már tőled itt</u> vennem. (83/29)	<u>Téged' meg-ölelvén, búcsút-is kel</u> vennem. (653/5/4)
<u>És rabjai közül te-is el maradtál.</u> (59r/4/2)	<u>És rabjai közül hogy te el-maradtál;</u> (85/17)	<u>És rabjai közül el-hogy maradtál.</u> (655/7/2)

3. táblázat

A sötét tintás javítások is ugyanilyen jellegűek, elég csak végigolvasni az 1. táblázatban összegyűjtött szöveghelyeket.

Néhány konkrét példa

A 8r oldalon látható sötét tintás korrekció (lásd az 1. számú táblázatot) épp olyan jellegű, mint a 2. számú táblázatban felsorolt javítások: eltér tehát attól az alaktól, amelyet a Mérei-kézirat törzsszövege, de attól is, melyet a 18. századi nyomtatványok (így az 1772-es kiadás is) hoznak. A költemény cselekménye szerint a főhős épp megismeri Echo és Narcissus tragikusan végződő történetét. Az idézett részlet 2. strófájának 1. verssora a kéziratban eredetileg a „Narcissusért” szóalakkal kezdődött, ám ezt később sötét tintával az adott mondatban szintén értelmes „Narcissus-is” alakra javították:

A Mérei-kézirat törzsszövege és az 1772-es kiadás szövege

Echó-is a' ki ott néked választ [!] ada,
Csak hamar hogy ennek kezében akada,
Képtelen tűzében maga el szárada,
Teste kővé lévén, csak szava marada.

Sötét tintás verzió

Echó-is a' ki ott néked választ [!] ada,
Csak hamar hogy ennek kezében akada,
Képtelen tűzében maga el szárada,
Teste kővé lévén, csak szava marada.

Narcissusért veszet, rendetlen tűzében,
Melly-is maga képét egy forras vizében
Megh látván, bolondúl esik szerelmében,
El fogyattya magát magáért vesztében.

(7v, 6. strófa – 8r, 1. strófa)⁵⁰

Narcissus-is veszet, rendetlen tűzében,
Melly-is maga képét egy forras vizében
Megh látván, bolondúl esik szerelmében,
El fogyattya magát magáért vesztében.

Dugonics kiadásában természetesen a sötét tintás verzió látható.⁵¹

A 7r oldalon látható sötét tintás korrekció pedig (lásd az 1. számú táblázat) épp olyan jellegű, mint a 3. számú táblázatban felsorolt javítások: eltér tehát mind a Mérei-kézirat törzsszövegétől, mind pedig a 18. századi nyomtatványok által hozott alaktól (így az 1772-es kiadásban olvashatótól is). Az idézett strófa 2. verssorának első szava a kéziratban originálisan a „Közelitem” szóalakkal kezdődött, ám ezt később sötét tintával az adott mondatban szintén értelmes „Közelitek” alakra javították:

Mérei-kézirat törzsszövege

Irtózom elsőben oda közelb menni,
Közelitem végre, s-kezdek illy szót tenni,
Néked e' nagy veszélyt honnat kellet venni?
Mellyben illy veszetten látlak téged lenni?

Sötét tintás javítás

Irtózom elsőben oda közelb menni,
Közelitek végre, s-kezdek illy szót tenni,
Néked e' nagy veszélyt honnat kellet venni?
Mellyben illy veszetten látlak téged lenni?

Az 1772-es budai edíció ezekkel szemben a „Közelitvén” alakot hozza:

Irtózom elsőben oda közelb menni,
Közelitvén végre kezdék illy szót tenni,
Néked e' nagy veszélyt honnét kellet venni?
Mellyben illy veszettül látlak téged lenni.

Dugonics kiadásában természetesen ezen a szöveghelyen is a sötét tintás verzió látható.⁵²

A most bemutatott szöveghelyek csak apróságok, mondhatni, jelentéktelen változtatások. Azonban – úgy tűnik – ezek az apróságok tényleg árulkodóak a sötét tintás korrektorkilétét illetően. Dugonics ilyen jelentéktelen átírásokat tömegével végzett a versen. Emellett különösen érzékeny volt a helyesírássra is. A *Cupidó*hoz fűzött előszavában ugyanis külön kitér a kéziratban lévő „helyesírási hibákra”:

Igaz ugyan: hogy GYÖNGYÖSI mindenkor szépen, de nem mindenkor igazán ír magyarul, fő-képpen a' ki-mondásra nézve. Például légyen *a' ki*, és *melly* szavak. Ezeket a Magyarok meg-külömböztetik; ő, a' mint eszébe jut, úgy veszi. Arra sem igen ügyel, mikor

50 Kiemelések tőlem – M. V.

51 GYÖNGYÖSI, *Költeményes maradványai*, 2:579 (6. strófa).

52 Uo., 2:578 (1. strófa).

kellessék mondani *a'*, mikor *az*. Mikor *se*, mikor *sem*. De ezek bocsánandó vétkek az akkori időre.⁵³

Példamutatónak tartja azonban a következőt:

Jelentem az Érdemes Közönségnek azt-is: hogy Gyöngyösinek kéz-írásaiban sehol se találtnak ezen szavak: *kín*, *kínszerítem*, *kívánom*; hanem mindenkor magyarossan, nem czigánossan, így írja: *kén*, *kénszerítem*, *kévánom*. Talán arra jutunk, hogy *a'* nyelvet simítani akarók szent *Pétert*-is szent *Pítérnek* írják.⁵⁴

A kézirat 3v oldalán a 2. strófa 1. verssora eredetileg így volt olvasható: „Az mig távúlb vala ki volt nem tudhattam”. Az első kifejezést sötét tintával később „Az még”-re korrigálták. E javítás nem meglepő, ha számításba vesszük Dugonics fenti megjegyzését az „i” és az „é” betűk használatáról. Ennek megfelelően *Cupido*-szövegében mindig következetesen „még” olvasható, és sosem „mig” vagy „míg”.

Az 1. számú táblázatban közöltem a sötét tintával beírt javítások (összesen 21 szöveghely) listáját, melyek egy része egyszerű elírást emendál (15 esetben pedig a korábban emlegetett *s*-sz betűk ráírásáról van szó). A sötét tintás javítások másik csoportja viszont pont ugyanolyan jellegű, mint Dugonics fentebb bemutatott, apróbb javításai. És ami tényleg meglepő: amennyiben ezeket a javított szöveghelyeket vetjük össze Dugonics kiadásával, akkor kiderül, hogy edíciójában mindig a sötét tintával korrigált verziók köszönnek vissza,⁵⁵ jöllehet közülük jónéhány egyetlen más nyomtatványban sem kerül elő. Ezt igazolja az alábbi táblázat, amelyben összevetettem a Mérei-féle kézirat törzsszövegének megfogalmazását a sötét tintás javításokkal, az 1772-es edícióval, illetve Dugonics kiadásával:

Szöveg-helyek sorszáma	Mérei-féle kézirat	Sötét tintás javítás	1772-es kiadás ⁵⁶	Dugonics kiadása
1.	Az mig (3v/2/1)	Az még	A' mig (1/25)	A'-még (572/2/1)
2.	Priamusnak (4v/2/1)	Piramusnak	Pryamusnak (3/10)	Piramusnak (573/7/1)

53 Uo., 1:LXIII–LXIV.

54 Uo., 1:LXIII.

55 Valójában van két kivétel, a 13. és a 17. sorszámú szöveghelyek. Ezek esetében a Dugonics-féle nyomtatott verzióban már teljesen új alak szerepel. Mintha Dugonics a kézirat preparálása után „továbbgondolta” volna a dolgot.

56 Itt a részlet pontos helyét oldalszámmal és verssorral adom meg.

Szöveg- helyek sorszáma	Mérei-féle kézirat	Sötét tintás javítás	1772-es kiadás	Dugonics kiadása
3.	Közelitem (7r/1/2)	Közelítek	Közelítvén (6/12)	Közelítek (578/1/2)
4.	Narcissusért (8r/1/1)	Narcissus-is	Narcissusért (7/17)	Narcissus-is (579/6/1)
5.	tetén (16r/5/1)	tettén	tetten (23/31)	-
6.	arra (17r/5/1)	azon	azon (25/12)	-
7.	kötelessége[...]ben (20v/1/1)	kötelességedben	kötelességedben (34/33)	kötelességedben (591/5/1)
8.	gyón (24r/2/1)	gyön	jö (39/20)	jön (597/6/1)
9.	egyike ⁵⁷ (25v/2/2)	egyiket	egyikét (41/19)	egygyikét (600/3/2)
10.	futosásában (31r/3/1)	futosásával	futkosásával (48/30)	futosásával (605/7/1)
11.	ervendő (31v/5/3)	örvendő	örvendő (49/27)	örvendő (607/3/3)

57 E szöveghely értelmezése meglehetősen problematikus, méghozzá azért, mert a strófa 2. és 3. sora a ránk maradt szövegforrásokban (köszönhetően az „egyike” / „egyiket” szavak különbségének) egyszerűen mást jelent. A Mérei-kézirat törzsszövegében és még másik két fontos szövegforrásban, a *Kassai kézirat*ban és az OSZK-ban őrzött anonim kéziratban (erről lásd Majoros, „A CSALÁRD CUPIDO...”, 409–413.):

Az kik pedig az én kezemen valának,
Azoknak **egyike (hiják Lyciskának)**

Az inát kapdossa az első lábának,

Az más sertéivel küszködik hátának. (Jankovicsnál: II/148)

A Mérei-kézirat sötét tintával javított verziójában és az összes többi szövegforrásban:

Az kik pedig az én kezemen valának,

Azoknak **egyiket hiják Lyciskának,**

Az inát kapdossa az első lábának,

Az más sertéivel küszködik hátának.

A második változatban a harmadik sor élén álló „Az” mutató névmásnak minősül, mögé odaértendő egy 'az' névelő, elé meg egy vessző. Az első verzió a Mérei-kéziratban zárójelek közé is tett 'akit Lyciskának hívnak' tagmondat miatt talán nehezebben követhető, de egyrészt szintén teljesen értelmes, másrészt meg némileg mást is jelent. Nyilvánvaló, hogy a sötét tintát használó kéz a kézirat törzsszövegét (egy tárgyrag beszúrásával) a második verzióhoz hasonította, talán mert az (összes) nyomtatott szövegkiadás erre inspirálta (így az 1772-es budai kiadás is).

Szöveg- helyek sorszáma	Mérei-féle kézirat	Sötét tintás javítás	1772-es kiadás	Dugonics kiadása
12.	Addig (32r/3/1)	Akkor	Akkor (50/6)	Akkor (608/1/1)
13.	nála (37r/4/4)	nálad	nálod (56/26)	veled (616/6/4)
14.	el vévén (41r/2/4)	fel vévén	fel-vévén (61/25)	fel-vévén (623/3/4)
15.	nyavalyás (41v/2/2)	valami	valamit (62/10)	valami (624/2/2)
16.	enyhődi (44v/4/1)	enyhődni	enyhűlni (66/21)	enyhődni (629/7/1)
17.	Mellye (46r/4/3)	Mellyre	Mellyre (68/22)	Erre (632/4/3)
18.	Űkröndni kezd ⁵⁸ (46r/6/3)	Űkrödni kezd	Hányni akar (68/30)	Ökrödni kezd (632/6/3)
19.	tengre (47v/1/1)	tengerre	tengerre (70/4)	tengerre (634/7/3)
20.	fegyelme (47v/4/3)	figyelme	figyelme (70/16)	figyelme (635/3/3)
21.	–	csapodár (58r/2/3)	tséltsapos (83/36)	csapodár (653/7/3)
22.	az (59r/3/4)	azt	azt (85/15)	azt (655/6/4)

4. táblázat

A táblázat alapján egyértelmű, hogy a sötét tintás javítások Dugonics kiadásával kapcsolatban állnak. Ugyanez nem mondható el sem az 1772-es, sem a többi 18. századi *Cupido*-kiadásról, minthogy az általam kiemelt (duplán bekeretezett) nyolc szöveghely (1–4., 15., 16., 18., 21.) kizárólag a piarista szerzetes edíciójában tűnik fel.

58 Itt valóójában nem is sötét tintás javításról van szó, hanem kaparásról. A szó első n betűjét törölték ki.

A Mérei-féle kézirat 58r oldalán a 2. strófa⁵⁹ eredetileg így volt olvasható:

Hogy a galamb szelid, kegyes, alázatos,
Tiszta, gyars, vigyázó, hű, és szorgalmatos,
Nem [üresen hagyott hely] hanem igaz álhatatos
Es hogy ahoz legyek én-is hasonlatos.

A törzsszöveg másolója tehát valamilyen okból kifolyólag – feltehetően forrásszövegének olvashatatlansága miatt – kihagyott egy szót a harmadik verssorból.⁶⁰ Erre a hiányra, illetve pótlására felhívta a figyelmet – ahogyan azt korábban már említettem – Jankovics is. Arra nevezetesen, hogy utólag és sötét tintával a 3. verssor kihagyott helyére valaki a „csapodár” szót szúrta be. Tehát Gyöngyösi eredeti megfogalmazását, hisz a ránk maradt szövegforrások alapján egyértelműen és biztosan állítható, hogy a kérdéses helyen eredetileg tényleg ez a szó volt olvasható. Annak ellenére is, hogy a 18. századi nyomtatott kiadásokban (kivéve Dugonics edícióját) e verssorban egységesen a „tséltsapos” kifejezés szerepel. Így a Dugonics számára rendelkezésre álló 1772-es budai kiadásban is. De akkor honnan vette Dugonics a kéziratba beszúrt „csapodár” szót? És miért nem tartotta meg a budai kiadásban olvasható „tséltsapos”-t?

Gyöngyösi ma ismert életművében a „cséltsapos” (‘cséltsap’) szó tényleg előfordul, méghozzá egyetlen egyszer, a *Kemény János emlékezetében*:

Ekkoraig a’ hir Protheust követte,
Sok féle formában változását vette,
a’ Lengyel dolgokat sokképpen hirdette,
Szokot **csilcsápságát**, de most férre tette.⁶¹

Úgy tűnik azonban, hogy Dugonics a ‘cséltsap’, ‘cséltsapság’ kifejezéseket valamiért nem szerette, 1796-os szövegkiadásából mindenestre kiiktatta. Helyette ott a „csalfaságát” verziót alkalmazta:

⁵⁹ Jankovics kiadásában: IV/122.

⁶⁰ Megjegyzendő, hogy megtette ugyanezt az 52v oldal 6. strófájának 4. verssorában is, ide azonban később visszatért, s utólag beszúrta az „ollyaténban” szót. Bizonyos, hogy ezt a törzsszöveg másolója tette, mert – a „csapodár” szóval ellentétben – a tinta színe nem tér el a törzsszöveghez használt tinta színétől.

⁶¹ II. könyv, 1. rész, 44. strófa. Kiemelés tőlem – M. V. A strófát itt a *Nyitrai kódex*ből idéztem (44v). Ezt Dugonics biztosan használta. Lelőhelye: Piarista Központi Levéltár, jelzete: For. 000-9/30. (V 446.). A kérdéses szöveghelyen a vers Dugonics által említett 18. századi, Budán megjelent szövegkiadása is a ‘cséltsapóságát’ alakot hozza. Dugonics egy másik, nagyszombati kiadásra is hivatkozik, ám tudomásom szerint nincs ilyen edíció – feltehetően tévedésről van szó. Lásd Gyöngyösi, *Költeményes maradványai*, I:XXXIX.

Ekkoráig a' hír Próteust követte.
Sok féle formákban változását vette.
A' lengyel dolgokat sok-képpen hirdette.
Szokott **csalfaságát** de most félre tette.⁶²

Bizonyos tehát, hogy a talán túl archaikusnak érzett *csélcsap* szóval szemben averzióval viseltetett. A budai kiadás három szótag hosszú, és számára nem kívánatos „tséltsapos” szava vélhetőleg így változott edíciójában az azonos jelentésű és ugyancsak három szótagos „csapodár” szóra, ami még véletlenül Gyöngyösi eredeti megfogalmazásával is egybeesik. Véletlenről van tehát szó, de nagyon-nagyon könnyen elképzelhető véletlenről.

Dugonics mint szövegiadó 3.

Gyöngyösi-szövegkiadásának sajtó alá rendezése során Dugonics a Mérei-féle kézira-
ton kívül további két kéziratot is használt: a *Kesergő Nympha* egy 1681-ben ké-
szült kéziratát,⁶³ valamint a Kemény-eposz *Nyitrai kódex*ben fennmaradt változatát. Ez
utóbbiban olvasható Gyöngyösi költészetelméleti fejtegetéseket is tartalmazó elősza-
va, melyet Dugonics is megjelentetett edíciójában.⁶⁴ A kéziratban, mind az előszóban,
mind pedig a verses szövegben megfigyelhetők javítások. Az előszóban például az ere-
deti „szerint” alakot „szerént”-re javították (Dugonics kiadásában szintén: „szerént”),⁶⁵
a „köllöt” alakot „köllött”-re (Dugonicsnál: „köllött”),⁶⁶ míg a „teczet” formát „tetzet”-re
módosították (Dugonicsnál: „tetzett”).⁶⁷ Ez utóbbi javítás különösen figyelemreméltó,
hiszen Dugonics a *Cupidó*hoz írott előszavában kifejezetten utal e helyesírási kérdésre:

Külömbséget tesz GYÖNGYÖSI a' cz, és tz között. Cz-vel él ezen szóban *czigány*, mert en-
nek eleje meg-nem-kettőztetik. De ezeket így írja: **tetzik**, *metzem*, holott a' tz annyit té-
szen, mint-ha így írná: *teczczik*, *meczczem*. Ezeket az ifioncz Nyelvészeknek oktatásokra.⁶⁸

62 Uo., 2:408. Kiemelés tőlem – M. V.

63 Jelenlegi ismereteink szerint a versnek három olyan kézírata is fennmaradt, melyeket az 1681-es soproni országgyűlés idején másoltak: az Eszterházy Pálnak ajánlott kismartoni kézirat (MNL OL P 125, 11908), az OSZK-ban (Fol. Lat. 515, III/612–618), illetve az MTA könyvtárában őrzött (K91) kéziratok. Vö. HAJDU Ildikó, „Gyöngyösi István *Kesergő Nymphája* a 17. századi nagyszombati jezsuita retorikaoktatás elméletének és gyakorlatának tükrében”, in *Krizisek és nehézségek a régiségben – Tudástranszfer a régiségben: Mesterek, tanítványok, iskolák (Fiatalok Konferenciája 2022–2023)*, szerk. HAJDU Ildikó, HORVÁTH Margaréta, RÉDEY-KERESZTÉNY Júlia, KOVÁCS Annamária, VITKAI Nóra és ZSUPOS Norbert (Pécs: Verso, megjelenés alatt). Utóbbiban, valamint a kismartoni kéziratban egyaránt felfedezhetők kisebb javítások, módosítások. Megítélésem szerint nem egyértelmű, hogy Dugonics melyik kéziratot használhatta.

64 Az előszóval Hajdu Ildikó foglalkozik részletesen: HAJDU Ildikó, „A Kemény-eposz előszavának poétikatörténeti helye” című tanulmányát lásd a 269–296 oldalon.

65 GYÖNGYÖSI, *Költeményes maradványai*, 1:XLII.

66 Uo., 1:XLIII.

67 Uo., 1:XLVII.

68 Uo., 1:LXIII. Kiemelés tőlem – M. V.

A verses szövegben is találhatók (sötét tintával végzett) javítások: a 66v oldal első strófájának első verssorában például a „mységét” alakot „miségét”-re, míg az 56v oldal második strófájának negyedik verssorában a „szúke” alakot „szőke” formára javították. Könnyen elképzelhető, hogy ezek a javítások is a kéziratosok ezek szerint rendszeresen preparáló Dugonicstól valók.

Összegzés

Mindezek alapján el kell vetnünk azt a feltételezést, hogy a Mérei-kéziratnak bármiféle köze van Gyöngyösihez. Még a javítások sem tőle, hanem szinte biztosan Dugonics Andrásról származnak. Ennélfogva egy kritikai kiadás sajtó alá rendezése során – Badics és Jankovicsék eljárásával ellentétben – nem szabad automatikusan átvenni e sötét tintás javításokat, például a következő szöveghelyeknél:

<i>Barsszentkereszti kézirat</i>	<i>Mérei-kézirat törzsszövege</i>	<i>Sötét tintás javítás</i>	<i>Badics kiadása</i>	<i>Jankovics kiadása</i>
<u>Az mig</u> távulb va- la ki volt nem tud- hattam, (I/7/1)	<u>Az mig</u> távulb va- la ki volt nem tud- hattam, (3v/2/1)	<u>Az még</u> távulb va- la ki volt nem tud- hattam, (3v/2/1)	<u>Az-még</u> távulb vala, ki volt, nem tudhattam, (I/7/1)	<u>Azmég</u> távulb vala, ki volt, nem tudhattam, (I/7/1)
<u>Priamusnak</u> sem volt még mohos orczája (I/19/1)	<u>Priamusnak</u> sem volt még mohos orczája, (4v/2/1)	<u>Piramusnak</u> sem volt még mohos orczája, (4v/2/1)	<u>Priamusnak</u> ⁶⁹ sem volt még mohos orczája, (I/19/1)	<u>Piramusnak</u> sem volt még mohos orczája, (I/19/1)
<u>Közelitem</u> végre s kezdek illy szót tenni, (I/48/2)	<u>Közelitem</u> végre, s-kezdek illy szót tenni, (7r/1/2)	<u>Közelitek</u> végre, s-kezdek illy szót tenni, (7r/1/2)	<u>Közelitek</u> végre, s-kezdek illy szót tenni: (I/48/2)	<u>Közelitek</u> végre, s kezdek ily szót tenni: (I/48/2)
<u>Narcissusért</u> veszet rendetlen tűzében, (I/60/1)	<u>Narcissusért</u> ve- szet, rendetlen tűzében, (8r/1/1)	<u>Narcissus-is</u> ve- szet, rendetlen tűzében, (8r/1/1)	<u>Narcissus-is</u> ve- szet(t) rendetlen tűzében, (I/60/1)	<u>Narcissus is</u> ve- szett rendetlen tűzében, (I/60/1)
<u>Addig</u> mindazáltal éltek szép napokat, (III/6/1)	<u>Addig</u> mindazál- tal éltek szép na- pokat, (32r/3/1)	<u>Akkor</u> mindazál- tal éltek szép na- pokat, (32r/3/1)	<u>Akkor</u> mind az által éltek szép napokat. (III/6/1)	<u>Akkor</u> mind- azáltal éltek szép napokat, (III/6/1)

5. táblázat

69 Látható, hogy a táblázatban felsorolt példánál Badics is a sötét tintás alakokat emelte át kritikai kiadásába, egy szöveghely, a „Priamus/Piramus” kivételével. Badics itt a *Barsszentkereszti kézirat*, illetve a

A „rövid *Cupido*” másik szövegforrásának, a *Barsszentkereszti kézirat*nak az értéke ezáltal textológiai értelemben jelentősen megnövekszik, hisz a Mérei-kéziratnak nincs közvetlen köze Gyöngyösihez.

Mérei-kézirat törzsszövegében olvasható „Priamus” névalakot hagyta meg. E szöveghely külön figyelmet érdemel, ugyanis Gyöngyösi *Charicliájához* fűzött előszavában Dugonics külön kitér arra, hogy e két nevet helytelen felcserélni: „Meg-fogja a’ Magyar világ látni: hogy, ha én HELIODORUS szerint ki-fogom adni, és GYÖNGYÖSI Istvánnak Charicliájánál újabb életre hozni az én Karikléámat [...] minő különbség leszen KARIKLÉA és CHARICLIA között. Meg-fogják tapasztalni, miket hagytak-el ama’ két fordítók, miket ragasztottak hozzá magok’ eszekből, mellyekkel nem egyebet tettek hanem a’ szavakat minden haszon nélkül szaporították. [...] Semmit sem ír HELIODORUS Thyzbének és Piramusnak történeteiről-is, de eleget a’ Folytató, ki-lopván OVIDIUSNAK változásiból, és az ifiat Priamusnak nevezvén. [...] **Én úgy gondolom: hogy a görög neveket méltóságáról le-sodrani, és a’ magyarban éppenséggel különböző képpen ejteni;** nincs a’ Fordítónak szabadságában. Annál inkább meg-nem-engedhetni: hogy más neveket, mellyek éppen újjak, és az eredeti munkában nem találtnak, bé-iktasson ön-kényes akarattya szerint.” (Gyöngyösi, *Költeményes maradványi*, 1:LXVIII–LXXI. Kiemelés tőlem – M. V.)

Világos, hogy Dugonics igen nagy jelentőséget tulajdonított a mitológiai nevek helyes használatának, s igencsak logikus azt feltételezni, hogy amint a Mérei-kézirat ominózus szöveghelyéhez érkezett, a „Priamus” névalakot saját kezűleg javította „Piramus”-ra. Úgy tűnik, helyesen. Gyöngyösi *Palinódiájának* felütése ugyanis nagyon hasonlít a Cupido kiindulópontjához (erre Hajdu Ildikó hívja fel a figyelmet: Hajdu Ildikó, „Gyöngyösi István...”), részben tudniillik ugyanazok a mitológiai nevek vagy névpárok tűnnek fel a két versben: Galatea és Acis, Venus és Adonis, Thisbe és Pyramus. A *Palinódia* 1681-es kéziratát Gyöngyösi saját kezűleg aláírta, ennél fogva láthatta, s ellenőrizhette a lemásolt költeményt. Ebben pedig jól kivehetően a „Piramus” névalak olvasható. Nagyon valószínű tehát, hogy a *Cupido* Gyöngyösi által írt szövegében is így volt ez, a költemény másolói pedig (mind a „rövid”, mind pedig a „hosszú” verziókban) egyszerűen a számukra ismerősebb „Priamus” alakra rontottak. Egyébiránt más példákat is találhatunk e két név összekeverésére, például Conrad Grütisch *Quadragesimaléjának* 1484-es strasbourgi kiadásában. Erről lásd Pietro Delcorno, „Christ and the Soul are like Pyramus and Thisbe: An Ovidian Story in Fifteenth-Century Sermons”, *Medieval Sermon Studies* 60, 1. sz. (2016): 37–61, 49, doi: [10.1080/13660691.2016.1225386](https://doi.org/10.1080/13660691.2016.1225386).

A „hitványság” mimézise Czákó Zsigmond *Leona* című drámájában

KOVÁCS Dominik

ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, doktori hallgató
ORCID: 0000-0001-8316-7110

The mimesis of “vulgarity” in CZÁKÓ Zsigmond’s drama *Leona*

Abstract | CZÁKÓ Zsigmond’s drama *Leona* is a work of indeterminate position in the history of 19th century Hungarian literature in many respects. The drama has four characters (including five child characters), and the resulting chamber drama was unusual for its time. In recent decades, several genre definitions have been made of *Leona*, and almost all the literature has emphasised the sacral-religious references in the text, and CZÁKÓ’s work has been described as a philosophical drama. After the premiere on 17 August 1846, critical reviews reported a failure. Most publicists denounced the cruelty of CZÁKÓ’s drama, the brutality portrayed on stage, and criticized the title character played by LABORFALVI Róza as disgusting and repulsive. In the story, *Leona*, a fated former nun, enters the Byzantine hut where the story takes place with the intention of revenge. Here lives her former lover Erast, a nature fanatic who raised her son Aquil and adopted daughter Irene in isolation. The young people feel love for each other beyond brotherly love, and the head of the family has in fact made them desire a life together. Out of this affection, a child is born at the beginning of the first act, named Aquil after his father, whom *Leona* believes to be the offspring of Erast’s second marriage. The revenge-seeking woman sees her hatred culminate in the child’s death, first trying to persuade Irene to murder him, then committing the tragic act herself. In this paper, I will analyse *Leona*’s gestures which, in the contemporary context, could be linked to images of “vile”, to motifs of the base and the sublime.

Keywords | Hungarian reform era, sublime, vulgarity, horror, mimesis

Czakó Zsigmond *Leona* című drámája több szempontból is meghatározhatatlan pozíciójú műnek számít a 19. századi magyar irodalomtörténetben. A drámának négy (a gyerekfigurát is beleértve öt) szereplője van, s az ebből következő kamarajelleg szokatlannak számított a maga korában. Az elmúlt évtizedekben több műfajdefiníció is született a *Leonával* kapcsolatban, s szinte valamennyi szakirodalom a szöveg szakrális-vallási utalásait tartotta kiemelendőnek, filozofikus drámaként aposztrofálták Czakó alkotását. Dörgő Tibor meglátásai szerint a *Leona* kapcsolatot tart a „Weltschmerz”, azaz a világfájdalom irodalmi-tárgytörténeti fogalmának egyes változataival, egészen pontosan azzal az irányzattal, amelynek túlárado pesszimizmusa a keresztény értékrend által sugalmazott üdvözülés reményét is elutasítja. Ennek alapján a vizsgált színdarab olyan művekkel állítható párhuzamba, mint Petőfi Sándor *Felhők* ciklusa, illetve Jókai Mór *Hétköznapi* című regénye. Dörgő cikke elsősorban a boldogságkeresést határozza meg a *Leona* tematikai középpontjaként, meglátása szerint ez a törekvés hozza létre a darab alapkonfliktusát, a jó és a rossz dichotomikus ellentétét.¹

Az utótörténetet illetően Dörgő elsősorban a karakterológiában és a *Leonához* hasonló cselekményterekben véli felfedezni Czakó művének hatását. Az *apostol* főhőse, Szilveszter éppen úgy az öt körbevevő társadalmi szerkezet átalakítását tűzi ki célul, mint a tragédia Aquilja. A világ bűneitől való elzárkózás természeti metaforája, amelyet a *Leonában* Erast kunyhója képvisel, Jókai Mór *Az arany ember* című regényében is központi szerepet kap. Timár Mihály a polgári társadalmat elhagyva egy vadregényes szigeten tapasztalja meg az eszményi szerelmet.² Hojdák Gergely szerint a *Leona* az irodalom romantikus toposzainak láncolatából áll össze, egyértelmű forrásnak látszik az antik Médeia-mítosz és Franz Grillparzer feldolgozása. Emellett a civilizációtól eltávolodott szférákban nevelkedő fiatalok, illetve a szerelem mámorában bűnbe eső apáca is a világirodalom kedvelt motívuma. Hojdák megjegyzi, hogy Czakó Zsigmond története bizonyos vonásaiban túlmutat a romantikus hagyományon, és (némiképp anakronisztikusan) egzisztencialista vonásokkal is rendelkezik.³ Martzy Kinga részletgazdag tanulmánya a *Leona* bosszúálló nőalakját a mitológiai és vallási archetípusok vonatkozásában vizsgálja, figyelmet fordítva a Hojdák által is felvetett Médeia-történetre, a bibliai *Judit könyvére*, illetve Friedrich Hebbel ez alapján írott *Judit* című drámájára, amely egyértelműen befolyásolta Czakó Zsigmond alakbrázolását.⁴ Szilágyi Márton és Vaderna Gábor közös cikke az 1840-es évek magyar irodalmának legmerészebb kísérleteként viszonyul Czakó *Leonájához*, erőteljes kapcsolatot vélelmezve a darab és a korban ugyancsak kelendőnek számító nevelési utópiák közt, különös tekintettel Je-

1 DÖRGŐ Tibor, *Czakó Zsigmond és világértelmező drámái* (Budapest: Napkút Kiadó, 2004), 149.

2 Uo., 150.

3 HOJDÁK Gergely, „Az első magyar »pszichodráma«: Czakó Zsigmond: *Leona*”, in HOJDÁK Gergely, *A tragédia színeváltozása: Tragikum és medialitás a későromantikus magyar irodalomban*, 243–272 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2021), 253–254.

4 MARTZY Kinga, „A bosszúálló nő alakja Czakó Zsigmond *Leona* című drámájában”, *Első Század* 24, 2. sz. (2021): 115–132, 116.

an-Jacques Rousseau *Émile*-jére. A tanulmány a dráma legnagyobb erényét a szereplők által képviselt értékrend relativizálhatóságában látja. „Czakó legnagyobb drámaírói érdeme az, hogy ilyenformán négy (illetve öt) szereplő párhuzamos tragédiáját úgy tudta egymás viszonylatába állítani, hogy egyikőjük sorsa sem kerül a másik mögé [...]”.⁵ Az európai felvilágosodást meghatározó műfaj, a nevelési regény nemcsak felidéződik, de egyszersmind fel is számolódik Czakó tollán. Talán éppen ez a konkrét műfajokat, sőt a műfajokat meghatározó értékrendi-világnézeti álláspontokat kétségbe vonó attitűd vezetett ahhoz a botrányhoz, amely a *Leona* bukását jelentette az 1846. augusztus 17-i bemutatót követően.⁶

Korábbi kutatásaim során részletesen foglalkoztam a *Leona* cselekményének rémdrámái vonatkozásával. Készülő doktori disszertációm egy hatástörténeti ív bemutatására vállalkozik, melyen keresztül a kevésbé reflektált műfaj attribútumszerű konvencióit, motivikus előzményeit, illetve a későbbi vitatott pozícióját elemzem. A vizsgálati intervallum Kisfaludy Károly 1819-es *Stibor vajdájától* a *Leonáig* tart, s olyan műveket foglal magába, mint Tóth Lőrinc *Ekebontó Borbálája*, Garay János Batori *Erzsébeta*, Fogarasi Nagy Pál *Bubekekje* és Eördegh István *Corday Charlotte*-ja. Mint azt a felsorolt címek is láttatják, az említett drámák sajátossága, hogy női szereplőket tesznek főalakká, akik jellemüknél, kiszámíthatatlan alaptermészetüknél és brutális tetteiknél fogva a burke-i fenséges allegorizációjának is tekinthetők. Előfeltevésem szerint a női fókuszú tematika a Laura Mulvey-féle *male gaze* sajátos „wertheriánus” változataként jelentkezik a rémdrámákban. A konvencióktól elvonatkoztató radikális és kegyetlen nőalak egyszerre kelt rémületet és gyönyört a romantika korabeli érzékeny (férfi)befogadóban.⁷ Az általam felsorakoztatott példák szinte kivétel nélkül főrangú személyeket szerepeltetnek központi karakterként, s társadalmi pozíciójuk egyértelműen hozzájárul az esztétikai értelemben vett fenséges megteremtéséhez. A Czakó-darab Leonája ebben is másnak bizonyul: egy a társadalom periferiájára jutó, dekadens nő válik rémalakká, egy koldusként öregedő bukott apáca. A családi körben való hatalomszerzési eljárásai, az ehhez társuló mimetikus gesztusok állnak jelen tanulmányom középpontjában.

Eddig elsősorban színháztörténeti alapon, a premier recepciója felől közelítettem Czakó Zsigmond *Leonájához*. Milyen műfajbesorolási kísérleteket hajtottak végre a korabeli publicisták, hogy világosabbá tegyék, értelmezni tudják a mű által közvetített borzongató tartalmat? A történet szerint ugyanis a címszereplő a bosszúállás szándékával tér be a történet helyszínéül szolgáló Bizánc környéki kunyhóba. Itt lakik egykori szerelme, Erast, aki a természet fanatikusaként a világtól elzárva nevelte fel fiát, Aquilt és fogadott lányát, Irént. A fiatalok a testvéri szereteten túl szerelmet is éreznek egymás iránt, a családfő voltaképpen a közös életre ambicionálta őket. A vonzalomból az

5 SZILÁGYI Márton és VADERNA Gábor, „Egy bölcséleti kamaradarab: Czakó Zsigmond: *Leona*”, in *Magyar irodalom*, szerk. GINTLI Tibor, 613–616 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2010), 616.

6 HOJDÁK, „Az első magyar »pszichodráma«, 243.

7 Laura MULVEY, „A vizuális elmélet és az elbeszélő film”, ford. JUHÁSZ Vera, *Metropolis* 4, 4. sz. (2000): 12–23, 12 (online hozzáférés: <https://metropolis.org.hu/a-vizualis-elvezet-es-az-elbeszelo-film/>).

első felvonás elejére egy kisfiú születik, akit az apja után Aquilnak neveznek el, s akit Leona az Erast második házasságából származó utódnak hisz. Az asszony a gyermek halálában látja kiteljesedni a gyűlöletét, s előbb Irént próbálja rávezetni annak meggyilkolására, majd pedig saját maga hajtja végre a tragikus tettet.⁸

A 2022 novemberében rendezett *Közelítések* konferencián tartott előadásomban kifejtettem, hogy a darab ősbemutatóját követő reflexiók fektettek ugyan hangsúlyt a darab filozofikus-világnézeti üzenetére, sőt, nemegy alkalommal az általános keresztény vallás meggyalázásának minősítették, a legnagyobb felháborodást mégsem ez, hanem az öncélúnak és indokolatlannak tartott kegyetlenség váltotta ki belőlük.⁹ Bár az általam vizsgált sajtóanyagban egyszer sem fordul elő a „rémdráma” kifejezés, nyilvánvalónak tűnik, hogy a publicisztika jobbára a francia romantikus dráma hagyományához sorolta a művet, a hibáit is kifejezetten ennek a dramatikus iránynak róttá fel. A később Bajza–Henszlmann-vitaként elhíresült diskurzus egyes résztvevői az eredetiség és a mély tartalom hiányát társították a francia drámához, s egyfajta hazai térhódítóként határozták meg az általuk magasabb rendűnek ítélt német, angol és spanyol klasszikus művekkel szemben.¹⁰

A publicisztika egyöntetűen a franciás irodalmi jegyek közé sorolja a *Leona* jellemeinek következtelen felépítését, alantasságát, amely szerintük leginkább a kegyetlenséget láttató cselekményrészekben érvényesül. Annak ellenére, hogy a korban már általánosan ismert Edmund Burke elmélete, amely szerint az ember gyakran a benne félelmet keltő jelenségek mögött fedezi fel az őt lenyűgöző éteri szépséget, az elemzők *Leona* alakját és tragikus tettetét kizárólag hitványnak ítélt, torz jelenséggként definiálták, az esetleges esztétikai ellentmondásokat nem említve.¹¹ Horvát Rebeka a Czakó Zsigmond és a francia romantikus dráma kapcsolatáról szóló disszertációjában hosszan taglalja a „rút” és a „gonosz” fogalmának relatív jellegét. Horvát szerint Czakó értelmezésében az ember a rútság akarata nélküli kiszolgáltatottja, akit a szenvedélyei irányítanak, s tesznek alantassá.¹²

Annak alátámasztására, hogy a rútság milyen mértékben válik a *Leona* attribútum-szerű jegyév a korabeli recepció szerint, elég csak Erdélyi János *mb* álnéven publikált s a korábbi értelmezők által is gyakorta hivatkozott kritikáját idéznünk. Ez az írás a címszereplőt játszó Laborfalvi Róza szavalatát éppolyan borzasztónak ítéli, mint magát a

8 Czakó Zsigmond, „Leona”, in *A magyar dráma antológiája I.*, szerk. KERÉNYI Ferenc, 357–388, Osiris klasszikusok (Budapest: Osiris Kiadó, 2005).

9 Az előadás alapján írt tanulmányom 2024 decemberében jelent meg az Eötvös József Collegium kiadásában. Mivel a jelenlegi munkám ennek a kutatásnak a folytatása, így a bevezetést és az elméleti háttérrel ismertető szakasz helyenként tartalmi egyezést mutat az említett írással. Kovács Dominik, „»Ki mondja hát, hogy mást gyötörve és kínozva nem szépet és jót cselekszem?« – A rémdrámai jegyek kritikai fogadtatásáról [Czakó Zsigmond: *Leona*]”, in *Közelítések a szöveghez*, szerk. NYERGES Csaba, SZABADHEGYI Anna és TARNAI Csillag, 53–68 (Budapest: ELTE Eötvös József Collegium, 2024).

10 SZÉLES Klára, „Henszlmann Imre – Bajza József vitája”, *Irodalomtörténet* 58, 1. sz. (1976): 32–62, 49–50.

11 A fenséges fogalmáról lásd bővebben: Edmund BURKE, *Filozófiai vizsgálódás: A fenségesről és a szépről való ideáink eredetét illetően*, ford. FOGARASI György (Budapest: Magvető Kiadó, 2008), 155–193 (Negyedik rész).

12 HORVÁT Rebeka, *Czakó Zsigmond és a francia romantikus dráma*, bölcsészdoktori értekezés (Budapest: Wellesz Béla Könyvnyomdája, 1908), 31–32.

színészről által életre keltett jellemet. A cinikusnak ható szövegfordulatokból egyértelművé válik, hogy a publicista megrökönyödése nem egy magasabb rendű hatás, hanem a bemutatott kisszerűség, a közönségesnek tartott cselekvéssorok következménye. Ez különösképp evidens azután, hogy Erdélyi Laborfalvi borsodi tájszólására is megjegyzést tesz.¹³ Hazucha Ferenc az *Életképek*ben az egész darabot „kisszerű botlás”-nak ítéli, előzőleg pedig Erdélyihez hasonlóan ugyancsak Laborfalvi jeleneteit és a gyerekgyilkosság motívumát marasztalja el a leginkább, „undorítón, borzasztólag” említve azokat.¹⁴ Dörgő Tibor a kritikátörténetre vonatkozó gondolatmenetében Zerffi Gusztáv sorait idézi, aki az előadással kapcsolatban a művészetnek az „alsóbb szenvedélyekkel” való társítását kifogásolta.¹⁵

2. Elméleti háttér

A kiemelt kritikai megnyilvánulások tehát elsősorban az undor, az abjekció¹⁶ tapasztalatán keresztül viszonyulnak a Czakó-dráma címszereplőjéhez. De teljességgel kizárja-e az undorító a burke-i értelemben vett fenségeshez való kapcsolódást? Bazsányi Sándor *Az undorító és a fenséges* című tanulmányában a taszító jelenségek performatív és vizuális megjelenítését járja körül, többek közt Pasolini, Robert Mapplethorpe és Cindy Sherman egy-egy alkotását elemezve. Meglátása szerint

az undorító legsajátabb érdekeink tartósan rögzült testi, mentális és kulturális megszokásaink, elvárásaink köréből szólíthat ki minket – a mámor szélsőséges esztétikai változatának nagyon nehezen elviselhető, semmiképpen nem állandósítható, csakis átmeneti érvényű extázisába.¹⁷

Immanuel Kant a művészi szépség bukását látja abban, ha az undorkeltő rútságot ábrázolják. *Az ítéleőrő kritikájából* idézve:

A rútságnak egyetlen olyan fajtája van csupán, amelyet nem lehet a természetnek megfelelően megjeleníteni anélkül, hogy meg ne semmisüljön minden esztétikai tetszés, tehát a művészi szépség: nevezetesen az a fajta rútság, amely undort kelt.¹⁸

13 –mb– [ERDÉLYI János], „Czakó Zsigmond: *Leona*”, *Pesti Divatlap* 3, 34. sz. (1846. aug. 22.): 673–674, 673.

14 VAS ANDOR [HAZUCHA FERENC], „Czakó Zsigmond: *Leona*”, *Életképek* 4, II/11. sz. (1846. szept. 12.): 352–354, 354 („Nemzeti színház” rovat); VAS ANDOR [HAZUCHA FERENC], „Czakó Zsigmond: *Leona*”, *Életképek* 4, II/8. sz. (1846. aug. 22.): 246–249, 249 („Nemzeti színház” rovat).

15 DÖRGŐ TIBOR, „Czakó Zsigmond alternatív színpadi kísérletei”, in *Alternatív színház-történetek: Alternatívok és alternatívák*, szerk. IMRE ZOLTÁN, 75–90 (Budapest: Balassi Kiadó, 2008), 79.

16 Az „abjekció” fogalmát Julia Kristeva vonatkozó tanulmányai alapján használom: JULIA KRISTEVA, *Powers of Horror: An Essay on Abjection* (New York: Columbia University Press, 1982).

17 BAZSÁNYI SÁNDOR, „Az undorító és a fenséges”, *Műút* 54, 11. sz. (2009): 58–59.

18 IMMANUEL KANT, *Az ítéleőrő kritikája*, ford. PAPP ZOLTÁN, 2. kiad., Sapientia humana: Immanuel Kant művei (Budapest: Osiris Kiadó–Gond-Cura Alapítvány, 2003), 227.

Az undor és a borzongásesztétika összefüggéseivel kapcsolatban Lovass Dóra a fikció jelentőségét emeli ki. A horror alapvetően fiktív jelenség, ugyanis mindenképpen valamiféle narráción keresztül jut el a tudatunkig. De miért riadunk meg attól, amiről tudjuk, hogy nem létezik? Ebben kétségtelen szerepe van az ábrázolásmódjának, az egyes jelenségek visszataszító mivoltának. „A »horror« szó latin eredetű; jelentése elsődlegesen az iszonyat, a rémület, a félelem szavakkal írható le; másodlagosan undort, utálatot jelent.”¹⁹ Lovass a tanulmányában Noël Carrollra hivatkozik, aki részletesen ír a műfaj ellentmondásairól *A horror paradoxona* című tanulmányában. Feltevése szerint az ekképp definiált alkotások elsődleges tulajdonsága, hogy a tetszetős és a taszító jelenségek furcsa váltakozására épülnek. Az amerikai horrorirodalom egyik meghatározó figurája, Howard Phillips Lovecraft pedig a félelemmel vegyes csodálatot, azaz – az ő szavaival élve – „ kozmikus félelmet” tekinti fő ismertetőjegynek, amelyhez a morális rosszsallás is társul.²⁰

Bazsányi Sándor már idézett esszéjének központi felvetése továbbá, hogy létezik-e kognitív kontextus nélküli undorító.²¹ Ha a *Leona* tematikáját undorítóként definiáló kritikai irodalom megállapításaiból indulunk ki, valószínűnek látszik, hogy nem. Az előadás körülményeiről nincsenek részletes információink, nem tudhatjuk, mi zajlott a színpadon valójában, de szinte biztosra vehető, hogy az ábrázolt jellembeli torzulások, a tragikus tettek mellett az egyes szereplők testi megformáltsága, alkati jellegzetessége is hozzájárult a borzongató hatás eléréséhez. Ugyanakkor elképzelhető, hogy a rendezői koncepciónak része volt az „undorító” és a „gyönyört keltő” egyazon testben való érvényesítése, ezt már az említett szereposztásbeli tények is erősítik. Bár a címszereplő – mint azt később ismertetem majd – többször nevezi magát „hitvány”-nak, az őt megjelenítő Laborfalvi Róza huszonkilenc éves volt a bemutató idején, nem zárható ki tehát, hogy az előadás a reprezentatív rótság ellenére nagyon is támaszkodott a színesnőt körülvevő kultuszra és rajongásra.²² A karakterek az arisztotelészi *Poétika* terminológiájának értelmében hitványak lettek, ezt a hitványságot pedig elsősorban a mimetikus gesztusaik láttatják, amelyeket a dráma cselekményterében önnön szándékuk leplezésére vagy kifejezésére alkalmaznak.²³ Jelen tanulmány ezekkel a szövegen belüli mimetikus gesztusokkal foglalkozik.

Wolfgang Iser *A fiktív és az imaginárius* című kötetének epilógusában a mimézis és a performancia viszonyát elemzi, gondolatmenete kiindulási pontjaként határozza meg az arisztotelianus fogalmi rendszert, ugyanakkor bizonyos tételeiben továbbgondolja, sőt meg is cáfolja azt. A mimézis megközelítésének ellentmondásosságaira vonatkozóan a terminus történetét is összefoglalja, kifejti, hogy Arisztotelész voltaképpen Platón lekicsinylő attitűdjé ellenében igyekezett meghatározni, mit is jelent a szó, és milyen

19 LOVASS DÓRA, „A horror és a fenséges”, *Műút* 54, 11. sz. (2009): 59–60.

20 NOËL CARROLL, „A horror paradoxona”, ford. BUGLYA Zsófia, *Metropolis* 10, 1. sz. (2006): 32–66 (online hozzáférés: <https://metropolis.org.hu/a-horror-paradoxona>).

21 BAZSÁNYI, „Az undorító és a fenséges”, 58.

22 „Laborfalvi Róza”, in *Új idők lexikona 15–16: Kámea–Láz* (Budapest: Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., 1939), 4083.

23 ARISZTOTELÉSZ, *Poétika*, ford. SARKADY János (Budapest: Magyar Helikon, 1974), 11–13.

hatása van a művészetekre.²⁴ Arisztotelész szerint az utánzásként értelmezett mimézis a természeti jelenségekből indul ki, s azt hivatott befejezni, amire a környezet maga képtelen. Itt Iser a házépítés példájára hivatkozik: „A művészet oly mértékben »helyettesíti« a Természetet, hogy Arisztotelész kimondhatja: aki házat épít, azt teszi, amit a Természet *tenne*, ha úgymond engedné a házakat kinőni a földből.” A mimézis valóban egy természettől kölcsönzött feladatot teljesít, ezt azonban már nagyon is emberi szempontok szerint hajtja végre.²⁵

A *Leona* szereplőinek mimetikus gesztusait elemezve arra is fontos kitérni, hogy a performativitás milyen kapcsolatban áll a mimézissel. Iser szerint az alkotás egyszersmind tárgyiasítás, s a folyamat célja, hogy a legideálisabb képét nyújtsa az utánzott dolognak. Értelmezésében a klasszikus mimézisfelfogás háttérbe szorította ezt a performatív összetevőt, ugyanakkor az alárendelt pozíció csupán a keresztény-neoplatonista világkép egyeduralkodásáig tartott. „Történeti szempontból a mimézis és a performancia viszonya akkor változott meg, mikor az átörökölt világrend viszonyai megintogtak [...]” A performanciának e ponton nem csupán a klasszikus mimézis lényegét, az átvittetést kellett végrehajtania, hanem megtörtént egy bizonyos hangsúlyeltolódás, s annak a kérdése is fölmerült, hogy a mimézist gyakorló személy egyáltalán utánzást végez-e.²⁶

Iser fogalomtörténeti áttekintésében különböző gondolkodók állásfoglalását is ismerteti, többek közt Ernst Gombrichét, aki szembeszállt a nézettel, miszerint a művészet nem a megjelenítés, hanem a hatás céljából képződik, s ehhez Philostratos egy munkájából is idéz. A műben Apollóniosz Tüanosz és tanítványa, Damisz folytatnak párbeszédet az alkotás mibenlétéről, Apollóniosz érvelése szerint a festészet utánzás nélkül „csak a színekkel való nevetséges játszadozás volna”. Az ember utánzó mechanizmusa önkéntelenül működik, a felhők formájában is a környezet beazonosítható jelenségeit keresi. Az utánzás tehát nem a valódi természet alapján dolgozik, azok a képek befolyásolják, amelyeket az elme észrevenni s feldolgozni képes.²⁷

Jelen tanulmányomban e szempontrendszer alapján tekintem át a *Leona* egyes szakaszait, különös figyelmet fordítva az első felvonás hatodik, illetve a második felvonás első jelenetére. Ezek során próbálják rávenni Leona Irént a gyerekgyilkosságra, ilyenformán e szöveghelyeken mutatkozik meg a leginkább a mű rémdrámái jellege, emellett pedig egy mimetikus eljárás épül a címszereplő tevékenységébe: a tébolyodott nő a maga erkölcsi tisztaságát s a kunyhó lakóinak erkölcsi romlottságát, hitványságát igyekszik érzékeltetni különböző példázatokon, metaforákon keresztül.

24 Wolfgang ISER, *A fiktív és az imaginárius: Az irodalmi antropológia ösvényein*, ford. MOLNÁR GÁBOR Tamás, Osiris könyvtár: Irodalomelmélet (Budapest: Osiris Kiadó, 2001), 341.

25 Uo., 342–343.

26 Uo., 344–349.

27 Uo., 345–348.

3. Egyes szövegpéldák

A *Leona* főszereplőinek világképéről a szakirodalom megállapítja, hogy Czákó drámájában a természetbe vetett vakbuzgó hit egy meglehetősen átértelmezett kereszténységvariációval találkozunk, amelyet Hojdák Gergely találóan „fekete teológia”-nak nevez.²⁸ Martzy Kinga a címszereplő vallási meggyőződésének és világképének egyik eredőjeként a barokk katolicizmust határozza meg, amelyben a szentség és a gyilkosság motívumrendszere együttesen van jelen, s a két szféra szervesen illeszkedik egymáshoz. Emellett a *Leona* alakábrázolása megérthető a *Judit* könyvének 19. századi népszerűsödése és ábrázolási hagyománya felől is. „A romantikában gyakran ábrázolták Juditot mint a végzet asszonyát, akiben ötvöződik a csábító szépség és kegyetlenség, ez az ábrázolásmód mind a mai napig él a kortárs recepcióban.”²⁹

A fiatalabb generáció tagjai, Irén, Aquil és a kis Aquil tehát egy, az Iser által említett keresztény-neoplatonista világképtől távoli szellemi környezetben élve nincsenek birtokában annak a motívumrendszernek, amelyet Leona és Erast az előtörténetük révén ismernek, így az idősebb nemzedék a mimetikus gesztusokon keresztül manipulációra használhatja ezeket az utalásokat. Ahhoz viszont, hogy a darabban alkalmazott hitványságmetaforákat megértsük, érdemes azokat a retorikai fordulatokat is figyelembe vennünk, amelyeket a bevezetőben említett Erast használ az általa bűnösnek ítélt társadalommal szembeni érvelésében. Az előjáték harmadik jelenetében például azt állítja, hogy az emberiséget az értetlenség sarkallja a legnagyobb bűnökre. A hitványnak ítélt tulajdonságok igen gyakran kronologikus rendbe illeszkedve jelennek meg a beszédében, olykor egymásnak is ellentmondanak. Egy alkalommal például az apák gyarlóságát elemzi, amely képes determinálni az éretlen ész útját a bűn irányába. „Sötét utakra vezető ösztön”-t, vágyakat említ, a kebel számára „édes méreg”-ként értelmezve azokat. Néhány gondolattal később a jelenkor értékpusztulása jelenik meg a múlt nagyságának viszonylatában.

A valódi szeretet fogalma elveszett; azon kis kebelcsiklam, mi ma már annak neveztetik, nem egyéb megaranyozott türelemnél – háladíjnál azon kis szellőért, melyet nem éppen rossz óránkban elsóhajtánk.³⁰

Erast nézeteiben tehát a romlás nem kapcsolódik össze minden esetben a félelmet keltő jelenségekkel. Az általa értékesnek tartott entitások a dekadens fázisban egyre lényegtelenebbek, kisebbek lesznek. A természet ezzel szemben monumentális ellenoldalként jelenik meg, amellyel szemben bármiféle emberi erő feleslegesnek látszik.

28 HOJDÁK, „Az első magyar »pszichodráma«”, 264.

29 MARTZY, „A bosszúálló nő...”, 120.

30 CZÁKÓ, „Leona”, 363–364.

Ha minden természeti elem ereje viharra összpontosul vállaid felett, elzúzendó; gondold el: minő nevelés, és csaknem végtelen erők dühe, egy morzsálható emberi testalkotmány felett, s légy nyugodt.³¹

A természet képeire hivatkozásra – a környezet felsőbbrendűségébe vetett mély hite mellett – az az egyértelmű indok is vezetheti Erastot, hogy a viharok és az égháborúk a gyermekei számára sem ismeretlenek, a tudáskeret és tapasztalat azonos, közös sémát képez az emlékezetükben.³²

Hojdák Gergely részletesen vizsgálja Leona viszonyát az erasti elméletekhez, s a férfi által létrehozott szuverén világhoz. Gondolatmenete elsősorban a vallási, filozófiai és világirodalmi motívumhálózathoz való kapcsolódás feltárására épül. Rámutat arra például, hogy az egyértelműen Médeiát idéző vonások mellett a figura gyökerei ott vannak a keresztény kultúrkör egy-egy alakjában is.³³ „Leona teológiai narratívája arra fut ki, hogy a megesett asszonynak Ábrahámhoz hasonlóan fel kellene áldoznia a törvénytelen nászból született fiát, akit ráadásul még a szentség vize sem illett.”³⁴

Az elemzett bibliai sémán keresztül Kierkegaard *Félelem és reszketés* című művére, illetve Loyolai Ignác *Lelkigyakorlatos könyvére* is utal Hojdák, különösen annak a részletnek a vizsgálatakor, amelyben az örült címszereplő a szavaiban a pokol képét tárja fel Irén előtt. A tanulmány szerint Leona „apokrif hithirdető”, aki az emberi test biológiájából következő természetes fájdalmakat, például a fogzást vagy a szülés kínjait is isteni büntetésként definiálja.³⁵ Ha elvonatkoztatunk a drámát átszövő utalásrendszertől, s csupán az egyes szövegrészek esztétikai felépítéséből indulunk ki, majdnem minden esetben azt láthatjuk, hogy Leona a testi elesettség, a fájdalom miatti kiszolgáltatottság vízióval rémiszti meg a környezetét, a betegség képeit tudatosan kapcsolja össze az emberi hitványsággal. A dráma szerkezetét vizsgálva úgy látszik, mintha helyenként a teljes mű esztétikája igazodna a címszereplő belső eljárásrendszeréhez, ez viszont éppen Leona uralkodói pozícióját s ezáltal fenségessé emelkedését erősíti.

Leona első felbukkanása az első felvonás második jelenetében történik. A szerzői instrukció szerint „avult fekete öltöny”-ben lép a színpadra, ez az egyetlen olyan információ, amely a külsejével kapcsolatban olvasható a szöveggönyvben. Jelképes azonban az öndefiníciója a belépését megelőző szakaszban. Egy „szerencsétlen szenvedő”-ként határozza meg magát, aki menekvést keres a vihar elől. Az esendőség bemutatása egyértelműen tervezett szánalomkeltő gesztus a részéről, a jelenet további szereplői a későbbiekben is „szenvedő”-nek nevezik. A kis Aquil azonban „a Leona látásán megijedve anyjához szalad”. Kitűnik tehát, hogy a verbális kommunikációt nem értő, tapasztalatlan tekintetből távolságtartást vált ki az öregasszony látványa. Azt már nem konkretizálja a rögzített utasítás, hogy ez a típusú elhúzódás a rémület, az iszonyat

31 Uo., 365.

32 Iser szerint a „séma konstrukció, amely magán viselheti a korábbi javítások nyomát, ám átörökölt formában csak az érzékelés elősegítésére szolgál”. Iser, *A fiktív és az imaginárius*, 349.

33 Hojdák, „Az első magyar »pszichodráma«, 264–265.

34 Uo., 265–266.

35 Uo., 265–268.

vagy az undor hatásaképp történik, valószínűsíthető, hogy a három érzelem együttesen jelentkezik a gyermeki tudatban.³⁶

Hojdák Gergely terjedelmesen foglalkozik Leona első színrelépésével. A „szenvedő” megnevezést a melodramák regiszteréhez köti, s parodisztikus vonásokat sejt amögött, hogy éppen Erast természetritusa közepette válik aktív résztvevőjévé a dráma cselekményének. Aquil reakciójában a romantika gyermeki tisztaságról alkotott ideáit véli felfedezni, a meglátása szerint a fiú boszorkánynak véli Leonát.³⁷ Az idős nőalak okozta rémület csakugyan illeszkedik a boszorkányokról alkotott mítoszhalózathoz. Barbara Creed esszéje szerint a vámpír és a boszorkány alakja a tisztátalanság ősi megnyilvánulásai közé tartozik, amelynek a legszélsőségesebb formája a test maga.³⁸

Kérdés ugyanakkor, hogy a creedi megállapítás érvényesíthető-e a *Leona* fiktív cselekményterére, arra a világrendi koncepcióra és mitologikus háttérre, amely Erast környezetét meghatározza. Bár Czákó drámájának szakrális keretrendszere nem ellentmondások nélküli, a szövegtestben egyszer sem fordul elő a boszorkányokra történő utalás. A gyermeki perspektíva a verbális közléseiben nem kategorizálja az idegen lényt, kétségbe vonható, hogy egyáltalán van fogalma a misztikus jelenség mibenlétéről. Sokkal inkább valószínűsíthető, hogy a látvány, az ezzel társuló mozdulatsor, a test visszatetsző jellege gyakorol rá hatást.³⁹ A kis Aquil ugyanis életkoránál fogva korlátozott tudással rendelkezik, Leona elesettsége a performativitáson keresztül tűnik fel a számára, s képtelen kategorizálni a látott jelenséget.

A performancia azért kerekedhet fölül a játék során, mert valami természettől fogva nem megjelenő mégis jelenléthez kell jusson a látszatban. Ez a megfoghatatlan valami nem tárgyiasítható, [...] nem is szolgálhat az utánzat modelljéül. De még a mimézis is – a szó hagyományos értelmében – csak a performancia révén teljesebbé válik, hiszen az adott dolgok megjelenítése eleve maga után vonja módosításukat. Minél határozatlanabb megjelenítés referenciája, a performancia annál komolyabb szerephez jut.⁴⁰

Leona akkor sem hazudik teljes mértékben, mikor sorsüldözött szenvedőnek nevezi magát, az első felvonás harmadik jelenetében folytatott belső monológ során ugyanis az elaggott, deformált test vízióin keresztül érzékelteti a személyisége torzulását. Kiszáradt szívről beszél, hús nélküli csontvázról, üres koponyáról.

36 CZÁKÓ, „Leona”, 367–368.

37 HOJDÁK Gergely, „Műfaji és retorikai határsértések Czákó Zsigmond *Leona* című drámájában”, *Irodalomtörténet* 97, 2. sz. (2016): 164–185, 179–180.

38 BARBARA CREED, „A horror és az iszonytató nőiség: Képzeletbeli tisztátalanság”, ford. VAJDOVICH Györgyi és KIS ANNA, *Metropolis* 10, 1. sz. (2006): 88–108 (online hozzáférés: <https://metropolis.org.hu/a-horror-es-az-iszonytato-n-337-iseg-1>).

39 CZÁKÓ, „Leona”, 368–369.

40 ISER, *A fiktív és az imaginárius*, 355.

De a hús elhagyta e csontvázt, melynek velőjét kínaim önkezem által szárították ki, és koponyám puszta üréből szem helyett kín pislog, nyelv helyett gyötirelem nyöszörg; a szív belje egy jégtárház, s ajkaim érintésével megfagy maga a szeretet heve.⁴¹

A közléseken túl érdemes figyelembe venni a monológ alatti gesztusokat is. A szerzői instrukció szerint Leona „ismét a gyermekre szegzi szemeit, reszketni kezd fagyos hangon”. Később pedig „reszkető kézzel végigsimítja arcát”. A határozott mozdulatok helyett tehát a gyengeséget, az esendőséget és a szenvedély általi kiszolgáltatottságot jelző remegés lesz úrrá rajta, s ezt a monológban követi az alkati adottságok elemzése. „E redők és halálarc nem volt ég választotta, de talán még lehet öröme, még lehetne boldog a gyűlölség által.”⁴² E helyütt az elemzésbe kívánczik Szerdahelyi György Alajos gondolatmenete az általa tudományos értelemben már idejétmúltnak tartott fiziognómia elméletéről:

Mi gyönyörködtet annyira a fiziognómiában, hogy sokan minden gondjukat, álmátlan éjszakáikat, e korban különösképp, erre fordítják? Azt gondoljuk, hogy az arcról megismerhető a szellem és a lélek; és azt mondjuk, hogy ez a mesterség az, ami elvezet legbensőbb világunkba.⁴³

Más helyütt pedig azt írja:

Nincs szebb az emberi arcnál, nincs művészből a testnél; ezért bármi is az, ami ezt deformálja, gátolja, azt vesszük el. [...] Az az öltözet, amely a méltányos szellemnek és a jó érzéknek ellenére van, csak akkor vehető fel színházban, ha nevetséget kell keltenie.⁴⁴

Ha tehát a Czakó korát megelőző, de a színpadi alakbrázolást még a 20. században is befolyásoló fiziognómiai alapú diskurzusokból indulunk ki, Leona mind az alkati adottságainál, mind pedig az öltözeténél fogva egy alacsonyabb rendű karakterológiába sorolható. Az ötödik jelenetben, a következő megszólalásakor halotti szagra hivatkozik, önmagát tigrishez és macskához hasonlítja, a ház lakóit pedig egy haldoklóhoz, nem az ész felülkerekedő hatalmáról, hanem az ösztönökről beszél. „A tigrist és macska fajt egy erőszakos belöszön haldokló házához űzi.”⁴⁵ Ha azonban az erasti világképet vesszük alapul, megcáfolhatónak látszik a fenti gondolatmenet. Valószínű, hogy az aggastyán nézetrendszerében a macska és a tigris éppen a természet fenséges és kiismerhetetlen hatalmának metaforáiként jelennek meg, s a címszereplő horrorisztikus tettét figyelembe véve az is feltételezhető, hogy az előadás is ezt a hatást szándékoz-

41 CZAKÓ, „Leona”, 368–369.

42 Uo., 369.

43 SZERDAHELYI György Alajos, „Poesis dramatice” (kézirat, 2021), 41. Ezúton köszönöm Balogh Piroskának, hogy a megjelenés előtt rendelkezésemre bocsátotta a *Poesis dramatice* magyar fordításának kéziratát.

44 Uo., 45.

45 CZAKÓ, „Leona”, 369.

ta kiváltani. Leona azonban a darabon belül nem követi ezt a felfogást: hiába hasonlítja magát az okos és az emberre veszedelmes állatokhoz, az animális szerep felvétele az általa sugallt fekete keresztény hitfelfogás olvasatában mindenképpen lealacsonyítóan hat.

Ezt támasztja alá, hogy az ötödik jelenet végén Leona részletesen beszél a testi szenvedéseiről, amelyek valójában a lélek tisztátalanságát teszik örökérvényűvé és láthatóvá a külvilág számára. „A szent öltöny, melyet viseltem, megégettett, hamva szemembe szórattott, melyet az utcák koldusai arcomba dobott sárral mostak le – és – szánakoztak rajtam.” Leona környezete tehát társadalmilag perifériára szorult emberekből áll, akik nem a félelemmel teli távolságtartás gesztusaival viszonyulnak hozzá, hanem a már-már megvető szánnal. „A jó angyalok irtóznak örömintől, és a természet megérintett csigaként házába vonul előlem.” Az asszony öndefiníciójában az irtózat a kulcsszó, ez az, ami páriává teszi őt a társadalom szemében.⁴⁶

Az első felvonás hatodik jelenetében romként hivatkozik magára, majd pedig az Irénnel való párbeszéde alatt prediktív funkciót vesz fel. A jövőmondás gesztusában látja ugyanis az egyetlen módot arra, hogy tekintélyt szerezzen a fiatalasszony előtt. „Jósolni vagy múltak fájdalmait fedő sötét leplet feltárni, hatalmas eszköz; mely ellenállhatatlan tekintélyt szerez az ajknak, melytől ered.” Máris megtörténik egy mimetikus szerepfelvétel, amely az idegenség, a titokzatosság és a misztikus többlettudás illúziójánál fogva egy hierarchikus értelemben fölérendelt pozíciót alakít ki Irénnel szemben. A darab ezen szakaszának értelmezésekor az előbb idézett állítás, miszerint a performancia komolysága a megjelenítés referenciájának határozatlansági fokától függ, még érvényesebbnek látszik. Irén rendelkezik az értelmezéshez szükséges tudásmezővel, mégis idegen a számára a címszereplő által elé vetített teológiai dimenzió.⁴⁷ Leona egyszerűen olyan fordulatokat alkalmaz, amelyek által a kunyhó lakói is hitványabbnak látszanak önmaguk számára. Amikor például Erast az álombeli imádságáról beszél, Leona nyögést emleget, egy olyan állapotot, mikor a tudat elveszti az öreg test feletti kontrollt. Ebben a kontextusban – mint arra Hojdák is hivatkozik⁴⁸ – felmerülnek a szülés és a fogzás emlékei is. „Szegény gyermek, kire az anyag nyelvének és bűnének súlya ül; avagy nem fizette-e le ez ártatlan teremtmény élete adóját máris gyötrelmekben, míg ajka és ínye ételt nem illetett?”⁴⁹

A görcsösen lezáruló szemek, az elkékvült ajak és a végtagok reszketése a hitványság és az isteni büntetés vízióiként reprezentálódnak a kis Aquilt leíró monológ részletben. Erast alakjából szintén a vonagló ajkak, a verejtékező arcot és a mély hörgéseket emeli ki a címszereplő. A testi elesettség leírása, a fájdalom képei a meggyőzés szintjén is hatásosnak bizonyulnak. Irén hiába próbál a tudatánál fogva ellenállni a pokoli képzet festő beszédnek, a teste megadja magát. Ezt észlve Leona örömmel jelenti ki, hogy immár birtokolja a nő gondolatait, és ismét az általa megszokottan alkalmazott meta-

46 Uo., 370.

47 ISER, *A fikatív és az imaginárius*, 355.

48 HOJDÁK, „Az első magyar »pszichodráma«”, 266.

49 CZÁKÓ, „Leona”, 372.

forikus gyakorlattal él, a belső szervekre hivatkozik. „Kezemben van veséd és szíved” – mondja, majd az első felvonás záró képe során, mikor a fiatalasszony letérdel a feszület előtt, Leona kiteljesedik a választott jövőmondói-ítései szerepben. „Már elveszett.”⁵⁰

A második felvonás első jelenete ugyanezt a diskurzust folytatja: „két nap alatt e rózsaszínű arc halálsápadttá lőn, és elbetegült a lélek, megzavarodott az értelem” – írja körül Leona Irén állapotát. Az immár szinte a cselekmény epikus narrátorává előlépő címszereplő ismét a fiatalasszony testi változásaival hozakodik elő. Homályos szempárt, „halálszínű arc”-ot emleget színlelt aggodalommal, és azt tanácsolja Irénnek, hogy valamiképp vigasztalja meg magát. Sejtethető, hogy további közléseiben éppen a vigasztalás ellenében kezd dolgozni, a pokol részletes leírásába fog, allegorikus alakként jeleníti meg a vajúdás fájdalmát, a pogányságuk miatt elkárhozott asszonyoknak a saját fiuk vérét kell meginniük, ami forró ércce válik a túlvilágon.⁵¹

Az ötödik jelenetben elhangzó monológ egyértelművé teszi, hogy Leona kéjes örömet leli a test fájdalmának taglalásában. A lelkiismeretével való elszámolás, az önigazolás céljából a fenséggel is összefüggésbe hozza a gyakorlatot, ellentmondva ezzel a korábbi eljárásának, amely során – ki nem mondva ugyan – egy alantasabb szinthez sorolja a szenvedést.

Hallottam sokszor, hogy a történetírás számosak nevét jegyezte fel, kikben a testi gyötres és kínzás egy megfeghetetlen gyönyörérzést támaszta. A kínlódásnak vonagló arca, kékült ajkai, szakadozó hangja. [...] Van-e képiró, ki előtt egy megölt gyermek mellett zokogó anyának dült arca fenséges ne volna?⁵²

Nem lehet véletlen, hogy éppen a gyermekgyilkosságot magába foglaló hatodik jelenet az, amely alatt az emberi test hanyatlását fizikai szimptomákkal jellemző verbális utalások megfigyatznek, ekkor a horrorisztikus cselekvés válik elsőrendűvé.⁵³ Az az elgondolás, hogy az eszményi szféra ellenében tevékenykedő, bűnre és gyarlóságra hajlamos személyek a testi romlásban viselik a tettük következményét, a további szereplők megnyilvánulásaiban is felbukkan. Aquil a harmadik felvonás harmadik jelenetében terjedelmes beszámolót tart az általa látottakról, azokról a jelenségekről, amelyekkel hosszú útján találkozott. A szenvedő testek minden esetben bűnök következményeit hordozzák magukon: akár ártatlan áldozatokról, akár a valamikori bűnelkövetőkről esik szó.

Láttam fedetlen rongyos tagokat dideregve vánszorogni robogó fény és pompa után; láttam éhségtől senyvedt testet halállal küzdeni paloták előtt; láttam eltiport árvát, elhagyott beteget, kiket minden ismert, csak könnyörület nem [...], láttam a világosság torkán

50 Uo., 373.

51 Uo., 374.

52 Uo., 377.

53 Uo., 378.

a vak rajoskodás megfojtó kezét; láttam, miként fojtatik el a gondolat az agyban, az érzélem a szívben, láttam miként öletik meg a testi és lelki szabadság.⁵⁴

Aquil felidézi a rabsága emlékeit, amely alkalmával a világi társadalom romlását a teremtőerő dekadenciájából eredezteti, sajátos diagnózisában a betegség a deformáltság következményeképp jelenik meg. „A teremtőerő elfajult, korcs már, mit létrehoz, és nincs többé az emberiséget szabadabb és magas életre rázó hatalom. Szükséges lett a rossz, s a világ kórháza a senyvedt szellemnek.” Az ítéletet a saját személyisége felett is meghozza, „öncsontjain rágódó féreg”-nek nevezi magát.⁵⁵

4. Összefoglalás

Mindent összevetve megállapítható, hogy Czakó Zsigmond *Leona* című drámájában az arisztotelészi értelemben vett hitványság különböző variációkban jelenik meg. A legemblematisabbnak az első felvonás hatodik és a második felvonás első jelenetét találom, ekkor ugyanis Leona már-már játékmesteri pozíciót vesz fel, és mimetikus gesztusokkal alakítja ki a jó és a rossz dichotómiáját, amelyben ő egy magasabb szintű tudás birtokosaként jogosulttá válik a vérbosszúra. Érvelésében a romlott személyiség mintegy büntetésként a betegség látható jeleivel és más testi deformációkkal küzd, kizárja tehát annak a lehetőségét, hogy a vele szembehelyezkedő erasti értékrendszer hívei kellőképpen stabilnak lássák magukat. Leona fenségessége tehát meglehetősen ellentmondásos. Úgy válik rémületessé és hatalomgyakorlóvá a dráma terében, hogy ő maga leggyakrabban a hitványság, az alávalóság képein keresztül definiálja a saját személyiségét, s ezt csak részben motiválja a manipuláció. A zárás során fontosnak tartom megemlíteni azt a dramaturgiai vezérlést, amelyet a címszereplő hajt végre a vizsgált jelenetekben. A monológok intenzív jelenléte nem példa nélküli a kor irodalmában, ugyanakkor a struktúra, amely rajtuk keresztül létrejön, a Czakó korához anakronisztikusan illeszthető posztdramatikus drámaírói hagyományt juttathatja eszünkbe.

⁵⁴ Uo., 380–381.

⁵⁵ Uo., 381.

Szerémi György hexameterei és Trója-utalásai

HALMÁGYI Miklós

Magyar Nemzeti Levéltár Békés Vármegyei Levéltára, Békési Fióklevéltár, levéltáros
ORCID: 0009-0000-7107-3096

Hexameters and Troia-references by Georgius SIRMIENSIS

Abstract | SZERÉMI György (Georgius SIRMIENSIS) – a Catholic priest in the Hungarian Kingdom in 16th century – is mostly known through his strange anecdotes, which he recorded in his book on the decline of Hungary (*Epistola de perdicione regni Hungarorum*). Less well known is the fact that his book, written in Latin, also contains some hexameters. One of them is probably an imprecise quotation from Johannes PAULI – a German Franciscan monk – or from a source of Johannes PAULI. In the case of the other hexameters by Georgius SIRMIENSIS, it is possible that he did not write them intentionally, but the rhythmic character of the Latin language prevailed in his style. In this case, it is important to emphasize that Georgius SIRMIENSIS must have been fluent in Latin and must have had a kind of linguistic ingenuity in contrast to his often erroneous Latin. Father George's heterogenous book also contains references to the Trojan War. These show the influence of Guido DE COLUMNA, a judge from 13th century Messina. In connection with an envoy, Father George mentioned the "bishop Calcas" (episcopus Calcas), while in Guido's work "antistes nomine Calcas" was mentioned.

Keywords | SZERÉMI György/Georgius SIRMIENSIS, Johannes PAULI, hexameters, Latin literature in Hungary

* Jelen tanulmány a 2024. május 13-án, a *Ludovico Gritti és kora* című konferencián tartott előadásom alapján készült. Ezúton köszönöm Kasza Péter és Szebelédi Zsolt szervezők meghívását, valamint tanácsaikat, ötleteiket, melyekkel munkámat segítették.

Szerémi György – II. (Jagelló) Lajos, majd Szapolyai János király káplánja – könyvterjedelmű munkát írt „Magyarország romlásáról”. Ez az emlékirat elsősorban sajátos anekdotáiról nevezetes a magyar olvasók előtt.¹ Kevésbé ismert tény, hogy ez a latin nyelvű munka hexametereket is tartalmaz. Nem egyértelmű azonban e verseknek a forrása: maga a szerző fogalmazta ezeket, vagy átvételekről beszélhetünk? Ha idézett, akkor kitől? Ugyanezt a kérdést vetik fel Szerémi könyvének a trójai háborúval kapcsolatos fordulatai is: honnan idéz a szerző, és mennyire pontosan? A fenti kérdésekre választ keresve jobban megérthetjük a 16. századi katolikus pap felkészültségét és fogalmazásbeli képességeit, mindez pedig fontos adalékokkal szolgálhat a műveltség szerkezetéről a korszakban.

Hexameterek Szerémi művében

Az ókori eposzköltészet kedvelt időmértékes verssora, a hat verslábból álló, ereszkedő lejtésű hexameter nem volt ismeretlen a középkori magyarországi költészetben sem. Már Szent István király és Gizella királyné által készíttetett miseruhán, a koronázási paláston is olvashatók latin nyelvű rimes hexameterek, úgynevezett leoninusok.² Szent László király egyik oklevelében,³ a 14. századi krónikaszerkesztményben⁴ és Thuróczy János krónikájában is találkozhatunk hexameterrel.⁵ Gyakran és magas színvo-

1 Georgius SIRMIIENSIS, *Epistola de perdicione regni Hungarorum*, in Szerémi György, *Szerémi György II. Lajos és János királyok házi káplánja emlékirata Magyarország romlásáról 1484–1543*, szerk., tan. WENZEL Gusztáv, 1–410, Monumenta Hungariae historica: Scriptores – Magyar történelmi emlékek: Írók 1 (Pest: Magyar Tudományos Akadémia, 1857); magyarul: Szerémi György, *Magyarország romlásáról*, ERDÉLYI László fordítását átdolgozta JUHÁSZ László, szerk., tan. SZÉKELY György, Monumenta Hungarica 5 (Budapest: Magyar Helikon, 1961); Tüskés Anna, „Magyarországi klerikusok a bécsi egyetemen a 16. században”, in *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*, szerk. VARGA Szabolcs és VÉRTESI Lázár, *Seria historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis* 17, 208–228 (Pécs: Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 2017), 221.

2 HORVÁTH János, „Legrégibb magyarországi latin nyelvű verses emlékeink”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 60 (1956): 1–19; CSONKA Ferenc, ford., „A koronázási palást hexameterei”, in *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez: Középkor (1000–1530)*, szerk. TARNAI Andor és MADAS Edit (Budapest: ELTE Régi Magyar Irodalomtudományi Intézet, 1991), https://sermones.elte.hu/szovegkiadasok/magyarul/madasszgy/index.php?file=256_koronazasi.

3 HORVÁTH, „Legrégibb...”, 18; HORVÁTH János, *Árpád-kori latin nyelvű irodalomunk stílusproblémái* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1954), 83. Jelen tanulmánynak nem célja az összes középkori magyarországi hexametert felsorolni, de említsük meg, hogy a *Codex Albensis* is tartalmaz ilyen ritmusú verses imádságot: Chartres-i Fulberttől való másolatot és valószínűleg önálló fogalmazást is. MEZEY László, *Deákság és Európa: Irodalmi műveltségünk alapvetése és vázlata* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 116–117, illetve 19. kép.

4 HORVÁTH, *Árpád-kori...*, 266; Alexander DOMANOVSKY, szerk., „Chronici Hungarici compositio saeculi XIV”, in *Scriptores rerum Hungaricarum*, szerk., tan. SZOVÁK Kornél és VESZPRÉMY László, hasonmás kiadás, 2 köt., 1:217–505 (Budapest: Nap Kiadó, 1999), 470 (179. cap.); BOLLÓK János, SZOVÁK Kornél és VESZPRÉMY László, ford., *Képes krónika*, szerk., tan. SZOVÁK Kornél, Millenniumi magyar történelem: Források (Budapest: Osiris Kiadó, 2004), 115.

5 Johannes de THUROCZ, *Chronica Hungarorum: I. Textus*, szerk. Elisabeth GALÁNTAI és Julius KRISTÓ, *Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum, series nova*, 7 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985), 45,

nalon alkalmazták továbbá a magyar humanista költők a 15. század végén és 16. század elején, közéjük tartozik Janus Pannonius, Taurinus István vagy a bencés szerzetes Nagyszombati Márton.⁶ Sőt, magyar nyelvű hexameter is létezett már,⁷ mielőtt Szerémi György megírta könyvterjedelmű munkáját Magyarország romlásáról. Szerémi nem tartozott a humanista nyelvművészek közé, könyvének nyelvezete a „középkorias”, „deákös” latinságot képviselte.⁸ Műve döntően prózai szöveg, mégis fölcsendül benne néhány hexameter.

Az egyik az alábbi összefüggésben olvasható. Mikor János király Habsburg Ferdinánd ellen hadakozott, seregében jelen volt egy Tamás nevű szerzetes és Gergely nevű társa, akik nem voltak hajlandók meggyóntatni János király harcosait. György atya ezért így ripakodott rájuk: „*Quitquid wlt totus mundus, wlt esse secundus monachus.*”⁹ Erdélyi László és Juhász László magyar fordítása szintén versmértékben adja vissza a hexametert: „Mindjárt ott a barát, a világ bármit csak akarjon.”¹⁰ Szerémi eredeti latin versét olvasva látszik, hogy a teljes mondat túlmegy a hexameter határán: a hexameterhez hozzá kell tenni egy szót, a *monachust* ahhoz, hogy értelmes mondatot kapjunk. A műfordításban ezzel szemben egy mondat egy hexameter. A fordítók nem utaltak arra, hogy ez a vers idézet-e, és ha igen, kinek a művéből.¹¹

Az alább tárgyalandó hexameter majdnem megegyezik a fentivel. A történet szerint Fráter György – János király vezető politikusa – levelet hamisított a szultán nevében, melyet János királynak juttatott el.¹² Szerémi a következő sorral jellemzi az általa ármánykodónak feltüntetett szerzetes-politikust: „*quidquid totus mundus wlt, vult esse*

159. Attila történetében: „Stella cadit, tellus tremit, en ego, maleus orbis.” Uo., 45. I. Károly király haláláról verses imádság: uo., 159. Magyarul: THURÓCZY János, *A magyarok krónikája*, ford. BELLUS Ibolya és KRISTÓ Gyula, in THURÓCZY János, *A magyarok krónikája* – ROGERIUS mester, *Síralmas ének*, tan. KRISTÓ Gyula, 7–397, Millenniumi magyar történelem: Források (Budapest: Osiris Kiadó, 2001), 44, 177. BORZÁK István, „A Nagy Sándor-hagyomány Magyarországon”, *Antik Tanulmányok* 30, 1. sz. (1983): 1–18, 17.

6 GERÉZDI Rabán, „Nagyszombati Márton”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 62 (1958): 119–139.

7 „Mely nagy volt Róma, az ő romlása jelenti.” Ez a hexameter Lucanus *Pharsalia* című elbeszélő költeménye egy részének (VII, 418–419) magyar fordítása. KOROMPAY Klára, szerk., *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról 1521*, tan. PUSZTAY János (Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1985), 115; KOVÁCS Sándor Iván, „»Befed ez a kék ég, ha nem fed koporsó...«: Kosztolányi Lucanásától Vass István Zrínyiéig”, in KOVÁCS Sándor Iván, *Zrínyi-tanulmányok*, 74–111 (Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979), 80.

8 SZEBELÉDI Zsolt, „Szerémi György *Epistolájának* nyelvi elemzése” (PhD-értekezés, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2017). Szerémi latin tudásának jobb megértéséhez érdemes az ő munkáját falusi plébánosok leveleivel összevetni: MÁLYUSZ Elemér, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon* (Budapest: Műszaki Könyvkiadó, 2007), 133–134. Szerémi világnézetének „középkorias”, „egyházi” voltára Veszprémy László is felhívta a figyelmet: VESZPRÉMY László, „Szerémi György”, in *Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor*, főszerk. KÖSZEGHY Péter, szerk. TAMÁS Szuszsanna, 11:169–170 (Budapest: Balassi Kiadó, 2011).

9 SIRMIENSIS, *Eipstola...*, 181.

10 SZERÉMI, *Magyarország romlásáról*, 142.

11 Szerémi elbeszélése egyébként úgy folytatódik, hogy ő maga ellátta lelkipásztori kötelességét: esketett Szapolyai seregében, és keresztelte az ott született gyerekeket. Uo., 142.

12 SIRMIENSIS, *Eipstola...*, 349–350; SZERÉMI, *Magyarország romlásáról*, 249–250.

secundus monachus.¹³ Erdélyi László és Juhász László ezúttal is műfordításban, versmértékben adják vissza a latin eredetit: „Tüstént ott a barát, a világ bármit csak akarjon.”¹⁴ Az eredetiben ezúttal is azt tapasztaljuk, hogy a hexameterhez hozzá kell tenni egy szót – a *monachust* –, hogy értelmes mondatot kapjunk. A műfordításban azonban a hexameter önmagában értelmes mondatot alkot. A részlet eredetére ezúttal sem utaltak a fordítók.

Idézett-e Szerémi, vagy maga írta e sorokat? Hasonló hexameterek után kutatva úgy tűnik, feltehetőleg idézettel van dolgunk, amelynek eredete Johannes Pauli *Schimpf und Ernst* című művére¹⁵ vezethető vissza. A ferences szerzetes erkölcsjavító és szórakoztató céllal jelentette meg ezt a német nyelvű anekdotakönyvet 1522-ben, Strassburgban. Az egyik anekdota ugyanakkor latin versbetétet is tartalmaz. Eszerint egy bíboros egy szerzetest fogadott káplánjának, akit ezekkel a szavakkal dorgált, amikor ura asztalához járult: „*Quicquid agit mundus, monachus vult esse secundus, id est quietus*”. A hexameter első tagmondatát így értelmezhetjük: bármit tesz a világ, a szerzetes második akar lenni – vagyis rögtön követni, utánozni akarja azt, amit a világ tesz. Az utolsó tagmondat – *id est quietus*, jelentése: azt, ami nyugalmas, ami tétlen – arra utalhat, hogy az anekdotázó szerint bármilyen haszontalanságot is tesz a világ, a szerzetes rögtön kész utánozni azt. A német szöveg úgy magyarázza a latin mondatot, hogy a barát túlságosan falánk, azaz a falánkságban követi a haszontalan világot. Ez meglehetősen szabad értelmezése a latin mondatnak. Az anekdota ezt követően szójátékkal folytatódik. A püspök feddő szavaira a szerzetes azt válaszolja: ő nem második – *secundus* – akar lenni, hanem első – *primus*.¹⁶ Vegyük figyelembe, hogy az elbeszélő, Johannes Pauli ferences szerzetes volt; az ő részéről ez az anekdota egyfajta önkritikaként, legalábbis saját csoportjának kritikaként is értelmezhető.

Johannes Pauli hexametere¹⁷ egy önálló mondatrész (még ha nem is teljes mondat). A Szeréminél olvasható változat vagy Johannes Pauli könyvére vezethető vissza, vagy annak forrására. Mivel Pauli ferences szerzetes volt, Szerémi pedig Gyulán tanult, ahol volt ferences rendház,¹⁸ felmerül annak lehetősége, hogy a gyulai ferencesektől hallha-

13 SIRMENSIS, *Eipstola...*, 350.

14 SZERÉMI, *Magyarország romlásáról*, 250.

15 Johannes PAULI, *Schimpf und Ernst (1. Theil): Die älteste Ausgabe von 1522*, szerk. Johannes BOLTE (Berlin: Herbert Stubenrauch Verlagsbuchhandlung, 1924), doi: [10.11588/diglit.57345](https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:hbz:5:1-11588-diglit.57345). A könyv alcímében szerepel a „zu Besserung der Menschen” (‘az emberek javítására’) fordulat. Stílusában jelen van a gúnyosság, vaskosság.

16 Uo., 40.

17 Először Tangl Balázs alábbi cikkében találtam rá a szóban forgó Pauli-idézetre. Tangl a 17. században alkotó Keczer Ambrus naplójával kapcsolatban említi. A naplóban levő bejegyzés a Pauli könyvében meglevő vers pontatlan formája. „Quicquid agit [sic!] Mundus Monachus”. Tangl lábjegyzetben hozza a pontos idézetet, és hivatkozik Johannes Paulira. A Szeréminél levő hasonló versről nem szól. TANGI Balázs, „Keczer Ambrus elveszett (és megkerült) naplója”, *Magyar Könyvszemle* 138 (2022): 240–243, 242.

18 SZEBELÉDI, „Szerémi György...”, 27, 136; ELEK László, „Körösközi iskolák a XVI. században”, in ELEK László, *Művelődés és irodalom Békés megyében I: A XVI. századtól a XIX. század derekéig*, 22–33, Békés megyei múzeumok közleményei 9 (Békéscsaba: Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1985). A középkori Gyula ferenceseiről lásd KARÁCSONYI János, *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon*

tott olyan latin mondatot, mely Pauli könyvében is szerepel. Szülőföldjén, a Szerémségben is érthette ferences hatás, melynek során találkozhatott Pauli-idézettel – vagy annak forrásával.¹⁹ Nyilván emlékezetből idézett, és memóriája nem őrizte meg pontosan a hexametert. A hivatkozott verssort azonban két ízben is idézte, ami azt mutatja, hogy különösen foglalkoztatta őt. Mivel nem pontos az idézet, feltételezhetjük, hogy Szerémi bírt némi jártassággal a verskészítésben ahhoz, hogy megírjon a Pauliéhoz hasonló latin verssort.

Szerémi György könyvében további hexametereket is találunk, ezeket Erdélyi László és Juhász László magyar fordítása prózában adja vissza, nem pedig versmértékben. Ezek az alábbi szöveggörnyezetben szerepelnek. Miután Szilágyi Mihályt elfogták a törökök, Szerémi szerint a „török császár” Nándorfehérvár átadását követelte tőle. Szilágyi megírta a vár élén álló vicebánnak, hogy az erődítménybe benyomuló ötszáz törököt gyilkolja le. A vicebán ezekkel a szavakkal válaszolt: „Credat magnificentia vestra, sic fiet vt vis”,²⁰ vagyis ’Higgye el nagyságod, úgy lesz, amint akarod’.

Közvetlenül a fenti latin hexameter után újabb következik: „Solummodo hec scripserat breuiter, istam...” A „hec scripserat” utolsó előtti magánhangzója rövid, így az ereszkedő lejtés megtörik, és a hexameter nem pontos. A vers az *istam* mutató névmással hosszabbra nyúlik a teljes tagmondatnál, így tovább kell olvasnunk ahhoz, hogy a mondat jelentését megértsük: „...istam relacionem in litteris protullit domino suo.” A hexameterben való beszéd ebben a tagmondatban már nem folytatódik. A magyar megfelelő Erdélyi László és Juhász László prózai fordításában: „Csak ezt írta röviden; ezt a választ adta levelében az urának.”²¹

Szerémi művében tehát egy pontos és egy kevésbé pontos hexameter követi egymást. Kérdés, hogy a szerző idézett-e valahonnan.²² Valószínűbb, hogy a latin nyelv ritmusát, rugalmasságát felhasználva fogalmazott versben Szerémi. A Szilágyi Mihályról szóló, tragikus anekdota a következőképpen zárul. Ötszáz török harcos benyomult Nándorfehérvárra. A védők bezárták mögöttük a kaput, és ágyúkkal lelövöldözték őket. A török császár ezután kivégeztette Szilágyi Mihályt.²³

1711-ig, 2 köt. (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1924), 2:71–72; SZATMÁRI Imre, *Békés megye középkori templomai* (Békéscsaba: Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2005), 121–122. IMPLÓM József, *Összegyűjtött kisebb írásai és életművének bibliográfiája*, szerk., tan. DRASKOVICH József, Gyulai füzetek 2 (Gyula: Békés Megyei Levéltár, 1991), 16.

19 Bojtos Anita hangsúlyozza, hogy a ferences szellemiség, a „szerémségi és békési obszervancia” hatással volt Szerémi művére: Bojtos Anita, „Történelemszemlélet, folklór és obszervancia”, *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 23, 3–4. sz. (2011): 19–44. (Köszönet Kasza Péternek, aki e tanulmányra figyelmem fölhívta.)

20 SIRMIENSIS, *Eipstola...*, 15–16; SZERÉMI, *Magyarország romlásáról*, 36–37. A hexametert prózában fordítja: „Bizzék benne nagyságod, hogy úgy lesz, amint akarod.”

21 SZERÉMI, *Magyarország romlásáról*, 37.

22 Baják László elméletét követve feltételezhetjük, hogy Szerémi forrásul használt epikus énekeket, de valószínűtlen, hogy ezek hexameterben készültek volna. BAJÁK László, „Népi epikus hagyományok Szerémi György emlékirataiban”, *Sic Itur Ad Astra* 5, 1. sz. (1991): 28–41. (Köszönet Kasza Péternek, aki fölhívta figyelmem e tanulmányra.)

23 SIRMIENSIS, *Eipstola...*, 16–17; SZERÉMI, *Magyarország romlásáról*, 37.

A fentiekén túl még egy hexametert találtam Szerémi művében. A szerző, miután sajátos formában elbeszéli II. Lajos király halálát, arra is rátér, hogy a cseh Citrichet, Lajos király emberét a királyné utóbb börtönbe záratta. A németek ezután megölték Citrichet, mert felelőssé tették a király haláláért: „Si eum non amisisses, *non fuisset ipse morte dira necatus*”. Erdélyi és Juhász fordításában: „Ha nem hagyta volna el őt, nem ölték volna meg őt kegyetlen halállal.”²⁴

Mindössze a *monachus*-ról szóló hexameterről sikerült igazolni, hogy Szerémi idézte azt egy korábbi szerzőtől. A többi esetben ugyan felvethető, hogy azok is idézetek, de a forrásszövegek azonosíthatatlanok. Valószínűnek tartom, hogy ezek a versek Szerémi saját alkotásai. Fontos megemlíteni annak lehetőségét is, hogy ekkor sem tudatosan írt hexametert, hanem „önkéntelenül” érvényesült beszédében a latin nyelv ritmikája. Hangsúlyoznunk kell azonban: a nyelv ritmikája akkor érvényesül, ha akad egy nyelvhasználó, aki azt érvényesíti. Szeréminek nem volt anyanyelve a latin. Emlékirata, ha hibákkal terhelt is, az élőbeszédet tükrözi.²⁵ Ahhoz, hogy „önkéntelenül” hozzon létre hexametereket, folyékonyan kellett tudnia latinul. Bizonyára volt ritmusérzéke, és talán rendelkezett egyfajta verstani képzettséggel is.²⁶

Szerémi György ismeretei a trójai háborúról

A szakirodalom számára nem ismeretlen, hogy Szerémi György művében utalásokat találunk a trójai háború históriájára.²⁷ Török Bálintot második Hektórnak nevezi,²⁸ másutt Ulixeshez hasonlítja.²⁹ A budai vár alá érkező török had a Tróját ostromlókat juttatja az eszébe.³⁰ Irodalmi tájékozottságáról mégis a legtöbbet az árul el, amit a trójai és a görög követségről elmond. Eszerint a trójaiak Calcas (Kalkhász) püspököt, Agamemnon király pedig Ulixest küldte el az Apollónnak szentelt Tindarus szigetére, hogy megtudakolják Trója jövőjét. Ott értésükre adják, hogy „a tizedik évre a görögök beve-

24 SIRMIENSIS, *Eipstola...*, 134–135; Szerémi, *Magyarország romlásáról*, 113.

25 SZEBELÉDI, „Szerémi György...”, 120.

26 Ovidius írja saját magáról *Tristia* (*Keservek*) című művében: „Sponte sua carmen numeros veniebat ad aptos. / Et quod temptabam scribere, versus erat”. Gaál László fordításában: „önként jött ajakamra, költött formában, az ének, / s vers lett mindenből, bármit is írt a kezem”. Ovidius példája azt mutatja, hogy az „önkéntelen” versírás a tehetség jele. Az idézeteket lásd ADAMIK Tamás, „Ovidius pályakezdése”, *Életünk* 56, 11. sz. (2018): 26–34, 27. Szerémi kamonci és gyulai képzéséről: ELEK, „Körösközi iskolák...”; VESZPRÉMY, „Szerémi György”, 11:169; SZEBELÉDI, „Szerémi György...”, 27, 136.

27 Szerémi könyvének Trója-vonatkozásait említi: BAJÁK László, „Szerémi György világképe”, *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 1, 1. sz. (1989): 123–136. (Köszönet Kasza Péternek, aki e tanulmányra figyelmem fölhívta.)

28 „secundus Hector” – SIRMIENSIS, *Eipstola...*, 360.

29 Uo., 351. Cibak Imrét is második Hektórnak és Achillésznek nevezi. Szerémi, *Magyarország romlásáról*, 238. BAJÁK, „Szerémi György világképe”, 134.

30 SIRMIENSIS, *Eipstola...*, 361. „...az Úr megtestesülése előtt Trója alatt nem volt annyi különféle nép, mint Buda városa alatt.” Szerémi, *Magyarország romlásáról*, 257.

szik Tróját. Hogy ezt ketten meghallották, Kalkhász püspök elszomorodott, Ulixes pedig örült.³¹

Honnan merítette tudását Szerémi a trójai háborúról? A középkorban ismert munkának számított a 13. századi Guido de Columna messinai bíró *Historia destructionis Troiae* című munkája. Magyarországi megbecsültségét mutatja, hogy Haller János (1626–1697) magyar nyelvre is lefordította a Nagy Sándor-történet és a *Gesta Romanorum* mellett, *Hármas históriájának* harmadik egységéként.³² Guido bíró szintén megemlékezett az Apollón-jósdába küldött követekről, ám ez a jósdá az ő munkájában nem Tindarus, hanem Delphoi szigetén állt.³³ A trójaiak követe Guido munkája szerint is egy Calcas nevű püspök volt, bár ő nem az *episcopus*, hanem az *antistes* kifejezést használja a püspökre: „Troianus antistes nomine Calcas”.³⁴ A görögök részéről az Apollón-jósdába menesztett követ Guido művében nem Ulixes volt, hanem Achilles és Patroclus.³⁵ Guido művében is olvashatunk azonban egy követségről, melynek Ulixes is tagja: amikor a görögök követeket küldtek Priamus királyhoz, hogy Helenét visszaköveteljék, Dyomedes és Ulixes utaztak Trójába.³⁶ A Tyndaris helynév is feltűnik a messinai bíró Trója-történetében. Helene származási helyét határozza meg így „loco dicto Tyndare”, vagyis a Tyndaris nevű helyről való.³⁷

Elképzelhető, hogy Szerémi nem Guido művéből merített, hanem egy másik Trója-történetből, mely az ő szófordulatait követi. A fentiek alapján azonban valószínűnek tartom, hogy Szerémi Guido de Columna messinai bíró alkotásának ismeretében írt.

31 „Trojani ante incarnationem miserunt in legationem episcopum Calcas ad Apollo Deum insula Tindarum, et Agamenon militem suum Vlisse, vt prediceret Apollo vtrisque legacionibus veritatem si posunt Trojam accipere Greci aut non...” SIRMIENSIS, *Eipstola...*, 92; Szerémi, *Magyarország romlásáról*, 83–84. Szerémi a latinos Calcas, a magyar fordítás a görögös Kalkhász alakot hozza.

32 HALLER János, *Hármas historia* (Kolozsvár: M. Tótfalusi Kis Miklós, 1695). A Trója-történet középkori magyarországi ismertségéről lásd HADROVICS László, *Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955).

33 „...apud Delphos insulam ad deum Appollinem” – Guido DE COLUMNIS, *Historia destructionis Troiae*, szerk. Nathaniel Edward GRIFFIN, Medieval Academy Books 26 (Cambridge, MA: The Medieval Academy of America, 1936), 92. Szerémi könyvének Trója-vonatkozásait említi BAJÁK, „Szerémi György vilásképe”, 125, 134. Guido művével nem veti össze Szerémit.

34 DE COLUMNIS, *Historia...*, 98. A szakirodalom szerint Szerémi olyanformán nevezi püspököket Kalkhász főpapot, ahogy a huszita bibliafordítás nevezi püspököket a „júdeai főpapokat”. BAJÁK, „Szerémi György vilásképe”, 135, 37. jegyzet. Ezt a felvetést kétséggé teszi az alábbi párhuzam. A 9. századi Heliand szász környezetbe helyezi az evangélium történetét. A pásztorok itt lovakat őriznek. A bölcsek az erdőn keresztül igyekeznek a jászolhoz. Jézus nem a pusztába, hanem az erdőbe vonul vissza bőjtölni. Pilátus itt herceg, Kajafás pedig püspök. GERT HAENDLER, *Geschichte des Frühmittelalters und der Germanenmission*, 2. kiad., Die Kirche in ihrer Geschichte 2 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1976), 66–67; HALMÁGYI Miklós, „Európa keresztény hitre térésének néhány kérdése”, *Belvedere Meridionale* 20, 1–2. sz. (2008): 43–57, 51. A püspök szó használata egy ókori főpapra tehát fordítói megoldásként értékelhető a 9. századi szász szerzőnél és Guidónál egyaránt. Szerémi Guido de Columnis művéből is meríthetett, nem kellett feltétlenül a huszita fordításból merítenie.

35 „Quare super huius execucione negocii omnes in vna vocis consonancia Achillem eligunt et Patroclum” – DE COLUMNIS, *Historia...*, 92.

36 „Dyomedem et Vlixem in eorum nuncios elegerunt.” Uo., 106.

37 Uo., 33.

Számos részletet megőrzött emlékezetében, de mégsem pontosan. A sokféle adat pontatlan felidézése Szerémi gondolkodásának, stílusának jellemző vonása.³⁸

Szerémi György munkája a sajátos anekdoták és adatok tárháza. A figyelmes olvasó hexametereket is találhat benne. Ezek közül az egyik – két változatban – minden bizonnyal Johannes Pauli ferences szerző egyik anekdotájára vagy annak forrására vezethető vissza. A szerteágazó emlékiratban a trójai háborúról való ismeretek is felvillannak. Ezek jó eséllyel Guido de Columna messinai bíró művének hatását mutatják. Mind a Pauli-féle hexameter, mind a Trója-utalás kapcsán elmondható, hogy a pontatlan idézetek hozzájárulnak az előbeszédszerű emlékirat létrejöttéhez. További kutatás tárgya lehet, hogy a Szerémivel kortárs, hasonló gondolkodású szerzők miként idézték fel olvasmányélményeiket, hogyan építették be azokat saját gondolatmenetükbe. Szerémi művében mindenesetre a hexameterek és a Trója-utalások éreztetik a szerzőnek az antik kultúra iránti „középkorias” érdeklődését.

38 Achilles mint a myrmidonok vezére Guido művében és Szeréminél is szerepel. SIRMIENSIS, *Eipstola...*, 37; SZERÉMI, *Magyarország romlásáról*, 50; DE COLUMNIS, *Historia...*, 186–189. További vizsgálat tárgya lehet, hogy ismerhetett-e Szerémi más – például délszláv – Trója-mondát, lásd HADROVICS, *Az ómagyar Trója-regény...*

A latin nyelvű csillagászati és fizikai tudományos szövegek fordításának nehézségei

Kopernikusz és Pálóczi Horváth Ádám példája

LENGYEL Réka

ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet, tudományos főmunkatárs

ORCID: 0009-0000-6012-3625

ZSOLDOS Endre

HUN-REN Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Konkoly Thege Miklós Csillagászati Intézet, nyugalmazott tudományos főmunkatárs

ORCID: 0000-0002-0066-2034

The difficulties of translating scientific texts from Latin. The cases of COPERNICUS and PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám

Abstract | It is very difficult to translate scientific texts from a foreign language: one must understand the language and have at least a rudimentary knowledge of the science field in question. We present two cases of mistaken translation from Latin. The first concerns the title of COPERNICUS's work in Hungarian, which is usually translated as *Az égi pályák körforgásairól* (On the Revolutions of Celestial Orbits). We point out that this title is anachronistic and even meaningless when one considers medieval conceptions of the planets. The second case concerns the translations in the critical edition of the poem *Leg-rövidebb nyári éjszaka* (The Shortest Summer Night) by PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám. This poem contains a large number of quotations from Willem 's GRAVESANDE's work on Newtonian physics, which we have retranslated using the English version by J. T. DESAGULIERS.

Keywords | COPERNICUS, orbs, PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám, Willem 's GRAVESANDE, translations

Tudományos szövegek fordításakor egyaránt rendelkezni kell nyelvi kompetenciákkal és az adott területre vonatkozó szakismerettel. Ez utóbbi hiányában jelentősen megnő a félrefordítások veszélye. A dolgozatban erre a veszélyre hívjuk fel a figyelmet a csillagászat területéről vett példákkal. Az első részében bemutatjuk, miért téves Kopernikus híres könyve címének bevett magyar fordítása. A második részben – szem előtt tartva, hogy a kritikák leginkább új javaslatokkal együtt tudják egy közösség szakmai előrehaladását segíteni – hibaigazítást adunk közre a Pálóczi Horváth Ádám *Verses kiadványaiban* 2016-ban megjelent csillagászati témájú művekhez.

Az első eset: Mi a pontos címe Kopernikusz könyvének?

Elsőként egy közismert csillagász könyve címének félrefordítását mutatjuk be. A szóban forgó mű Kopernikusz *De revolutionibus orbium coelestium, Libri VI* (1543) című munkája.¹ A szerző, noha Ptolemaiosz világmodelljét alaposan megváltoztatta, végül is a középkori csillagászat gyakorlatát követte.² Érdekes áttekinteni magyar fordításainak történetét, kitérve arra is, mely középkori hagyományokhoz kapcsolódott a magyarra tévesen fordított „orbis”.

A 19. századi magyar nyelvű Kopernikusz-emlétek változatos címeket adtak: „Kopernikus Miklós hat könyve az égi testek mozgásáról”,³ „Hat könyv az égi testek mozgásáról”,⁴ „Az égi testek mozgásáról”.⁵ Ezek, bár nem pontos fordítások, de helyesen ragadják meg a könyv lényegét, azaz hogy benne a bolygók mozgásáról van szó. 1908-ból való az első általunk ismert eltérés, mely mozgás helyett a bolygók pályáját említi: „De revolutionibus» (a bolygók pályájáról)”.⁶ Ez egy német nyelven megjelent könyv recenziójából származik. Az ismertetett műben megtaláljuk a „Planetenbahnen” kifejezést,⁷ mely ’bolygópályák’-nak fordítható. A könyv egy dán munka német változata, és az eredetiben is ’bolygópályák’ szerepelnek.⁸ A dán szerző, Troels Frederik Troels-Lund (1840–

1 Nicolai COPERNICI TORINENSIS, *De revolutionibus orbium coelestium, Libri VI* (Nürnberg: Ioh. Petreius, 1543), doi: [10.5479/sil.305973.39088000648568](https://doi.org/10.5479/sil.305973.39088000648568).

2 „Azonban felfogása a csillagászatról olyan szorosan kötődött Ptolemaioszéhoz...” Olaf PEDERSEN és Mogens PIHL, *Early Physics and Astronomy: A Historical Introduction* (New York: Science History Publications, 1974), 299.

3 GYÖRGY Aladár, „Kopernikus”, *Magyar Polgár* 7, 40. sz. (1873): 2.

4 SZALAY József, „A hajdani világrendszerek”, *Vasárnapi Ujság* 22, 21. sz. (1875): 325–326.

5 KUTHY József, „A csillagok világából”, *Nemzet* 9, 2648. sz. (1890): 5.

6 HITTRICH Ödön, „Troels-Lund: *Himmelsbild und Weltanschauung im Wandel der Zeiten*. Autorisierte, vom Verfasser durchgesehene Uebersetzung von Leo Bloch. 3. Auflage. Leipzig, Teubner, 1908. (8-r. VII, 270 l.) 5 M.”, *Egyetemes Philologiai Közlöny* 32 (1908): 633–636, 636.

7 Troels Frederik TROELS-LUND, *Himmelsbild und Weltanschauung im Wandel der Zeiten*, 3. kiad. (Leipzig: B. G. Teubner, 1908), 33.

8 Troels Frederik TROELS-LUND, *Dagligt liv i Norden i det 16de aarhundrede, 13. bog: Livsbelysning* (København: Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag, 1904), 177.

1921) azonban történészprofesszor volt, nem csillagász, így nem meglepő, hogy nem a megfelelő kifejezést használta. Bár már a 20. század elején megjelent, azonban csak az 1950-es évek végén terjedt el hazánkban az „égi pályák (kör)forgásairól” kifejezés. Megtaláljuk Zemplén Jolán⁹ és Simonyi Károly¹⁰ fizikátörténetében is, és még ma is előfordul.¹¹ Ez a fordítás azonban pontatlan, mivel a „pálya” kifejezés használata szerencsétlen, sőt anakronisztikus.¹² Egyrészt bolygók pályájáról csak Kepler óta beszélhetünk.¹³ Másrészt nem a pályák, hanem a bolygók mozgását tárgyalja a könyv. Az „orbis (coelestis)” kifejezés esetleg ’út’-nak fordítható, bár van erre ennél sokkal helyesebb megoldás is: itt ugyanis az égi szférákról (egymásba ágyazott gömbhéjak, hasonlóan a hagymához) van szó. A magyar nyelvű szakirodalomban az üdítő kivétel Ponori Thewrewk Aurél csillagásztörténeti cikke *A távcső világában*, ahol a „szféra” kifejezést találjuk.¹⁴

Kérdés, mi okozza, hogy nem egyértelmű az „orbis” kifejezés helyes értelmezése és magyarázata? Ennek megválaszolásához lényeges tudnunk, mit gondoltak ezekről a szférákról a középkorban (mivel Kopernikusz középkori csillagász volt). Szilárdnak gondolták őket, vagy folyékonyak?¹⁵ Létezik olyan 20. századi elképzelés, mely szerint az égi szférákat folyékonyak tekintették,¹⁶ ebben az esetben tehát megfelelő lenne az *út* (vagy esetleg a *pálya* ’út’ értelemben) kifejezés használata, mivel ebben a folyadékban mozognak a bolygók.¹⁷ A középkorban azonban találunk olyan, meglehetősen meggyőző utalásokat, melyek arra engednek következtetni, hogy az eget mégis inkább szilárd halmazállapotúnak tekintették. A 13–14. századtól kezdve a csillagok általános definíciója az alábbi volt: „Stella est densior pars sui orbis”, azaz „a csillag a szfé-

9 ZEMPLÉN Jolán, *A magyarországi fizika története 1711-ig* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 33.

10 SIMONYI Károly, *A fizika kultúrtörténete* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1986), 171.

11 KUTROVÁTZ Gábor, *Kozmikus időutazás haladóknak* (Budapest: Typotex, 2023), 56.

12 N. M. SWERDLOW, „Translating Copernicus”, *Isis* 72 (1981): 73–82, doi: [10.1086/352651](https://doi.org/10.1086/352651).

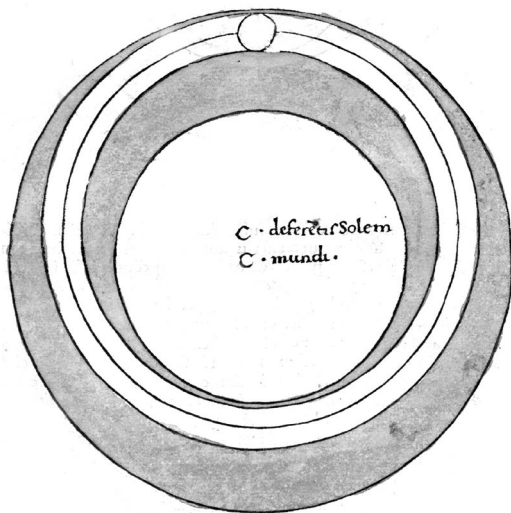
13 Fritz KRAFFT, „Begriffsverfälschungen durch vermeintlich modernisierende Übersetzungen: Das Beispiel ‚orbis‘ (Kugel, Sphäre)/‚orbita‘ (Bahn)”, *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte* 39 (2016): 52–78, doi: [10.1002/bewi.201601715](https://doi.org/10.1002/bewi.201601715).

14 „1543. Megjelenik Kopernikusz korszakalkotó műve *Az égi szférák körforgásáról* címmel.” PONORI THEWREW K Aurél, „Az egyetemes csillagászat áttekintése”, in *A távcső világa*, szerk. KULIN György és RÓKA Gedeon, 587–614 (Budapest: Gondolat Kiadó, 1980), 608.

15 Kopernikusz erről a kérdésről nem írt. Lásd azonban: „Lehetetlen azonban eldönteni, hogy anyagi testeknek gondolta-e Kopernikusz a szférákat, de az az elképzelés, hogy egy egyébként üres térben tisztán matematikai pályákon mozognak a bolygók, nyilvánvalóan idegen volt számára.” PEDERSEN és PIHL, *Early Physics...*, 306–307.

16 Edward GRANT, „Celestial Orbs in the Latin Middle Ages”, *Isis* 78 (1987): 153–173, doi: [10.1086/354388](https://doi.org/10.1086/354388). Ez a magyarázat azonban nem problémamentes. Grant később elismerte, hogy nincs meggyőződéssel a szférák folyékony voltáról: „Mivel az égi éterhez hagyományosan olyan tulajdonságokat rendeltek, amik ritkának és folyadékszerűnek mutatták, úgy tűnhet, hogy a kemény szférák kijelentésének hiányában vagy indirekt független bizonyíték hiányában, ami merev szférákra utalhatna, jogosabb lenne feltenni, hogy a középkori szerző az égi szférákat homogénnek és lágynak, nem pedig homogénnek és keménynek tekintette. Egy ilyen állítás azonban megalapozatlan és félrevezető lenne. Elfogadhatóan meggyőző bizonyíték hiányában bölcsőbb dolog nem levonni következtetéseket.” Edward GRANT, *Planets, Stars, & Orbs: The Medieval Cosmos, 1200–1687* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 344.

17 Ezt az elképzelést fogadta el Kutrovácz Gábor, amikor a „szférák” folyékony voltával próbálta igazolni a címben szereplő „pályák” helyességét, KUTROVÁTZ, *Kozmikus időutazás...*, 216–217.

rájának sűrűbb része”.¹⁸ Ez a meghatározás azonban nem Arisztotelésztől – noha rendszeresen neki tulajdonították –, hanem Averroestől származik,¹⁹ és a 17. századig használatban volt.²⁰ A folyékonynak feltételezett égnek el lehet képzelni sűrűbb részét, de azt már kevésbé, hogy az évezredekig megmarad.

Egy másik ellenvetést a „folyékony ég”-felfogás ellen Georg Peurbach könyve²¹ szolgáltat. Ez a korábbi, ismeretlen szerző által írt *Theorica planetarum*²² revíziója. A mellékelt ábra a Nap esetét mutatja. A kiindulási feltételek szerint a bolygóknak (abban az időben a Napot is annak tartották) Föld-köz-

zéppontú körpályán kellett mozogniuk egyenletes sebességgel. A Nap ezt nyilvánvalóan nem teljesítette, amit az évszakok eltérő hossza tett nyilvánvalóvá. Peurbach úgy próbálta magyarázni a Nap mozgását, hogy a Föld-középpontú szférában (a legkülső kör az ábrán) felvett egy excentrikus szférát (ez a fehér sáv), melyben egy epicikluson mozgott a Nap. Ez a modell folyékony ég esetén nem működik, így Peurbach egyértelműen szilárd eget feltételezett, még ha ezt nem is mondta ki. Szilárd ég esetén viszont nincs értelme pályákról beszélni, mert a bolygó nem maga mozog, hanem a szférája viszi magával.

Kopernikusz kortársa, Sebastian Münster egyértelműen fogalmazott tankönyvében:

Az *orbis* szintén egy szilárd test, két kerek és szférikus felszín határolja, nevezetesen a belső, amit konkávnak neveznek, és a külső, melynek elnevezése konvex. Ha ezeknek a

18 Jacqueline HAMESSE, *Les Auctoritates Aristotelis: Un florilège médiéval* (Louvain-Paris: Publications Universitaires-Béatrice-Nauwelaerts, 1974), 165. Ebben az esetben nyilvánvalóan értelmetlen lenne az „orbis”-t pályának fordítani, mert mit jelent az, hogy „pályájának sűrűbb része”?

19 Uo., 165. Példaként idézhető: „At causa illuminationis partium corporis coelestis, scilicet stellarum videtur esse densitas illius partis diaphanae in actu ex orbe.” AVERROES, „Sermo de Substantia Orbis”, in *Aristotelis Opera cum Averrois Commentariis, Nonum Volumen* (Venezia: Juncta, 1562), f. 7K.

20 Például: „Stellam definit Aristoteles 2. de coelo c.7. quod sit sui orbis pars densior globosa et lucida...” Bartolomaeus KECKERMANN, *Systema Astronomiae* (Hanau: Haeredes Guilielmus Antonius, 1611), 90. További példák olvashatók: ZSOLDOS Endre, „A Pécsi Egyetemi Beszédék csillagászati tartalmáról”, *Magyar Könyvszemle* 126 (2010): 296–297.

21 Georg PEURBACH, *Theoricae novae planetarvm* (Nürnberg: Regiomontanus, 1473). Grant állítása szerint ebben nem talált bizonyítékot a szilárd szférák feltételezett létére. Azonban a Napnak az ábrán látható modellje (és hasonlóan a többi bolygóé) nehezen – és főleg sokkal bonyolultabban – képzelhető el folyékony szférák esetében.

22 Olaf PEDERSEN, „The Origins of the *Theorica planetarum*”, *Journal for the History of Astronomy* 12 (1981): 113–123, doi: 10.1177/002182868101200203.

felszíneknek közös középpontja van, akkor az *orbis* egyenletes lesz, azaz minden oldalon egyforma vastagságú. Ha a felszíneknek eltérő középpontja van, az *orbis* egyenetlen és szabálytalan vastagságú lesz, úgy, ahogy a bolygók esetében az égben, ahogy az elméleteikből látszik, és melyek eltérő mozgása miatt a bolygókat néha közeledni, néha távolodni látjuk a Földtől.²³

Ezek után nem férhet kétség ahhoz, hogy szó nincs pályákról, a címbeli „orbis” a Müns-ter által definiált alakzatot jelöli (melyet szokás szférának is fordítani).

Mindig érdemes utánanézni annak is, hogyan fordítanak le egy középkori latin szöveget valamely másik nyelvre. Kopernikusz könyve esetében a németen kívül mindenhol a ’szféra’ és nem a ’pálya’ kifejezést találjuk (például angolul *On the Revolutions of the Heavenly Spheres*, franciául *Des révolutions des sphères célestes*).²⁴ Ha egy ennyire híres mű címét is rosszul fordították magyarra, nem lepődünk meg azon, hogy kevésbé közismert csillagászati szövegekben is találunk tévedéseket.

A második eset: Pálóczi Horváth Ádám csillagászati témájú munkáinak kritikai kiadása

Pálóczi Horváth Ádám (1760–1820) élete során mindvégig érdeklődött a természettudomány különböző területei (matematika, csillagászat, pszichológia) iránt, tolla alól tudományos közlemények is kikerültek. Szinte minden irodalmi jellegű munkájában törekedett a történeti és a tudományos ismeretek közérthető, élvezetes közvetítésére. Szellemi formálódására elsőként édesapja, Horváth György lelkész, *A’ természetnek és kegyelemnek oskolája* című, fizikoteológiai szemléletű értekezés²⁵ szerzője volt nagy hatással. Később, a debreceni Református Kollégium növendékeként a kor legújabb tudományos felfedezéseiről, újdonságairól olyan felkészült tanároktól tanult, mint Hatvani István. Írói-tudományos munkásságának alapját az iskolai műveltséganyag, az ott használatban lévő, 17–18. századi latin nyelvű kézikönyvek, lexikonok képezték. Elszigetelt életmódja nem tette lehetővé, hogy tudását folytonosan naprakészen tartsa, noha a tudományos sajtóközlemények révén némi betekintést nyert az újabb eredményekbe. Fiatalkori tudományos-ismeretterjesztő munkái egy-egy konkrét alkalom kapcsán keletkeztek: édesapja halálakor (*A’ lélek halhatatlansága*),²⁶ a nyári napforduló éjszakai égboltjának megfigyelésekor, illetve egy folyóirat pályázatára (*Psychologia*).²⁷

23 Sebastian MÜNSTER, *Rudimenta mathematica* (Basel: Henrich Petrus, 1551), 60.

24 Angol változatok: (1) *On the Revolutions*, ford., szerk. Edward ROSEN (London: Palgrave Macmillan, 2022), XV: „Nicholas Copernicus of Toruń Six Books on the Revolutions of the Heavenly Spheres”; (2) *On the Revolutions of the Heavenly Spheres*, ford. A. M. DUNCAN (Newton Abbot–New York: David & Charles–Barnes & Noble, 1976). Francia fordítás: *De revolutionibus orbium coelestium / Des révolutions des orbes célestes*, ford. Michel-Pierre LERNER, Alain Philippe SEGONDS és Jean-Pierre VERDET (Paris: Les Belles Lettres, 2015).

25 HORVÁTH György, *A’ természetnek és kegyelemnek oskolája* (Győr: Streibig Gergely, 1775).

26 HORVÁTH Ádám, *A’ lélek’ halhatatlansága felől való gondolatok a’ mint azokat édes atyja halálakor szomorú szívvel rendbe szedhette Horváth Ádám* (Pápa: Streibig Nyomda, 1788).

27 HORVÁTH Ádám, *Psychologia az az a’ lélekről való tudomány* (Pest: Trattner Mátyás, 1792).

A Horváth legaktívabb időszakában, 1787–1796 között napvilágot látott verses kiadványok 2016-ban jelentek meg kritikai kiadásban.²⁸ A sajtó alá rendezést és a jegyzetanyag összeállítását Tóth Barna végezte el, akinek munkáját a jelen közlemény egyik szerzője segítette a latin szövegek fordításával, az idézett művek egy részének azonosításával. A kötetről szóló recenziójában Csonki Árpád felhívta a figyelmet a Horváth egész életművét jellemző sokféleségre, s arra is rámutatott, hogy a korabeli nyomtatványokban és azok online elérhető digitális példányaiban viszonylag könnyen hozzáférhető műveknek nem a „puszta közzététele, hanem azok jegyzetek segítségével olvasható, értelmezhetővé tétele” jelent valódi újdonságot és hozzáadott értéket.²⁹ Egy másik recenzió szerzője, Mészáros Gábor a kötetbe foglalt szövegegyüttes műfaji és tematikai sokféleségéből adódó kihívásokra utalva tette fel a kérdést, vajon „a feldolgozni kívánt anyag nem túl nagy-e egyetlen sajtó alá rendezőnek”, s nem járt volna-e nagyobb haszonnal „a többszörös, diszciplínákra és szakértőik munkájára bízott strukturált anyagfeldolgozás”.³⁰ Mészáros joggal vetette fel a tudományos irodalmi művek 21. századi értelmezésének, a szövegek értő olvasását segítő kiadások elkészítésének problémáját, s fogalmazta meg lehetőségként az irodalomtörténészek és az egy-egy tudományág történetével specializáltan foglalkozó tudománytörténészek együttműködését.

Ugyanez a felismerés ösztönözte a jelen közlemény szerzőit az alább következő, rendhagyó hibajegyzék összeállítására. Zsoldos Endre a kritikai kiadás olvasójaként szembesült a csillagászati témájú művek kommentárjában meglehetősen nagy számban előforduló hibákkal, melyek elsősorban a Horváth által idézett latin nyelvű munkák egyes szöveghelyeivel kapcsolatosak.³¹ (A kritikai szövegkiadásokra vonatkozó alapvető kíváncsi, mely szerint a kötet számára készült új fordítások essenek át szaklektoráláson, Horváth verses kiadványainak esetében időhiány miatt nem teljesült.) A Tóth Barna által közreadott szövegek a kötet nyomtatásban való megjelenése után elérhetővé váltak online digitális formában is, de a hozzájuk kapcsolódó jegyzetanyag a portálon nem található.³² Ez indokolja a Zsoldos Endre által készített, Lengyel Rékával nyelvi szempontból lektoráltatott hibajegyzék közreadását.

28 PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM, *Verses kiadványai (1787–1796)*, szerk. TÓTH Barna, a latin szövegeket ford. LENGYEL Réka, Régi magyar költők tára: XVIII. század 16 (Budapest–Debrecen: Universitas Kiadó–Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015). A továbbiakban: RMKT XVIII/16.

29 CSONKI ÁRPÁD, „Pálóczi Horváth Ádám verses kiadványai (1787–1796)”, kiad. Tóth Barna, a latin szövegeket ford. Lengyel Réka”, *Irodalomismeret* 28, 4. sz. (2016): 72–76.

30 MÉSZÁROS GÁBOR, „Pálóczi Horváth Ádám verses kiadványai (1787–1796)”, kiad. Tóth Barna, a latin szövegeket ford. Lengyel Réka”, *Irodalomtörténet* 48, 3. sz. (2017): 377–382.

31 ZSOLDOS ENDRE, „Pálóczi Horváth Ádám és a világ vége”, in *A kis világbeli nagy világ: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádámról*, szerk. CSÖRSZ Rumen István és MÉSZÁROS Gábor, Reciti konferenciakötet 10, 507–519 (Budapest: Reciti Kiadó, 2020), <https://www.reciti.hu/2020/6302>.

32 PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM, *Művei: Elektronikus kritikai kiadás*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, DEBRECZENI Attila és TÓTH Barna, informatikai fejlesztés NYITRAI Nóra, a kritikai kiadást sajtó alá rendezte és a kritikai szövegek TEI–XML adaptációját készítette TÓTH Barna, hozzáférés: 2025.04.04, doi: [10.5484/Paloczi_Horvath_Adam_muvei](https://doi.org/10.5484/Paloczi_Horvath_Adam_muvei), <https://deba.unideb.hu/deba/paloczi/index.php>. A portálon megtalálható a teljes kötet pdf-változata, a jegyzetanyag ebben elérhető. Ugyanott megtaláljuk az 1787–1796 között megjelent prózai műveket és további szövegforrásokat is.

Horváth 1787 nyarán írta meg a *Leg-rövidebb nyári éjtszaka* című csillagászati tankölteményét. A következő évben kibővített szöveg megjelentetésére csak 1791-ben sikerült pénzt szereznie. A költeményben a nyári napforduló, azaz június 21-e éjszakájának az égbolton zajló történéseit verselte meg este fél kilenctől hajnali fél négyig, nagyjából óránkénti beosztásban, kilenc részre tagolva. A megfigyelés kezdő időpontja 19 óra 30 perc („Nyóltzad-fél óra”). Horváth részletesen leírta, melyik csillagok, csillagképek láthatóak az adott időtartamban az éjjeli égbolton. A csillagképeket, égi jelenségeket (csillagok, bolygók mozgása, pályája, gravitáció, a fény sebessége stb.) tudományos szempontból mutatta be, emellett a szórakoztatás szándékával beillesztette a csillagképeknek nevet adó görög-római mitológiai történeteket is. A költemény megírásával igyekezett tanítani és gyönyörködtetni olvasóit, s egyben fizikoteológiai érvekkel igazolni a bibliai kinyilatkoztatás igazságát. Csillagászati eszközei, mérőműszerei nem voltak, szabad szemmel végzett megfigyeléseket, valamint a szakirodalom alapján matematikai, csillagászati számításokat.

Horváth célja a nyári napforduló éjszakáján látható égi történések leírásán túl az égbolton látható számos jelenségre vonatkozó tudományos és mitológiai ismeretek összefoglalása volt. Fizikoteológiai szemléletű világgépet vázolt fel, melynek alapját a bibliai teremtéstörténet és kozmológia képezi, ez egészül ki a görög-római mitológia eredetmondáival, asztronómiai történeteivel és a legújabb tudományos eredményekkel, felfedezésekkel. Úgy vélte, a teológiai és a természettudományos világmagyarázat teljes mértékben összeegyeztethető, a kétféle érvrendszer együtt, egymást erősítve használható a természetben létező dolgok megismerésére. A *Nyóltzad-fél óra* című első rész egyik lábjegyzetében kifejtette, hogy a bibliai elbeszélés és az antik mitológia biztosan közös eredetre megy vissza, erre engednek következtetni a *Metamorphoses*-ben olvasható leírások a világ teremtéséről. A költő szerint, ha Ovidius Newton iskolájába járt volna, a kinyilatkoztatásban való részesülés nélkül is felismerte volna a világ teremtésének és működésének tudományos törvényszerűségeit. Ovidius mellett, akinek *Fasti* című munkája is szerepelt a forrásai között, Horváth a tankölteményben több antik szerzőre is hivatkozik: Maniliusra, Senecára, Lukianoszra, Kallimakhoszra, a görög tudósok közül Ptolemaioszt és Thalészt említi.

A *Leg-rövidebb nyári éjtszaka* szövegében a szerző számos bizonyítékát adta csillagászati tájékozottságának, noha értesüléseit elsősorban nem szaktudományos munkákból, hanem másodkézből, folyóirat- és újságcikkekből szerezte. Név szerint utalt a következő kora újkori tudósok és filozófusok kutatásaira, felfedezéseire: Giovanni Cassini, Christian Wolff, Jacques Ozanam, Michael van Langren, Giovanni Riccioli, Johannes Hevelius, Athanasius Kircher, Kopernikusz, Tycho Brahe, Johannes Kepler, John Flamsteed, Christian Huygens, William Herschel, Tobias Mayer, Fontenelle, Georg Samuel Dörffel, Johann Bernoulli. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az ő munkáikat eredetiben olvasta volna. Rövidebb-hosszabb részleteket átvett Willem Jacob 's Gravesande *Physices elementa mathematica, experimentis confirmata, sive introductio ad philosophiam Newtonianam* című művéből,³³ és egy nem ismert forrásból idézett Hevelius *Selenogra-*

33 Willem Jacob 's GRAVESANDE, *Physices elementa mathematica, experimentis confirmata, sive introductio ad philosophiam Newtonianam I-II* (Leiden: Petrus van der Aa, 1720–1721).

phia, sive Lunae descriptio című írásából.³⁴ Az elsők között népszerűsítette magyar nyelven Newton elméleteit, akinek téziseit szekunder forrásból szintén több alkalommal illesztette érvelésébe. A Magyarországon működő akkori csillagászok, illetve csillagászzal is foglalkozó irodalmárok közül egyedül Szerdahely György Alajost említette, aki a *Nyári éjtszaka* kéziratát olvasva Horváthnál pontosabban ki tudta számolni a Kígyótartó csillagkép delelésének időpontját.

A verses kiadványok kritikai kiadásának előmunkálatai során a szerzők törekedtek a tanköltemény értelmezését segítő jegyzetanyag minél gondosabb összeállítására, de e munka természetesen folytatható és folytatandó. A *Leg-rövidebb nyári éjtszaka* szövegéhez Lengyel Réka 42 jegyzetet készített, s a kötetben e helyütt szerepel a legnagyobb mennyiségű, latinból készült új fordítás a Horváth által idézett tudományos munkák szövegrészleteihez. Az 1. táblázatból látható, hogy Zsoldos Endre összesen 15 szöveghelyhez tartozó fordítást javított, beillesztve a megfelelő csillagászati szakkifejezéseket, kiigazítva a rosszul magyarított részeket. A téves fordítások különböző típusúak. Néhány esetben egy-egy szót kellett javítani (például a *verus* inkább 'valódi', nem 'valós'). Más esetekben Lengyel Réka hibásan azonosított egy-egy csillagászati szakkifejezést (az *umbrae* jelentése 'umbrák' [a napfolt belső részei], nem 'felhők'; az *angulus rectus* 'derékszög', nem pedig 'beesési szög'; a *motus fixarum* az 'állócsillagok mozgása', nem pedig az 'állandó helyek mozgása'). Zsoldos Endre a fordításhoz felhasználta 's Gravesande művének 1747-es angol fordítását.³⁵ Az e tudós művéből vett latin szövegrészeket és a magyar fordítást a 2. táblázatban adtuk meg, beillesztve az angol fordítás megfelelő helyeit. Mivel a kritikai kiadás jegyzeteiben nem minden 's Gravesande-idézetet azonosítottunk, e táblázatba belevettük azokat az azonosítatlan latin szövegrészeket is (az angol változattal kiegészítve), melyek magyar fordítását nem kellett javítani. Horváth Ádám feltehetően 's Gravesande munkájának 1760-as bécsi kiadását³⁶ használta. Ezzel összevetve a *Leg-rövidebb nyári éjtszaka* láb-jegyzeteiben szereplő idézeteket, kitűnik, hogy a tankönyv különböző részeiből válogatta őket. További fontos eredmény a „Hirius” néven említett csillagász, illetve a Tóth Barna által tévesen azonosított „Dechales” pontos kilétének megállapítása is.

1. táblázat. Javítások a *Leg-rövidebb nyári éjtszaka* jegyzeteihez

RMKT XVIII/16 (vers)	RMKT XVIII/16, 839–845 (jegyzetek)
433. o., b) j.: Successivus est motus, non instantaneus.	A mozgás időt vesz igénybe, nem azonnali. (839. o.)
434. o., a) j.: Revelatio	kinyilatkoztatás (840. o.)

34 Johannes HEVELIUS, *Selenographia: sive, Lunae descriptio* (Gdańsk: Typis Hünefeldianis, 1647).

35 W. James [Willem Jacob] 's GRAVESANDE, *Mathematical Elements of Natural Philosophy, confirm'd by Experiments: or, an Introduction to Sir Isaac Newton's Philosophy I–II*, ford. J. T. DESAGULIERS (London: Printed for W. Innys, T. Longman and T. Shewell, C. Hitch, 1747).

36 G. J. 's GRAVESANDE, *Philosophiae Newtonianae Institutiones, in usu Academicos, Ex Editione Amstelodami secunda auctiore recusae* (Wien: Trattner, 1760).

RMKT XVIII/16 (vers)	RMKT XVIII/16, 839–845 (jegyzetek)
436. o., a) j.: Ad distinctionem inter motum verum & apparentem...	A valódi és a látszólagos mozgás közötti különbségre... (840. o.)
438. o., a) j.: quam compacta aliqua, & obscura materia... umbrae illae	mint valamilyen sűrű és sötét anyagnak... azok az <i>umbrák</i> [a napfolt belső részei] (840. o.)
438. o., b) j.: Hirius	Philippe de La Hire (1640–1718), francia festő, matematikus, asztronómus, építész. (840. o.)
439. o., a) j.: Angulus rectus	derékszög (841. o.)
439. o., b) j.: Angulus elevationis Solis supra Horizontem, crescit, & accedit ad angulum rectum, Sole versus Solstitium aestivum ascendente.	Ahogy a Nap horizont feletti magassága növekszik, és a derékszöghöz közelít, a Nap a nyári napfordulóhoz emelkedik. (841. o.)
439. o., c) j.: Horizon in Sphaera obliqua secut Aequatorem, per consequens Circulum diurni itineris Solaris ad angulum obliquum; ergo ortus Solis hodiernus, ab ortu hesterno, majori arcu distat in circulo Horizontis, quam elevatio (in specie culminatio) Solis hodierna, ab hesterna, in circulo meridiani.	A horizont ferdén metszi az (égi) Egyenlítőt, következképpen a Nap napi útja is ferde, így a mai napkelte helye a horizonton nagyobb ívben tér el a tegnaptól, mint a mai magassága a tegnaptól (különösen a delelése) a meridiánon. (841. o.)
441. o., a) j.: Denotatur hic arcus coelestis, quem describeret Sol, si media nocte per meridianum ascenderet ad Horizontem, qui est aequalis culminationi Solis in Solstitio hiberno; [...] in quantum elevatio Poli nota est.	Ez az égi ív, amit a Nap leírna, ha éjjélkor a meridiánon felemelkedne a horizontig, ami megegyezik a téli napforduló idején történő deleléssel (ívével), [...] amennyire a pólus magassága ismert. (841. o.)
444. o., 105. sor: Arany-szám	Az aranyszám (aureus numerus) kiszámítása: $(\text{év}+1)/19$, a maradék az aranyszám. (841. o.)
444. o., 107–108. sor: Gergely Pápa [...] Hozzá adta [...] Epaktáját	XIII. Gergely Pápa (1502–1585) 1582 októberében vezette be a ma is használatos naptárat, melyben minden negyedik év szökőév, kivéve a százasok, ezek csak akkor, ha oszthatóak négyszázzal. (841. o.)
450. o., a) j.: Omnes Stellae inter quas & Polum, major arcus meridiani subtenditur, quam est Elevatio Poli nostri, nobis oriri & occidere videntur.	Minden csillagot, amelyek és a pólus közötti ív nagyobb, mint a Pólus magassága nálunk, kelni és nyugodni látunk. (842. o.)
451. o., a) j.: Intelliguntur Constellationes Boreales, inter Polum nempe, et maximam Zodiaci elevationem, vel Tropicum Cancris interjacentes.	Északi csillagképeken azokat értjük, melyek a pólus és a zodiákus maximális magassága, avagy a Ráktérítő között helyezkednek el. (842. o.)

RMKT XVIII/16 (vers)	RMKT XVIII/16, 839–845 (jegyzetek)
451. o., b) j.: Profunditas infra horizontem maxima, gradibus meridiani numerata, scilicet in hoc casu, opposita Culminationi.	A horizont alatti legnagyobb mélység, melyet a meridián fokaival mérünk, ebben az esetben nevezetesen, a kulmináció ellentéte. [Azaz ugyanakkora, de ellentétes előjellel.] (842. o.)
476. o., a) j.: Motus fixarum in Consequentia, fit Ecclipticae, non aequatori parallele.	Az állócsillagok mozgása következőképpen az Ekliptikával, nem az Egyenlítővel párhuzamos. (844. o.)
483. o., 61. sor: Dechaies	Claude François Milliet Dechaies (1621–1678), francia jezsuita pap és matematikus. (845. o.)

2. táblázat. A 's Gravesande *Physices elementa mathematica* című munkájából vett idézetek (Horváth és az 1760. évi bécsi kiadás változata), az angol és a magyar fordítás (*Leg-rövidebb nyári éjtszaka*)

RMKT XVIII/16 ——— Az 1760. évi bécsi kiadás	Az 1747. évi londoni kiadás (I. vagy II. kötet)	Fordítás (A nyomtatott kiadásban: RMKT XVIII/16, 844–846.)
482. o., a) j.: Omnia corpora, in se mutuo gravia sunt. – Gravitatio haec, materiae quantitati Proportionalis est: ad inaequales distantias est inverse ut quadratum distantiae. bécsi kiadás: 413. o., §§. 1571–1573: Omnia corpora in se mutuo gravia sunt: gravitas haec materiae quantitati proportionalis est: ad inaequales distantias est inverse, ut quadratum distantiae.	II, 319 All Bodies are mutually heavy (or gravitate) towards each other. This Gravity is proportional to the Quantity of Matter. At unequal Distances it is inversely as the Square of the Distance.	Minden test kölcsönös tömegvonzást gyakorol egymásra. Ez a tömegvonzás egyenes arányban áll a test tömegével, míg a távolság négyzetével fordítottan arányos.
482. o., b) j.: Actioni contraria semper, & aequalis est Reactio: id est, nulla in corpus potest dari actio, sine resistentia ipsi aequali, & corporum duorum actiones in se mutuo semper sunt aequales, & in partes contrarias diriguntur.	I, 80 To every Action there is always opposite and equal Reaction, or the mutual Actions of two Bodies upon each other, are always equal, and directed to contrary Parts.	A hatással mindig ellentétes irányú és azonos mértékű az ellenhatás; egy testre semmi sem gyakorolhat hatást, csak annak az ugyanolyan mértékű ellenállásáig, és a két test hatása mindig kölcsönös és egyenlő mértékű, és az ellenkező részekre irányul.

RMKT XVIII/16 —— Az 1760. évi bécsi kiadás	Az 1747. évi londoni kiadás (I. vagy II. kötet)	Fordítás (A nyomtatott kiadásban: RMKT XVIII/16, 844–846.)
bécsi kiadás: 51. o., §175: Actioni contraria semper & aequalis est Reactio; id est nulla in Corpus potest dari Actio sine Resistentia ipsi aequali. & corporum duorum Actiones in se mutuo semper sunt aequales, & in partes contrarias diriguntur.		
484. o., b) j.: a. Quantita- tes materiae in corporibus quibuscunque in systemate nostro esse inter se directe ut cubos distantiarum, ad quas circa haec corpora alia revol- vuntur, & inverse, ut quadrata temporum periodicorum ho- rum corporum revolutorum. bécsi kiadás: 435. o., §1625: Ex quibus deducimus, quanti- tates materiae in corporibus quibuscunque, in Systemate nostro, esse inter se directe, ut cubos distantiarum ad quas, circa haec, corpora alia revol- vuntur, & inverse ut quadrata temporum periodicorum ho- rum corporum revolutorum.	II, 337 [...] the Quantities of Mat- ter, in any Bodies in our System, are to one another directly as the Cubes of the Distances at which other Bodies revolve about these, and inversly as the Squares of the periodical Times of these revolving Bodies	A mi rendszerünkben bármely testben az anyag mennyiségei [= a testek tömegei] úgy aránylanak egymáshoz, mint a körülöttük keringő testek távolságainak köbe, és fordítottn, mint e testek keringési ideinek négyzetei.
485. o., b) j.: b. Ex tempori- bus periodicis, & distantiis determinantur densitates, quas corpora haberent, si servata materiae quantitate, & magnitudine corpora forent homogenea. bécsi kiadás: 440. o., §1634: [...] determinantur densitates mediae, id est, quas corpora haberent, si servata materiae quantitate, & magnitudine corpora forent homogenea.	II, 339 [...] determine the mean Densities, that is, which the Bodies would have if the same Bodies keeping the same Quan- tity of Matter and Bulk which they now have, should become homogeneous.	A keringési periódusok és távolságok meghatározzák a [közepes] sűrűségeket, melyek- kel a testek rendelkeznének, ha, megtartva mostani anyagmeny- nyiségüket és nagyságukat, homogének lennének.

RMKT XVIII/16 ——— Az 1760. évi bécsi kiadás	Az 1747. évi londoni kiadás (I. vagy II. kötet)	Fordítás (A nyomtatott kiadásban: RMKT XVIII/16, 844–846.)
485. o., b) j.: c. Magnitudo Solis, cum caeteris corporibus systematis nostri collati in causa est, planetas parum se se mutuo turbare. bécsi kiadás: 444. o., §1644: Magnitudo Solis, cum caeteris corporibus Systematis nostri collati, in causa est, ut ex ante demonstratis patet, Planetas parum sese mutuo turbare,	II, 343 The Magnitude of the Sun, compared with the rest of the Bodies of our System, is the Reason (as appears by what has been already demonstrated) that the Planets disturb one another but little;	A Napnak a rendszerünk többi testéhez viszonyított nagysága az oka, hogy a bolygók alig hatnak egymásra.
485. o., b) j.: d. Manente distantia, celeritas qua corpus ex gravitate fertur, pendet a quantitate materiae in corpore attrahente. bécsi kiadás: 422. o., §1604: Manente distantia, celeritatem, qua corpus ex gravitate fertur, pendere a quantitate materiae in corpore attrahente:	II, 326 That the Distance remaining the same, the Celerity with which Bodies are carried by Gravity, depends upon the Quantity of Matter in the attracting Body:	Ha a távolság állandó, a gyorsulás, amit a tömegvonzás okoz, a vonzó test tömegének mértékétől függ.
485. o., b) j.: e. Quando tempora periodica sunt aequalia, & distantiae aequales a centro; vires centrales, sunt ut quantitates materiae in corporibus, quae revolvuntur. bécsi kiadás: 78. o., §263: Quando tempora periodica sunt aequalia, & distantiae aequales a centro; Vires centrales sunt ut quantitates materiae in corporibus, quae revolvuntur.	I, 141 When the periodical Times are equal, and the Distances from the Center equal, the central Forces are as the Quantities of Matter in the Bodies revolving.	Amikor a keringési periódusok egyenlőek, és a középponttól való távolságok egyenlőek, a centrális erők arányosak a keringő testek anyagának mennyiségével.
485. o., b) j.: f. Quando quantitates materiae in corporibus circumrotatis sunt aequales, & tempora periodica sunt aequalia; vires centrales sunt ut distantiae a centro.	I, 143 When the Quantities of Matter in revolving Bodies are equal, and their periodical Times equal, the central Forces are as the Distances from the Center.	Amikor a keringő testek tömegének mértéke egyenlő, és a keringési periódusok is egyenlők, a centrális erők arányosak a középponttól való távolsággal.

RMKT XVIII/16 — — — Az 1760. évi bécsi kiadás	Az 1747. évi londoni kiadás (I. vagy II. kötet)	Fordítás (A nyomtatott kiadásban: RMKT XVIII/16, 844–846.)
bécsi kiadás: 78–79. o., §264: Quando quantitates materiae in corporibus circumrotatis sunt aequales, & tempora periodica aequalia; Vires centrales sunt ut distantiae a Centro.		
485. o., b) j.: g. Quando tempora periodica sunt aequalia, sed distentiae a centro, & quantitates materiae in corporibus revolutis differunt; vires centrales sunt in ratione composita quantitatum materiae, & distantiarum. bécsi kiadás: 79. o., §265: Quando tempora periodica sunt aequalia, sed distantiae a Centro & quantitates materiae in corporibus revolutis differunt; Vires centrales sunt in ratione composita, quantitatum materiae, & distantiarum;	I, 143 When the periodical Times are equal, but the Distances from the Center, and the Quantities of Matter in the Bodies revolving differ, the central Forces are in a Ratio made up, of the Quantities of Matter, and the Distances;	Amikor a keringési periódusok egyenlők, de a középponttól való távolságok és a keringő testek tömegének mértéke különbözik, a centrális erők arányosak a tömegből és a távolságból álló mennyiséggel.
485. o., b) j.: h. Omnia corpora sese mutuo petunt, aut de se mutuo tendunt, vi, quae singulis particulis materiae in singulas particulas competit. bécsi kiadás: 413. o., §1573: Id est, omnia corpora sese mutuo petunt, aut sese mutuo versus tendunt, vi, quae singulis particulis materiae in singulas particulas competit;	II, 320 That is, all Bodies mutually attract or tend towards each other, with the Force which belongs to each Particle of Matter acting upon each Particle;	Minden test kölcsönösen vonzza egymást, vagy kölcsönösen húzza egymást, olyan erővel, amely az anyag egyes részecskéiből az egyes részecskéibe irányul.

RMKT XVIII/16 ——— Az 1760. évi bécsi kiadás	Az 1747. évi londoni kiadás (I. vagy II. kötet)	Fordítás (A nyomtatott kiadásban: RMKT XVIII/16, 844–846.)
487. o., a) j.: Cometas inquit probabile est, in orbitibus ellipticis admodum eccentricis moveri. – – quosdam portiones Ellipsisium valde eccentricorum; in quorum foco centrum Solis erat descripsisse. bécsi kiadás: 365. o., §1338: Circa cometas probabile est, illos in orbitibus ellipticis admodum excentricis moveri [...] quosdam portiones Ellipsisium valde excentricarum, in quorum foco centrum Solis erat, in motu suo descripsisse.	II, 284 As to Comets, it is probable that they move in elliptic Orbits, that are very excentric; [...] that some have described in their Motion Portions of very excentric Ellipses, in one of whose Foci was the Center of the Sun.	Ami az üstökösöket illeti, valószínűleg nagyon excentrikus elliptikus pályán mozognak, [...] mozgásukban olyan nagyon excentrikus ellipszis alakú pálya részeit írták le, amelynek egyik fókuszpontjában a Nap középpontja van.
487. o., a) j.: Cometarum motus a lege gravitatis pendet – Solis gravitas praevalet, & hac gravitate a via recta deflectuntur: vice autem curvaturam, ab hac eadem gravitate pendere ex eo sequitur, quod corpus ex hac gravitate describat aut Ellipsim, aut Parabolam, aut Hyperbolam, quales descripsisse hos Cometas constat, quorum trajectoryae fuere determinatae. bécsi kiadás: 448–449. o., §1659: Cometarum motus a lege gravitatis pendere [...] Solis gravitas praevalet, & hac gravitate a via recta deflectuntur: viae autem curvaturam ab hac eadem gravitate etiam pendere ex eo sequitur, quod corpus ex hac gravitate describat aut Ellipsin, aut Parabolam, aut Hyperbolam; quales lineas descripsisse hos Cometas constat, quorum Trajectoryae fuere determinatae.	II, 346 That the Motion of Comets depends upon the Law of Gravity, [...] the Sun's Gravity prevails, and by that Gravity they reflect from a rectilinear Course; but that the Curvature of their Way depends upon the same Gravity, follows from this; that a Body, by that Gravity, will describe an Ellipse, or a Parabola, or an Hyperbola; which lines it appears that those Comets have described, whose Trajectories have been determined.	Az üstökösök mozgása a tömegvonzás szabályai szerint megy végbe [...] a Nap gravitációja érvényesül, és ettől a vonzástól [az üstökösök] elmozdulnak az egyenes vonalú pályáról. Az, hogy útjuk görbesége ugyanettől a gravitációtól függ, abból következik, hogy e gravitáció hatására egy test ellipszist, parabolát vagy hiperbolát ír le, és azok az üstökösök, melyek pályáit meghatározták, ezeket a görbétet írták le.

RMKT XVIII/16 —— Az 1760. évi bécsi kiadás	Az 1747. évi londoni kiadás (I. vagy II. kötet)	Fordítás (A nyomtatott kiadásban: RMKT XVIII/16, 844–846.)
488. o., a) j.: Si vis, quae in corpora mota, ut in quiescentia agit, aequalis sit ad distantias aequales a centro; in diversis vero inverse ut quadratum distantiae, hac poterit corpus percurrere ellipsim cujus focorum alter cum centro virium coincidit. bécsi kiadás: 81. o., §274: Ponamus Vim [...] quae in corpora mota ut in quiescentia agit, quae aequalis sit ad distantias aequales a Centro, in diversis vero inverse ut quadratum distantiae; hac poterit corpus percurrere Ellipsin, cujus focorum alter cum Centro virium coincidit;	I, 147–148 [...] a Force, which acts upon Bodies in Motion as upon those at rest, which is equal at equal Distances from the Center, and at unequal Distances decreases in an inverse Ratio of the Squares of the Distances from this Point, the Body will describe an Ellipse, one of whose Foci coincides with the Center of the Forces,	Ha az erő, amely mozgó vagy nyugalomban lévő testekre hat, egyenlő nagyságú a középponttól mért egyenlő távolság esetében; az eltérőeknél azonban a távolság négyzete szerint csökken, a test ellipszis alakú pályát fog leírni, amelynek fókuszpontjai közül az egyik egybeesik az erők középpontjával.
488. o., b) j.: Corpus potest tali celeritate projici, ut in recessu a centro, vis, quae aucta distantia minuitur, non valeat ad viam ita inflectendam, ut corpus redeat, percurrit in hoc casu corpus, aliam ex sectionibus conicis Parabolam, aut Hyperbolam. bécsi kiadás: 82. o., §276: Corpus potest tali celeritate projici, ut in recessu a centro Vis, quae aucta distantia minuitur, non valeat ad viam ita inflectendam, ut corpus redeat; percurrit in hoc casu corpus aliam ex sectionibus conicis Parabolam aut Hyperbolam.	I, 148 A Body may be projected with such a Celerity, that, in its Recess from the Center, the Force, which is diminish'd by the Increase of the Distance, can't bend the Way of it enough to make the Body return; in this Case the Body runs through some other Curve of the conic Sections, a Parabola, or Hyperbola.	Egy testet olyan sebességgel lehet elhajítani, hogy a középponttól való távolodása során az erő, mely a távolság növekedésével csökken, nem elég erős az út olyan elhajításához, hogy a test visszatérjen, a test ebben az esetben a kúpszeletek közül egy másikat, parabolát vagy hiperbolát fut be.³⁷

37 Horváth ezután a megfelelő kúpszeletek egyenleteit közli. Ezek egyik lehetséges forrása Christian Wolff, *Elementa matheseos universae*, tomus 1, editio nova, (Halle: Libreria Rengeriana, 1730), 443, 449 és 462.

Horváth a bécsi *Magyar Musa* egyik közleményére reagálva saját félelmei alapján kétségbe vonta az ott megjelent híradást egy üstökös várható felbukkanásáról, és véleményét verses formába foglalta (*A' Berlini Királyi ég-vizsgálóhoz – Az 1789dik esztendőre jövendő üstökös vagy farkas tsillagról, Hol-mi, II*). A vers kiindulópontja egy prózában írt bevezető, mely megjelöli a fiktív keretet: a költőt Múzsája egy látomás keretében elragadja az Uránia (= Uránusz) bolygóra, ahol számos tudós csillagász között meglátja Newtont és a berlini királyi csillagászt is. A bevezető jegyzeteiben Horváth megemlíti több híres külföldi és magyar csillagászt, csillagászattal is foglalkozó tudóst, így Ricciolit, Langrent, Newtont, 's Gravesandét, Ruđer Boškovićot, Makó Pált, Horváth Jánost. A bevezető Szűz Mária alakjának megrajzolásával zárul, majd a versben az aszszony maga szólítja meg az asztronómust a kéréssel, hogy ne jövendöljön üstökös, mert számításai hibásak, s alaptalanul kelt félelmet az emberekben. Zsoldos Endre egy korábbi tanulmányában felvázolta a vers keletkezési körülményeit, kontextusát, és megfejtette, milyen alapon számítottak a korban az üstökös felbukkanására.³⁸ Ezzel felülírta és kiegészítette a kritikai kiadás jegyzeteiben közölt részben hibás, részben hiányos adatokat. A vershez kapcsolódó jegyzetekben is olvashatók latin fordítások, az alábbi táblázatban ezek javított változatát adjuk közre. Ahogyan a *Leg-rövidebb nyári éjtszakában*, a berlini csillagászhoz címzett versben is a legtöbbször 's Gravesande-idézetekkel találkozunk. Horváth feltehetően ez esetben is ugyanazt a bécsi, latin nyelvű kiadást, esetleg az alapján készült jegyzeteit használta, így itt is indokoltnak láttuk a korabeli angol változat megfelelő szöveghelyeinek közlését. A táblázatban feltüntettük a latin szövegnek a Horváth költeményében olvasható változatát, az 1760-as bécsi kiadás latin szövegét, az angol és magyar fordítást, valamint három helyen félkövérrel kiemelve javítottuk a kritikai kiadás átírási hibáit.

38 ZSOLDOS, „Pálóczi Horváth Ádám...”

3. táblázat. A 's Gravesande *Physices elementa mathematica* című munkájából vett idézetek (Horváth és az 1760. évi bécsi kiadás változata), az angol és a magyar fordítás (A' Berlini Királyi ég-vizsgálóhoz)

RMKT XVIII/16 — Az 1760. évi bécsi kiadás	Az 1747. évi londoni kiadás (I. vagy II. kötet)	Fordítás (A nyomtatott kiadásban: RMKT XVIII/16, 844–846.)
646. o., a) j.: Probabile est Cometæ in Orbibus Ellipticis admodum eccentricis moveri: bécsi kiadás: 365. o., §1338: Circa Cometæ probabile est, illos in orbitis ellipticis admodum eccentricis moveri;	II, 284 As to Comets, it is probable that they move in elliptic Orbits, that are very excentric;	valószínű, hogy az üstökösök nagyon excentrikus elliptikus pályán mozognak
646. o., a) j.: Cujus Curvatura in se non redit bécsi kiadás: 451. o., §1667: [...] quæ curva etiam in se non redit,	II, 349 [...] which Curve also does not return into itself,	mely görbe nem tér vissza önmagába
646–647. o., a) j.: Via e autem curvaturam, ab hac eadem gravitate etiam pendere ex eo sequitur, quod corpus ex hac gravitate describat aut Ellipsim, aut Parabolam, aut Hyperbolam. Quales lineas descripsisse hos Cometæ constat, quorum trajectoriae fuere determinatæ: bécsi kiadás: 448–449. o., §1659: [...] viae autem curvaturam ab hac eadem gravitate etiam pendere ex eo sequitur, quod corpus ex hac gravitate describat aut Ellipsin, aut Parabolam, aut Hyperbolam; quales lineas descripsisse hos Cometæ constat, quorum Trajectoriae fuere determinatæ.	II, 346 that the Curvature of their Way depends upon the same Gravity, follows from this; that a Body, by that Gravity, will describe an Ellipse, or a Parabola, or an Hyperbola; which lines it appears that those Comets have described, whose Trajectories have been determined.	Az, hogy útjuk görbesége ugyanettől a gravitációtól függ, abból következik, hogy e gravitáció hatására egy test ellipszist, parabolát vagy hiperbolát ír le, és azok az üstökösök, melyek pályáit meghatározták, ezeket a görbéket írták le.
647. o., c) j.: Quadrata temporum periodicorum, sunt ut cubi distantiarum a sole ³⁹		A periódusidők négyzete a Naptól való távolság köbével arányos.

39 Ez a mondat így nem található 's Gravesande művében, a Nap elhagyásával pedig több lehetőség is van, melyek között nem lehet dönteni. Így természetesen az angol fordítás is hiányzik.

Galeotto Marzio: De doctrina promiscua

Critical Edition with Introduction and Notes by Enikő Békés

Micrologus Library 119

Firenze: SISMEL – Edizioni del Galluzzo, 2024, 321 l.

JANKOVITS László

PTE BTK, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Klasszikus Irodalomtörténeti

és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék, egyetemi docens

ORCID: 0000-0002-2107-8195

A 15. századi itáliai humanisták közül Galeotto Marzio volt, aki ha nem is a leghosszabb ideig, de a legtöbb alkalommal tartózkodott Magyarországon. Életpályája több szakaszban, többféleképpen kapcsolódik irodalomtörténetünkhöz. Ferrarában, az Európa-szerte híres Guarino contuberniumában, Janus Pannonius iskola- és szobatársaként kezdte humanista stúdiumait. Mindketten Padovában folytatták tanulmányaikat; hazatérte előtt Janus vele együtt látogatta meg a himnuszban dicsőített Feronia-forrást Narniban, Galeotto szülőhelyén. Az immár pécsi püspök iskolatárs hívására jutott el először Magyarországra, ahol mind Mátyás király, mind Janus nagybátyja, Zrednai („Vitéz”) János esztergomi érsek pártfogását elnyerte. Az érsekkel együtt emendálta Manilius *Astronomicáját*, s neki ajánlotta az emberi testről szóló értekezését, a *De hominét*. A két főpap csillagának lehanyaglásakor távozott az országból, hogy az 1470-es évtized végén, miután ugyan megszűnt ellene az inkvizíciós eljárás a *De incognitis vulgo* című munkája miatt, de reménye sem volt arra, hogy katedrához vagy udvari álláshoz jusson Itáliában, vissza-visszatérjen Mátyás udvarába, s megírja a király mondásairól és tetteiről szóló, a király természetes fiának, Corvin Jánosnak ajánlott, a hagyományban a Mátyás-mondák műfaji mintájává váló anekdotagyűjteményét (*De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae*).

Galeotto különleges helyet foglal el nemcsak a magyarországi humanizmus történetében, hanem annak recepciójában is. Míg a Mátyás udvarában élő humanisták ismerete és értékelése többnyire a szaktudományra korlátozódik, Galeotto megjelenése a tudomány mellett a szépirodalomban is számottevő – gondoljunk a világirodalomban Walter Scott *Quentin Durwardjára*, a magyar irodalomban Surányi Miklós műveire. Az utóbbinál a most méltatásra kerülő, végre teljes, gondozott kiadásban kezünkben levő munka, a *De doctrina promiscua* is feltűnik olyan alkotásként, amely megannyi „mély és megdönthetetlen bölcsességet [...] szedett rendszerbe”. A kortárs humanistáktól a modern kutatókig sokféle, pontosabban sok elemből változtatatosan keveredő alakban tűnik fel. A kor- és valószínűleg vetélytárs Antonio Bonfini élvezeteg epikureusként szerepeltette a szüzességről és a házaselet tisztaságáról szóló eszmecserét megjelenítő munkájában. Scottnál főként a csillagjós, Surányinál a mágus-alkimista szerepét tölti be. Kardos Tibor, aki a *De doctrina* egy részét magyarra fordította, a heliocentrikus világkép előfutáraként tekint rá.

Ebben a színes képet mutató hagyományban nagy szerepet játszik a *De doctrina promiscua*, Kardos Tibor találóan talányos fordításában a *Mindenféle tudományokról*, amely azután készült el, hogy Mátyás király halála után Galeotto új patrónus, Lorenzo de' Medici után nézett. Több okból nem járt szerencsével. Reménybeli új pártfogója, akihez a mű ajánlása szól, élete végén járt. A nagyszámú, kiváló és törekvő itáliai humanisták világában persona non grata vált szerzőként Galeottónak a hegyen inneni világban aligha voltak esélyei, lehet, hogy éppen azért, amiért ma érdekes: azért, mert sem életmódja, sem írásai nem feleltek meg az előrejutáshoz szükséges konvencióknak.

A *De doctrina* a 16. században többször kikerült a sajtó alól, de ezek a kiadások – essék erről később szó – nem tartalmazták a teljes szöveget. A 20. században Mario Frezza csak szemelvényeket közölt belőle. Első teljes gondozott kiadását vehetjük most kézbe Békés Enikő jóvoltából.

Ez a kiadás fontos, alapos előkészületek, több évtizedes kutatómunka után született meg. A kutatás eredménye a szövegkiadó *Asztrológia, orvoslás és fiziognómia Galeotto Marzio műveiben* című monográfiája,¹ amely jelentős részben a *De doctrina* többoldalú értelmezését foglalja magába. Ennek legalábbis számunkra legfontosabb eredménye, hogy Galeotto munkáiban egyaránt megjelenik a Ferrarában elsajátított antik költészet és szónoki mesterség, illetve a Padovában elsajátított, az arisztotelianus filozófia hagyományához kötődő orvos-, tágabb értelemben természettudomány. Ami az utóbbit illeti, az előszó is meggyőzően mutatja ki, hogy a *De doctrina* fő forrása a 13–14. századi padovai orvosprofesszor, Pietro d'Abano *Conciliator* és *Lucidator* című munkája: az előbbi az arisztotelészi filozófia és az orvostudomány nézeteinek összehangolása, az utóbbi a csillagtannal kapcsolatos kételyek tisztázása. Ugyanakkor Galeotto a Pietro d'Abano által rendszerbe foglalt érveket, ahogy más forrásait is, Galeotto anekdotikus stílusban dolgozta fel, és a rá más műveiben is jellemző módon az orvosi-asztrológiai-filozófia argumentáció mellé az ókori költők mint auktoritások idézeteit társította. Ezek az idézetek bizonyosan a ferrarai oktatás eredményei is: Guarino módszerének sarkalatos része volt az ókori szerzők műveinek könyv nélküli, az írásművekben célszerűen alkalmazható ismerete és azok szónoki szempontból érdekes feldolgozása.

A *De doctrina promiscua*, akárcsak a Mátyást dicsőítő anekdotagyűjtemény, címe szerint is elegyes mű. Nem végigolvasásra, hanem olvasgatásra való. Aki a rendszerező munkaként lát neki, nehéz helyzetbe kerül. Még ha akár a teljes elfogadás, akár egyszersmind a megfelelő háttértudás – Galeotto korában sem feltétlen – pozíciójából olvas, akkor is folyamatosan fenyegeti a retroaktív gátlás veszélye, az, hogy a következő érdekesség mintegy kioltja az előzőt. Ha viszont, akár a tartalomjegyzékből kiindulva, egy-egy fejezetet átugorva, alkalmi érdeklődése szerint akár a korábbi későbbre téve lapozgatja, úgy gondolom, jobban jár. Lehet, hogy előbb tudja meg, miért hívják a tevépárducot zsiráfnak (79), mint azt, hogy milyen gyógynövény alkalmas a harmadnapos lázra (58–59), korábban értesül arról, hogy a Korona csillagképének miért van nagy szerepe az ember születésekor, különösen, ha genovai (301–302), mint arról, hogy a tudatlan köznép gyógyulásba vetett hitét miért segíti, ha számára idegen nyelven hallja az orvosság nevét, bárha a szerző Bohemiában, Pannoniában, Germaniában, Hungariában és Hispaniában járva egyaránt el tudja mondani azt a helyiek nyelvén is (117). Ha nem tévedek, a *De doctrina* eszmé-

1 BÉKÉS ENIKŐ, *Asztrológia, orvoslás és fiziognómia Galeotto Marzio műveiben*, szerk. JANKOVICS JÓZSEF, *Humanizmus és reformáció* 35 (Budapest: Balassi Kiadó, 2014).

nyi olvasója – azonosítsuk például az illetőt a betegeskedő, ám szórakozásra vágyó Lorenzo de' Medicivel – bárhová lapoz a könyvben, mulatságra, olykor vigasztalásra lel, és mindenképpen meggyőződik arról, hogy könnyedén gyarapította amúgy is kiemelkedő műveltségét.

A jelenkori, latinban jártas olvasó ezt az élményt persze némi távolságtartással szerzi meg. Ugyanakkor abban a biztos tudatban forgathatja a könyv lapjait az annak alapvonásait felvázoló, a szerzőt is röviden bemutató bevezető tanulmány után, hogy a szeme elé kerülő szöveg a kiadó *iusta curája* révén nemcsak megtisztult a kéziratos hagyományozásban óhatatlanul keletkező hibáktól, hanem tartalmaz minden részt.

A *De doctrinának* két ismert kézirata van: a firenzei, a kiadásban F és a vatikáni, a kiadásban V szíglával jelölt kézirat, amely, amint azt a szövegkiadó megállapítja, valószínűleg F másolata. Az 1548-as editio princeps (E) a firenzei kézirat alapján készült, s valamennyi későbbi kiadás E szövege nyomán készült. Békés alapszövegnek a talán szerzői vagy a szerző által felügyelt, viszonylag kevés hibát tartalmazó firenzei kéziratot tekinti, ugyanakkor feltünteteti V és E szövegváltozatait is. Szükség esetén körütekintően javítja a szövegromlásokat (próbáltam találni olyan helyeket, ahol nem tűnik helyesnek az emendálás, de nem sikerült ilyenekre akadnom). A párhuzamos helyeket akkor adja meg, amikor maga Galeotto is hivatkozik a szerzőre. Ez érthető korlátozás, mert az ókoriak fordulatai átszövik a *De doctrinát* – minden ilyen párhuzam feltüntetése esetén a szöveghelyekre szánt rész időnként többet foglalna el egyes oldalakból, mint maga a szöveg.

A recensensi morgás jogával élve, javító szándékkal egy problémára szeretnék rámutatni. A bevezető tanulmány végig az editio princeps oldalszámaira hivatkozik a jegyzetekben. Nem volna ez gond, ha a kiadás a szövegen belül vagy a lapszálen megadná ezeket a számokat, még kevésbé volna az, logikus is volna, ha eleve a kiadás oldalszámait használná. Jelenleg azonban meglehetősen nehéz utánakeresni a bevezetőben hivatkozott részeknek a kiadás szövegében.

A végén jöjjön a desszert: Békés Enikő kiadása először közli azt a XIX. fejezetből kimaradt részt, amely eddig nem tűrte a nyomdafestéket (s ki tudja, nem oka-e annak, hogy a könyvet fóliázva kaptam kézhez). A *coitus masculit* tárgyaló sorok ezek (a kiadás 136–137. oldaláról, szöveghelyek nélkül, zárójelben közvetlen előzményükkel):

(A túl sok közösülésnek pedig szinte végtelenül káros hatása van, mivel annál inkább aligha meríti ki az embert; köszvényt, hát-, vese-, húgyhólyag-fájdalmat okoz, valamint hasfájást, büdös szájszagot kelt, gyengíti a látást, s megannyi minden mást. Érdemes azonban arra az egyre figyelmeztetni, hogy nem minden gerjedelem jár egyforma haszonnal vagy kárral. Mert az asszonnyal való közösülés, még ha ismeretes is, hogy szent és az emberi nem megtartásában haszonnal jár, mégis több nedvességet emészt fel, mert az asszonyi hév kimeríti a férfit.) A férfival való közösülés viszont kevésbé merít ki Avicenna tanúsága szerint, ha a törvény szerint rút dolog is, hogy az ő szavával éljek, és helyesen mondja, hiszen Szodoma és Gomorra tanúsítja, a zsidók közt micsoda rúttság volt a közösülés férfiakkal; Mohamed követői közt pedig, ahogy Avicenna szavaiból értjük, a férfiatlanítás a legcsúfabb dolog. Mit mondjak a kereszténységről, hiszen köztünk a legiszonyúbbnak számít; ámde „az orvosi munkát / orvos végzi, kovács mesterségét a kovácsok”, ezért nekik nem rójuk fel vétkül, ha a maguk mesterségéből kiindulva beszélnek, amiként a filozófusok számára is megengedjük, hogy a maguk tanai szerint sok

olyanról szóljanak, amelynek hamisságáról meggyőző a keresztény hit. Hiszen jószérrel egy iskola sincs, amely elrettent a filozófia olvasásától; ennél fogva Platónnak mint filozófusnak nem rójuk fel, ha úgy ítéli, érdemes a katonáknak megengedni, hogy fiúkkal ölelkezzenek. A közösülés ugyanis merésszé tesz, amint fent említettük, és a Költő [Vergilius] nem hallgatja el ezt: „vagy nem küzd-e [...] még a békés őz is ilyenkor?” Igazából senki sem kétli, hogy a katonák számára szükséges a merészség; ha tehát a hadakozás során mindent meg kell kísérelni az állam védelmében, nem róhatjuk fel vétkül, ha a katonák bátorságát és harci erényét közösüléssel is ösztökéljük. S Platón talán amiatt gondolta, hogy nem is kényelmes ilyesmit asszonyokkal művelni, mert a tábornok kísérről asszonyok elgyengítik a hadsereget, s hízelgésükkel lankasztják a harcosok bátorságát, s ha teherbe esnek, nehezükre, ha szülnek, még inkább nehezükre lesznek, amiből megannyi olyan kényelmetlenség keletkezik, ami elsorvasztja mind az erőt, mind a bátorságot. Ezenkívül Görögországban kitüntetés a sihederek számára, ha minél több szeretőjük van; így hát Platón nyilvánvaló okokból jutott erre, és áthatotta őt hazájának erkölce, amikor olyasmit fejtett ki, amit mi esztelenségnek gondolunk. De Róma szigorú méltósága erről jobb ítéletet hozott: azért hívta ugyanis így a tábornok [castra] hogy a katonák mintegy kasztráltan elűzzék a kicsapongást azzal, hogy kizárják a közösülést asszonyokkal és fiúkkal egyaránt. Hiszen úgy akarta, hogy minden segítség nélkül, minden orvosság mellőzésével, a dicsőségre szomjazva és a hazaszeretettől lelkesítve bátran vállalják a veszedelmet, s így induljanak győztesen csatába, Vergilius e sora szerint: „győztes a honszerelem lesz benne s az isszonyu dicsvágy”.

Ez a hevenyészett fordítás több okból került be a recenzióba. Egyrészt azért, mert jól példázza Galeotto érvelését, forráskezelését, azt, hogy a különböző pogány és keresztény szerzőket, több tudományág képviselőit együtt, egyenrangúan szerepelteti. Másrészt ezzel is fel szeretném színtani számos, nálam kiválóbb latinistákban a vágyat a fordításra. Szükség volna ilyen fordításra mind magyarul, mind valamely szélesebb körben használt európai nyelven, hiszen a latinban jártas olvasók száma még boldogabb vidékeken sem nő rohamosan – és most már lehetőség is van rá, mert Békés Enikő jóvoltából vidáman várja a fordítót a megigazított teljes szöveg.

Réka Tímea Újlaki-Nagy: Christians or Jews? Early Transylvanian Sabbatarianism (1580–1621)

Refo500 Academic Studies 87

Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2022, 292 l.

SZATMÁRI Áron

ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet, tudományos segédmunkatárs

ORCID: 0000-0002-0721-332X

Újlaki-Nagy Réka Tímea monográfiája az erdélyi szombatosság korai történetét mutatja be első-sorban a mozgalom fennmaradt irodalmi szövegein keresztül. A könyvet a példaértékű módszertani átgondoltság, az alapos forrásismeret és a világos, jól követhető gondolatmenetek teszik színvonalas és élvezetes tudományos munkává. A kötet mindezekén túl számot vet azzal a felelősséggel is, ami a tudomány és a tudomány művelőinek sajátos pozíciójából adódik. A tudományos termelés – önkéntelenül és reflektálatlanul – könnyen válik hatalmi viszonyok, hegemon gondolati rendszerek, történelmi alakzatok megerősítőjévé, és ez különösen a periférikus jelenségek vizsgálatakor van így, amilyen az erdélyi szombatosság is.

A kötet címébe foglalt kérdés azt a köztes helyzetet példázza, amit a szombatosság különböző centrumjelenségek közt elfoglal, és Újlaki-Nagy Réka épp annak elkerülését tartja a kutatás egyik legfőbb feladatának, hogy a centrumok nézőpontjai érvényesüljenek. Jól érzékelteti ennek a problémának az egyszerre elméleti és metodológiai vonatkozásait, hogy már az sem egyértelmű, milyen jelenségként vizsgálható – és kategorizálható – a szombatosság. A könyv első, bevezető fejezete jórészt ennek végiggondolásáról szól, ahol a korábbi magyar, illetve a nemzetközi tudományos kontextust is figyelembe véve veti fel azokat a kérdéseket, hogy a szombatosság vajon szociokulturális vagy történelmi jelenség-e, ha történelmi, akkor eszmétörténeti, egyháztörténeti vagy teológiatörténeti nézőpontból elemezhető-e. Bármelyik esetben újabb kérdés, hogy zsidó vagy keresztény történet-e. A radikális reformáció egyik irányzata, külön valóság, unitárius kisebbség, vagy eretnek szekta? Mindennek vizsgálatát tovább nehezíti a forráshiány és a rendszeres teológiai művek hiánya, valamint az, hogy a mozgalomnak – ebben a korai szakaszában, vagyis Péchi Simon fellépéséig – nincsen vezető szellemi egyénisége.

A kötetnek persze nem az a célja, hogy ezekre a kérdésekre válaszokat adjon, vagy beilleszesse a szombatosságot ezen narratívák bármelyikébe. Épp ellenkezőleg: a narrativizáló, dialektikus történeti alakzatokat („radikalizálódás”, „visszafordulás”, bizonyos hitelvek „tagadása”, stb.) leváltva, az egyes fejezetekben különböző konstellációkba állítja választott tárgyát. E fejezetek mindig azt mutatják be, amit a fennmaradt források az adott elemzési szempont hatókörén belül elmondanak. Ennek köszönhetően a szombatosság immár nemcsak más történelmi formá-

ciók perifériájaként, leágazásaként, hovatovább anomáliaként láttatható, hanem sajátos jelenségként, amelynek egyedisége éppen abban áll, hogy kialakulása, története, szellemi gyökerei, teológiája különböző módokon kapcsolják a korszak egyéb jelenségeihez.

A könyv történeti bevezetesként is értelmezhető második fejezete például az erdélyi szombatosság kialakulásának előzményeire, elterjedésének okaira koncentrálna. Az elbeszélés mód itt sem kronologikus, és nem személyközpontú, ehelyett a korábbi szakirodalom által felvetett problémákra koncentrálna, ugyanakkor bemutatja a mozgalom szempontjából fontos személyiségeket, és a lényeges szellemi hatásokat (erről egy későbbi fejezetben részletesebben szól). A könyv nem gondolja tarthatónak azt a tézist, miszerint a szombatosság székelyek közti elterjedésének oka abban rejlik, hogy a székelyek az ószövetségi zsidóság jogi és szociális berendezkedésében sajátos jogi-politikai-társadalmi helyzetük visszatükröződését látták, vagyis a zsidó-magyar sorspárhuzam valamiféle módosított változata tette fogékonnyá őket a szombatos eszmék befogadására. Újlaki-Nagy Réka szerint ezt az elképzelést semmilyen szombatos vagy egyéb korabeli forrás nem igazolja. Történetileg a szombatosság az antitrinitarizmus erdélyi elterjedésével alakult ki, és sokáig szellemi, politikai és kulturális téren is szorosan kapcsolódott a többi antitrinitárius irányzathoz. Az adatok azt mutatják, hogy a szombatosság elterjedése egybeesik azokkal a területekkel, ahol amúgy is erősebb társadalmi bázisa volt az unitárius egyháznak. De az erdélyi antitrinitarizmus nem csak megnyitotta az utat egy olyan irányzat előtt, amely alapvetően kérdőjelezte meg másfélezer év teológiájának érvényét. E tanok és vallásgyakorlatok tényleges és tartós elterjedését az unitárius egyház intézményesülésének és konfesszionizációjának hiánya tette lehetővé, meg az a tény, hogy az antitrinitáriusok Erdélyben – legalábbis a könyv által jelölt időkeret végéig – jóval enyhébb elnyomásnak és üldözésnek voltak kitéve, mint Európa bármely más részén lettek volna. (54–55.)

A negyedik fejezet (a harmadikra mindjárt visszatérek) jelöli ki a szombatosság eszmétörténeti helyét. Ebben ugyancsak a kolozsvári antitrinitárius iskolára esik a hangsúly, amely a 16. század végén a bibliai hermeneutika új lehetőségeit dolgozta ki. A szombatosságra különösen nagy hatással voltak Matthias Vehe-Glirius elképzelései az *Ó-* és *Újszövetség* viszonyáról, valamint a törvények érvényéről. A fejezet azonban nem arra tesz kísérletet, hogy megtalálja a határt az „unitárius” és „szombatos” teológia között.¹ A Vehe-Glirius vagy akár rabbinikus szerzőket olvasó kolozsvári tudósok különböző módokon építették be teológiai műveikbe, sőt vallásgyakorlatukba ezeket az elképzeléseket (Bogáti Fazakas Miklós például kiállt a szombat megtartása mellett). Mindennek előzményként kijelölése azért jelentős, mert eszmétörténetileg mégiscsak a reformáció Erasmusig meghúzható bibliakritikai hagyományához kapcsolja a szombatosságot.

Am a keresztény teológia által az *Ó-* és *Újszövetség* közt felállított hagyományos hierarchia megkérdőjelezése olyan irányzat létrejöttét eredményezte, amely már nehezen megragadható bármilyen keresztény teológia szemszögéből. Az erdélyi szombatosok elismerik az ember Jézus messiással való azonosítását, viszont mivel eljövetele úgymond sikertelen volt, az *Újszövetség* érvénye felfüggesztésre került, és újabb eljöveteleig az üdvözülés egyetlen útját az ószövetségi törvények maradéktalan betartása jelenti. Vagyis az erdélyi szombatosság az ószövetségi zsidó-

1 Dán Róbert tesz erre kísérletet Bogáti Fazakas Miklós életműve kapcsán, akire szintén nagy hatással volt Vehe-Glirius: DÁN Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Humanizmus és reformáció 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973).

ság vallásgyakorlatához tért meg, a messiásként azonosított Jézus személye pedig ebben az elképzelésben igen hamar elhalványult, a róla való gondolkodás hamar kívül került a szombatos teológia horizontján. (136.)

Ugyanakkor a szombatos teológiát elemző fejezetnek (5. *The fundamental principles of Sabbatarianism*) most sem az az érdekeltsége, hogy eldöntse a kötet címében olvasható kérdést, azaz hogy zsidó vagy keresztény teológiáról van-e szó. A fejezet kérdése inkább az, hogy a szombatosság milyen teológiai rendszer felől elemezhető, és az így feltárt teológia milyen hatással volt a szombatosok vallásgyakorlatára. Az elemzés legnagyobb módszertani nehézsége az, hogy ebből a periódusból nem maradt fenn rendszeres teológiai mű a szombatosoktól. A fennmaradt források (amelyeket a könyv harmadik fejezete vesz számba) nagy része énekeskönyv, a prózai szövegek közt találunk imát, rituális előírást, vitairat, prédikációt, katekizáló szövegeket, részleteket a *Bibliából*, naptárat. Az igen különböző műfajú szövegek mégis gravitálnak egy bizonyos irányba, elemzésük pedig elvezethet a szombatos teológia rendszerének megértéséhez.

A szombatos teológia kialakításának egyik legfontosabb mintája Josef Albo spanyolországi zsidó hittudós rendszere, amely alapvetően különbözik a keresztény teológia dogmatikus rendszerétől: középpontjában az alapelvek, princípiumok állnak. Az Albótól átvett két alapvető princípium Isten, valamint Isten kinyilatkoztatása, vagyis a Törvény, és a szombatos vallásgyakorlat, sőt a mindennapi élet ezeknek a princípiumoknak a fényében értelmeződött. A törvény maradéktalan betartása azt jelentette, hogy a szombatosok életében elmosódott a határ a vallási ritusok és a mindennapos cselekedetek között, szinte minden tevékenységüket előírások, ritusok szabályozták, ami nagyon hamar zárttá, a többi felekezet tagjaitól életmódban is elkülönülővé tették a szombatos közösséget. A különböző szertartásokra vonatkozó tudást szintén elszórva tartalmazzák a fennmaradt források eltérő műfajú szövegei: a hatodik fejezet (*Sabbatarian religious practices*) érdeme, hogy a források alapos elemzése révén mégis átfogó képet nyújt a szombatosok ritusairól, különösen énekasználatáról.

A könyv utolsó elemző fejezete (7. *The Sabbatarian self-image and reflections on Christianity and Judaism*) izgalmas kísérlet a szombatos önreprezentáció bemutatására. A vizsgálat a szombatos önkép (self-image) három aspektusát mutatja ki, elsősorban a kontextuális elemzés eszköztárát használva: a kereszténységhez, illetve a zsidósághoz (judaizmus) való viszonyulásukat, valamint a saját magukra vonatkozó reflexiókat. Tulajdonképpen ez a fejezet szükségszerű következménye az egész könyvet meghatározó módszertannak és tudományos magatartásnak.

Újlaki-Nagy Réka erdélyi szombatosággal foglalkozó szerteágazó munkásságának középponti eleme az az emancipatorikus gesztus, hogy megszólaltassa, megszólalni engedje a szombatosokat, akiknek – sajátos hitüknel fogva – annyiféle üldözésben és elnyomásban volt részük az évszázadok során.² A tudományos objektiváció ilyen esetben gyakran fenntartja, megerősíti azokat a határokat és viszonyokat, amelyeknek valós, történelmi elszenvetői voltak a kutatás alanyai. Mint nemrég megjelent tanulmányában írja: „A kulcs tehát a kategorizálásban rejlik, aminek a szombatosság, ez a zsidóság és kereszténység határán lebegő vallási jelenség kitartóan

2 Már 2010-ben szövegkiadása jelent meg a szegedi régi magyar tanszék által kiadott Fialat filológusok füzetek sorozatban, amely a legkorábbi szombatos kódexek szöveganyagát mutatta be, elosztatva több félreértést e korpusz körül: ÚJLAKI-NAGY Réka, szerk., tan., *Korai szombatos íráskor*, Fialat filológusok füzetek 7 (Szeged, 2010).

ellenáll.”³ Újlaki-Nagy Réka módszertani javaslata abban áll, hogy nem meghúzni, esetleg újrakézírni akarja a határokat, hanem a korai szombatosság mint sajátos történelmi jelenség sokféle, egymásnak ellentmondó kapcsolódásait mutatja be, minden esetben nagyon szorosan a választott periódus fennmaradt szombatos szövegeinek alapos elemzéséből kiindulva. A kötet informatív alcíme tehát értelmezhető a cím dilemmájára adott válaszként is. Keresztények vagy zsidók? Egyik sem, hanem korai erdélyi szombatosok.

A nagy múltú Vandenhoeck & Ruprecht kiadó Refo500 Academic Studies sorozatában megjelent angol nyelvű monográfia Újlaki-Nagy Réka erfurti egyetemen írt doktori disszertációjának könyvvé átdolgozott kiadása. A rangos sorozat igényes és letisztult külsője jól olvasható, világosan szerkesztett, gördülékeny gondolatmenetekben megírt szöveget takar. Fontos leszögezni, hogy Dán Róbert 1987-es monográfiája⁴ óta a szombatosok történetével foglalkozó monográfia nem látott napvilágot, és Újlaki-Nagy kutatásainak sem jelent meg magyarul ilyen terjedelmű, az angol kötet léptékét megközelítő összefoglalása. Vagyis az erdélyi szombatosság történetéről és irodalmáról szóló legfrissebb és legátfogóbb tudományos eredmények jelenleg ebben az angol nyelvű kötetben olvashatók. Persze maga a jelenség nehezen érthető a kora újkori Erdély történelmének ismerete nélkül, és a korábbiakból az is kiderült, hogy a szombatosságot szoros szálak fűzik a kolozsvári unitárius iskola teológiai útkereséséhez. Mégis a szombatosságnak alig kimutatható hatása volt a magyarországi művelődéstörténetre: bizonyos szempontból innen nézve ugyanannyira periferikus jelenség, mint tőlünk nyugatabbról szemlélve, és sok olyan kapcsolódása is van, amely szintén nem lokális (ilyen például a rabbinikus irodalom hatása). A vallási kisebbségek, az angol nyelvterületen nonkonformistának nevezett jelenségek, a radikális reformáció kutatása a hosszú reformáció korszakalakzatának köszönhetően új módszertani keretet kapott,⁵ aminek segítségével a korai újkor vallás- és esztétörténeti mozgásai immár jóval összetettebben, plurálisabban, nem csak dialektikus, fejlődéselvű narratívák segítségével ábrázolhatók, és szóhoz juthatnak a korszak olyan szereplői is, akik társadalmi és – aktuális kifejezéssel élve – geopolitikai helyzetüknél fogva szövegeiket nem tudták kinyomtatni, hatékonyan terjeszteni.

A magyarországi kutatói közösség persze eddig is szentelt figyelmet a szombatosok kicsiny gyűlekezetének. Kohn Sámuel 1899-ben monográfiát írt a szombatosok történetéről,⁶ 1912-ben Thúry Zsigmond megjelentette a szombatos énekeskönyvek bibliográfiáját.⁷ Dán Róbert szá-

3 ÚJLAKI-NAGY Réka, „Az erdélyi szombatosság helye a reformációban”, in *Balázs 75: Tanulmányok Balázs Mihály 75. születésnapjára*, szerk. BÉLA Bálint, LATZKOVITS Miklós és MAJOROS Viktória, 459–482 (Budapest: Reciti Kiadó, 2024), 482, <https://www.reciti.hu/2024/8447>.

4 DÁN Róbert, *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon*, Humanizmus és reformáció 13 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987).

5 A módszertan hazai elterjesztésében Tóth Zsombor monográfiája és tanulmányai járnak az élen, aki maga is a Refo500 szerkesztőbizottságának tagja. Lásd elsősorban programtanulmányát: TÓTH Zsombor, „Hosszú reformáció Magyarországon és Erdélyben I.: Konfesszionalizációk és irodalmi kultúrák a kora újkorban (1500–1800): Módszertani megjegyzések egy folyamatban lévő kutatáshoz”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 719–739, <http://itk.iti.mta.hu/megjelent/2019-6/toth.pdf>.

6 KOHN Sámuel, *A szombatosok: Történetük, dogmatikájuk és irodalmuk: Különös tekintettel Péchi Simon fő-kanczellár életére és munkáira* (Budapest: Athenaeum R. Társulat, 1899).

7 THÚRY Zsigmond, *A szombatos kódexek bibliográfiája, különös tekintettel azok énektartalmára* (Mezőtúr, 1912).

mos írásában (köztük egy monográfiában, melyet már fentebb idéztem) foglalkozott a szombatos irodalom és teológia feltárásával, a Régi magyar költők tára 17. századi sorozatának 5. kötetében a szombatos énekirodalom jelent meg,⁸ és Péchi Simon művei is megjelentek különböző kiadványokban.⁹ Természetesen az antitrinitarizmus kutatása (szegedi centrummal) mindig is érintette a szombatosság jelenségét, újabban kifejezetten a kapcsolódásokra vagy egyenesen a szétszálazhatatlan összefonódásokra hívva fel a figyelmet.¹⁰ A jelenleg a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének munkatársaként dolgozó szerző kötetével 2023-ban elnyerte az Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz Osztálya és a Nemzetközi Magyarorságtudományi Társaság alapította Klaniczay Tibor-díjat. A nagyobb figyelem pedig nemcsak az erdélyi szombatosoknak jár ki, hanem az őket immár hosszú évek óta kitartóan és odaadóan kutató szerzőnek is.

8 VARJAS Béla, szerk., *Szombatos énekek*, Régi magyar költők tára: XVII. század 5 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970).

9 Legutóbb itt: PÉCHI Simon, *Kiadatlan Biblia-fordítása (1634) (Gen. 5–Ex. 12)*, szerk., tan. KOLTAI Kornélia, *Hungaria Judaica* 23 (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 2011).

10 [SZIGETI] MOLNÁR Dávid, „...az nagy tengerből való folyóvíznek sebessége...”: *Kolozsvári unitárius levéltári dokumentumok és nyomtatványok gyűjteménye Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelmek korából 1613–1648*, A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nyelvtárának kiadványai 7 (Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház, 2015).

Aranka György levelezése, I. kötet (1767–1794)

Sajtó alá rendezte Biró Annamária

Magyar írók levelezése

Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2024, 880 l.

CSATA Adél

irodalomtörténész, Kolozsvár

ORCID: 0000-0002-5921-4527

2024 az Aranka-kutatás szempontjából eredményes évnek bizonyult: megjelent Biró Annamária sajtó alá rendezésében az Aranka-levelezés első kötete, illetve nyomdafestéket látott Kerti József doktori dolgozata is Aranka György költészetéről. Mindkét kutató az Egyed Emese köré szerveződő kutatócsoport tagjaként foglalkozott az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság egykori titkárának munkásságával, pontosabban e szerteágazó tevékenység valamely szegmensével. A hagyaték feltárása és kutatása igen eredményes volt: négy doktori dolgozat született ebből (Király Emőke, Biró Annamária, Dávid Péter, Kerti József disszertációi), több szövegkiadás jelent meg, többnyire Biró Annamária sajtó alá rendezésében, illetve számos tanulmányt adtak közre: leginkább Egyed Emese és a kutatómunkából valamilyen szinten részt vállaló doktoranduszok, egyetemi hallgatók. A szövegkiadások tekintetében megemlíthető a „...tsekély vélekedésem szerint...”: *Aranka György nyelvműveléssel és erkölcsstannal foglalkozó írásai* című munka 2007-ből, ezt követi a 2010-es kiadású *Erdély-történet*. A doktori dolgozatok közül Király Emőke 2006-ban védte meg *Aranka György, az író és tudományszervező* című értekezését. 2011-ben megjelent Biró Annamária *Nemzetek Erdélyben: August Ludwig Schlözer és Aranka György vitája* című könyve, Dávid Péter 2013-ban publikálta a nyelvművelő, illetve kéziratkiadó társaság tevékenységét bemutató munkáját *Itt van a' legvégső őltára Pallásnak: Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság története* címmel, 2024-ben jelent meg a fentebb már említett, *Aranka György költészete* című munka, amely Kerti József doktori dolgozatának szerkesztett, kiegészített változata. 2004-ben jelent meg Egyed Emese szerkesztésében *Az emberarcú intézmény: Tanulmányok Aranka György köréről* című tanulmánykötet. 2017-ben az Erdélyi Múzeum-Egyesület és a BBTE Magyar Irodalomtudományi Intézete évfordulós tanácskozást szervezett *Aranka György és a tudomány megújuló alakzatai* címmel. A rendezvényen elhangzott előadások nyomtatásban 2018-ban jelentek meg. Ezek mellett természetesen megemlíthetők azok az írások is, amelyek nem összegző jellegű kiadványokban, hanem szakfolyóiratokban jelentek meg, mint Egyed Emese tanulmányai Aranka György valamely drámai, költészeti vagy filozófiai munkájáról.

Az Aranka-levelezés és általában az írói levelezések kiadásának gondolata hosszú időre nyúlik vissza. Elég legyen itt a Váczy János által elindított Kazinczy-levelezés kiadására gondolnunk, amely a 19. század végén indult, és amelynek első szakasza a huszadik század első évtizedének

végén zárult le. Ennek folytatását vállalta fel a debreceni Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport. Emellett említhetjük a *Magyarországi tudósok levelezése* sorozatot, amely 1988 és 2013 között hat írói levelezéskötetet adott ki (Benkő József, Horvát István és Ferenczy János, Bél Mátyás, Kollár Ádám Ferenc, Karl Gottlieb Windisch és Weszprémi István levelezéseit). Az itt említett sorozat kiadásába bekapcsolódó Szelestei N. László a Pázmány Irodalmi Műhely keretében később kiadta Horányi Elek levelezését is (2016). Napjainkban a tudóslevelezések kiadásának feladatát a Debreczeni Attila vezetése alatt konzorciumként működő, fentebb már említett kutatócsoport viszi tovább, amely nem csupán nyomtatott, hanem digitális formában is elérhetővé teszi ezeket a leveleket (<https://deba.unideb.hu/deba/levelezes/>). Így vált elérhetővé például Berzsényi Dániel vagy a Ráday-család levelezésének kritikai kiadása. A kutatócsoport indította el a *Magyar írók levelezése* sorozatot, amelynek első darabja, Verseghy Ferenc levelezése, 2019-ben jelent meg Doncsicz Etelka munkája nyomán, a sorozat második darabja Aranka György levelezése. A tudóslevelezések szisztematikus kiadása tehát bő egy évszázada tart, hiszen világossá vált, a 18–19. század irodalom-, kultúra-, művelődés- és intézménytörténete nem érthető meg és nem rekonstruálható a levelezés, mint a korszakban legfontosabb kommunikációs médium ismeretének hiányában.

Az Aranka-levelezés kiadásának gondolata sem újkeletű. Aranka György 1817-es halálát követően az általa birtokolt iratanyagok és könyvek a marosvásárhelyi királyi táblához kerültek, innen pedig 1827-ben a kolozsvári katolikus líceum könyvtárába, rendezetlenül. Elsőként Vass József, a katolikus líceum tanára hívta fel a figyelmet az anyag fontosságára még az 1850-es években, és a megmentés szándékával hozzákezdett az iratok másolásához. A katolikus líceumból az anyag egy része az Erdélyi Múzeum-Egyesület birtokába jutott, csekélyebb hányada szétszóródott más intézmények könyvtár- és levéltáraiban, a gyakorlat pedig az államosítást követően fokozódott. Jancsó Elemér volt az első, aki megbízást kapott a levelezés kiadására, ő a korpuszt 1240 tételre becsülte. A másolt és gépelt levelek azonban csak szórványosan jelentek meg, a szövegkorpusz ma az OSZK tulajdonában van, zárolt anyagként, amelyet azonban a Jancsó-örökösök, Biró Annamária kérésére, kutathatóvá tettek. Jancsó után Enyedi Sándor jelentett meg többet is a levelekből, leginkább folyóiratokban, illetve néhány levél megjelent az *Aranka György erdélyi társaságai* (1988) című kötetben is. Az általa közreadott levelek leginkább az Erdélyi Magyar Nyelvművelő és az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság létrehozásával és működésével voltak kapcsolatosak. Áttörést az Aranka-levelezés korpuszában az összeállításában a 2000-es évek hoztak, a kutatás, a klasszifikáció azonban nem volt dilemmáktól mentes, hiszen Aranka tevékenysége oly szervesen kapcsolódott a társasághoz, hogy nehezen lehetett elkülöníteni magánemberi és titkári minőségben írt leveleit. Ezt tetézte az is, hogy idő közben Aranka a társaság gyűjteményének nemcsak őrzőjévé, hanem tulajdonosává lépett elő. Király Emőke doktori tézisének mellékleteként ott találjuk az általa összeállított levélkatalógust. Ez egyaránt tartalmazza a meglévő leveleket, a válaszlevelekre tett utalásokat, Aranka levéllistáját, valamint Vass József jegyzékét, Jakab Elek állományleíró listáját, illetve a Jancsó-féle lajstromot. Ezek alapján Király Emőke 1258 levelet számlál, de nem tér ki arra, hogy ezek milyen arányban eredetiek, másolatok, illetve melyek ezekből kiadottak, és melyek publikálatlanok. Az itt említett jegyzékek jelentették jelen kiadás kiindulópontját, azonban a sajtó alá rendező számos problémával szembesült, hiszen az egyes jegyzékek sokszor egymásnak ellentmondó információkat tartalmaztak a levelek datálásával vagy a címzett kilétével kapcsolatban.

Módszertani tekintetben a korpuszból kikerültek azok a tételek, amelyek létre csak utalás történt, de azok sem kerültek be, amelyeket a társaság valamely más titkára írt vagy kapott. A kötet azokat a leveleket tartalmazza, amelyek akár írott, akár nyomtatott formában fellelhetők, illetve amelyekre az egyes levelek tartalmában történik utalás, ugyanakkor azok a levelek is bekerültek ebbe, amelyek szorosan kapcsolódnak a társaságokhoz. A korpusz 1533 levelet tartalmaz jelenleg, de Bíró Annamária előirányozza, hogy a szerkesztői-közreadói munka során ez folyamatosan változik. (504.) Aranka György levelezése az 1767-től 1817-ig tartó periódusra terjed ki, ennek első szakasza az 1767-től 1794-ig tartó időszakra esik. Jelen kötetbe 330 levél került be, ennek kevesebb, mint egyharmada (92 darab) Aranka által írt levél, kétharmada pedig olyan, amelyet neki címeztek. Nyelvi tekintetben a levelek zöme magyar nyelven íródott, de előfordul néhány latin és német nyelvű episztola is (amelyek fordításait szintén megtaláljuk a kiadványban). A keletkezési idő vonatkozásában jól látható, hogy a levelezés a 90-es években élenkült meg. Ennek oka a társaságalapítási törekvésekben rejlik, amelynek Aranka mozgatórugója volt, ebben a periódusban önzölnék hozzá a *respublica litteraria* erdélyi és magyarországi tagjainak levelei.

A második kötet az 1795–1799, illetve a harmadik az 1800–1817 közötti leveleket tárja majd az olvasók elé. A levelezés felosztása mind tartalmi, mind módszertani tekintetben fontos volt, hiszen a levelek száma, illetve az ezekhez társuló jegyzetanyag egy kötetben mind fizikai formájában, mind átláthatósága tekintetében nehezítette volna a használatot, ugyanakkor a terjedelmi okok határok közé szorították volna a jegyzetanyag mennyiségét is. A választott forma tehát elősegíti a használhatóságot. A szövegközlés tekintetében a rövidebb mellékletek bekerültek a kötetbe, a hosszabb tanulmányok, nyomtatványok – érthető okok miatt – kimaradtak. Az, hogy helyet kaptak a rövidebb mellékletek, mindenképpen pozitívumként tartható számon, hiszen mind Aranka, mind levelezőtársai sokszor a levél törzsszövegébe vagy ehhez csatolt mellékletként küldték egymásnak rövidebb, többnyire költészeti, de néha nyelvészeti, történeti tárgyú munkáikat is. A levelezés tanulmányozása révén követhetővé válik a versek variánsainak változása, a hozzá fűzött vélemények esetleges módosulása, néhol pedig az egyes darabok kiadás-, esetleg recepciótörténete, nem is beszélve a kéziratos szövegkultúra hagyományozódásának mikéntjéről, melynek kapcsán olyan kérdésekre kaphatunk választ, hogy kik javítottak bele ezekbe a munkákba, kik másoltak, hogyan, mit toldottak be, mit hagytak ki.

A levelek sorrendje a kronológiát követi. Az időrenden belül két, egymástól elkülönülő kategóriáról beszélhetünk, a keltezett és bizonytalan datálású levelekről. Már a leveleknél szerepel a forrásszöveg meghatározása, így beszélhetünk korabeli kéziratokról, amelyen belül három kategória különül el: az autográf kéziratok; a korabeli tisztázatok, másolatok; az egyéb, 19. századi másolatok. Az autográf kéziratok alapján történő közreadás prioritással bírt, amennyiben azonban ez nem állt rendelkezésre, a kiadás alapjául a Jancsó-féle másolatok szolgáltak. A levelek betűhív átiratban jelennek meg, figyelembe véve az olvashatóság, értelmezhetőség szempontjait, ezért például a rövidítéseket, betűkettőzéseket feloldották, ugyanakkor az egyes levelekhez szövegkritikai jegyzetek társulnak. A sajtó alá rendező külön figyelmet szentelt a korábban közreadott, félreolvasásból származó hibák „megjobbításának” is. Mivel a csak publikációkból ismert levelek száma csekély, ezek külön kategóriát képviselnek, akárcsak a típusnyomtatványként definiálható ún. *Jelentő levelek*, amelyek a *Társaság leveleinél* kaptak helyet. A 879 oldalból álló kötet második részét a jegyzetek teszik ki, közel 350 oldalnyi terjedelemben. A jegyzetapparátus

négy részből áll: jelölve van a szövegforrás, a megjelenés, a keletkezés körülményei, valamint tárgyi és nyelvi magyarázatokat is találunk. A kiadványt a rövidítések jegyzéke, az irodalom-jegyzék, illetve névmutató zárja. A *Bevezető*ben Biró Annamária kitér a kiadás során felmerülő dilemmákra, kérdésekre, nehézségekre, és felsorolja mindazokat, akik a közreadás során a filológiai, textológiai, nyelvi, fordítási kérdésekben segítséget nyújtottak. Látható, hogy a kiadás előkészítése hosszas folyamat volt, türelmet, a részletekre való gondos odafigyelést, jól koordinált tevékenységet feltételezett, és szakemberek egész garmadáját vonta be a munkafolyamatba.

Kétségtelen, Biró Annamária munkája hiánypótló. Ő rótta le azt az adósságot, amellyel a filológia tartozott az Aranka-kutatásnak: olyan kiadványt adott az olvasó kezébe, amely nélkül a 18–19. századi erdélyi magyar tudományos és kulturális élet, az itt munkálkodó írók, tudósok tevékenysége közel sem lenne átlátható.

Mezei Gábor: Az organikus jelenlét poétikája

Budapest: Prae Kiadó, 2024, 190 l.

ÁGOSTON Enikő Anna

ELTE BTK Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, doktorjelölt

ORCID: 0009-0000-9135-2332

Mezei Gábor *Az organikus jelenlét poétikája* című könyve abból indul ki, hogy a késő modern és posztmodern irodalmi művekben a natúra és kultúra viszonyának vizsgálatakor lehetőség nyílik feltárni az irodalmi szövegek poétikai önműködését. A poétikai működés és a natúra mint két, önmagától előálló rendszer között közvetítő, illetve ezek között létesülő nyelvi folyamatokban Mezei Gábor a nyelvi képződés önműködését alapvetően a nyelv akusztikus és az írás vizuális jelenlétében tárja fel. Nem a tér leírására, hanem a megírására és a szövegek (ön)alkotó jelenlétére helyeződik tanulmánykötetének fókusza. Interpretációiban olyan elemzési szempontokat és elméleti perspektívákat mozgósít, mint az irodalmi szöveg írottága, a humán tekintet átalakulása vagy az attól való megfosztottság, a központi perspektíva hiánya, az ágencia áthelyeződése a megszólalóról a natúrára és a nyelvre, valamint a nehezen hozzáférhető terek, a közvetlenül elérhetőség lehetetlensége.

A tanulmánykötet legdominánsabb kérdésfelvetése, hogy a természetes terek hozzáférhetetlenségét hogyan viszik színre a művek, és ennek a hozzáférhetetlenségnek a feloldására milyen poétikai lehetőségek jelennek meg. A tanulmányok folyamatosan párbeszédbe lépnek egymással: amíg például Szabó Lőrinc versein keresztül a táj egészként való hozzáférhetőségére, pontosabban annak lehetetlenségére kérdez rá, addig József Attila *Ódája* esetében a test egységként való érzékelése – amely összefügg a külső és belső természetes térrel – a tét. Az *Óda* elemzésében is a beszélő önmagától való eltávolodása teremti meg a hozzáférhetőség alapját, de ebben az esetben az aposztrophé és az autopoézis játszik jelentős szerepet. A tanulmányon végigvonuló tétel szerint az *Óda* kísérletet tesz a testhez mint elsősorban biológiai entitáshoz való nyelven keresztüli hozzáférésre, miközben úgy kérdez rá a test nyelvi létesíthetőségére, hogy az ettől való elmozdulást a nyelvi folyamat feltételeként kezeli.

A hozzáférhetetlenségre vonatkozó, talán legizgalmasabb kérdésfelvetés Pilinszky János *Kráter* című kötete kapcsán merül fel azáltal, ahogy Mezei Gábor a csend poétikájára koncentrált. A hozzáférhetetlen csend hozzáférhetőségének lehetőségeit több aspektusból is vizsgálja a Pilinszky-tanulmány. Figyelembe veszi a látvány és az érzékelés forrásának semmivé válását, a látvány megképzésének lehetetlenségét, illetve a látottak hozzáférhetetlenségének és jelenlétének olyan együttesét, amely ezekben a helyzetekben következetesen a humán percepció fókusz-

pontján túl jelöli ki e tapasztalatok létrejöttének lehetséges helyét. A csend a nyelv nélkülséghez rendelődik hozzá, ahogy a poétikai vizsgálódás a humán létező és az állatok nyelv nélkülségének relációját, a kettő dichotómiájában megképződő vizuális kódok tapasztalati jellegét, azok megvalósulását járja körül. A látvány nyelvi képződése helyett a látott jelenléte és ezzel párhuzamosan hozzáférhetlensége közelebb hozza egymáshoz az állatokat és a humán tapasztalatot.

A csend mellett a légzés is a vizsgálódás fókuszába kerül Nemes Nagy Ágnes versei esetében, így tágul azoknak a jelenségeknek a köre, amelyek azzal teremtik meg a hozzáférhetlenséget, hogy látszólag kizárják a nyelvet saját működésükből. Miképpen történhet meg mégis a lélegzet organikus nyelvi megmutatkozása? A légzés biológiai folyamata a megszólalás lehetősége és feltétele nyomán is megjelenik, a légzés és a beszéd egymást befolyásoló, egymásra ható vagy ellehetetlenítő működése folytán. A választott költemények remekül illusztrálják, hogy a versek milyen szövegszervező szerepet tulajdonítanak ezeknek a fiziológiai működéseknek.

Ahogy a testet kapcsolatba léptette a tanulmánykötet a különböző közvetítettségekkel, az azokon keresztül létesülő natúratapasztalatokkal, úgy a test, technika és önkéntelenség hármasságával egészül ki a vizsgálódás Mészöly Miklós szövegeit olvasva, melyek során az önkéntelenség és önműködés összefüggéseinek további árnyalatai tárulnak fel. Ebben az esetben is a saját testhez való hozzáférés módozatai foglalkoztatják a tanulmánykötet szerzőjét: a közvetítettség nyelvi tapasztalatában a testtechnikák szempontjából a sport kap kiemelt szerepet. „A test önkéntelen biológiai működései nincsenek úgymond rászorulva a figyelmünkre, amint megmutatkoznak, a hozzáférés már csak nyelven és technikán keresztül történhet.” (88.)

A hozzáférhetlenséghez való közelítés az elemzett késő modern szövegekben visszatérően összefügg a beszélő decentralizálásával és a humán perspektíva lebontásával, melyeknek különböző poétikai lehetőségeit tárja fel a tanulmánykötet. Irodalomtörténeti kontextusban is elhelyezi, és az értelmezett életművek más darabjaival is relációba hozza az én központi perspektívájának elvesztését. Szabó Lőrinc *Tücsökenéje* kapcsán az én pozícióvesztése illeszkedik a recepció eddigi eredményei közé, kapcsolatba lép velük, és kiegészíti azokat, de tágabb irodalomtörténeti térre kiterjedő összefüggések is feltárulnak. A táj hozzáférhetősége szempontjából Szabó Lőrinc és József Attila verseiben a központi perspektíva hiánya összefonódik a humán tekintettől való megfosztottsággal, és kiemelt szerepet kap az irodalmi szöveg írottságában és az olvasásban. A tér hozzáférhetlenségét érzékeltetik azok a technikai önműködések, amelyek azért jöhetnek létre, mert az antropológiai eredetét felejtő hang átengedi nekik a helyét, így lehetségessé válik, hogy a szöveg nem a tér reprezentációja, hanem a reprezentáció tere lesz. A *Tücsökzene* esetében a beszélő perspektívájának megszűnése a hangzó tér révén bontakozik ki, és ezzel a térhez való hozzáférés akusztikus lehetőségére hívja fel a figyelmet, miközben a közvetlen elérhetőség lehetetlenségét hangsúlyozza. Ezt a megállapítást csak még inkább körvonalazza a kartográfia és a szöveg lehetséges találkozási pontjain elmélkedő tanulmányrész, amely Oravecz Imre prózaversein mutatja meg, mennyire eltérő a Szabó Lőrinc verseiben láthatóvá tett térérzékelés: a hozzáférhetőség nem az akusztikus vagy a kint-bent pozíciók feloldásán keresztül jön létre, hanem az írás grafikus működése által megalkotott téren keresztül létesül.

A tanulmánykötet értelmezése szerint az *Ódában* a testhez való hozzáférés összefüggésbe kerül a beszélő pozíciójának kétségbe vonásával és a megszólításon keresztüli *te* megközelítésével, mely az aposztrophé retorikai kereteinek működéseire is rákérdez. A tanulmány végigköveti, ahogy az *Óda* az *itt* deixissel és a köré csoportosuló poétikai megoldásokkal meghatározza

az alapkérdését, azt, hogy a beszélő önmagához és a megszólítotthoz mennyiben hozzáférhető, elvezetve az *ott* deiktikus helyzetéig, amelyben a fizikai világ, a nyelv és a megszólított kapcsolatában válik a megszólított egyre hozzáférhetőbbé. A natúra felé mozdul el a szerelmi vallo-más forrása, ahogy a szöveg nyelve is elmozdul. Ahhoz, hogy saját testéhez hozzáférjen, a beszélő rá van utalva a fizikai világban zajló anyagi folyamatokra, a technika közvetítő szerepére és a másikkal való szembesülésre. A vers beszélője a szemlélő szerepéből kilépve az érzékelés különböző területein keresztül kísérli meg a megszólítotthoz való hozzáférést: a test a vizuális, akusztikus, taktilis ingerek, az íz- és a hőérzékelés révén, illetve ezek szinesztetikus viszonyainak köszönhetően állhat elő. Ahogy a megszólított testének tapasztalata kerül előtérbe, ez a fajta viszony előállítja a közvetítettség során a saját test idegenségének tapasztalatát, így válik a te az én változásait kiváltó ágenssé. Láthatóvá válik az is, hogy ez a fajta testtapasztalat a biológiai és geográfiai közvetítettség nélkül nem jöhet létre. Az *Óda* poétikai működése a beszélő és a megszólított közvetett elérhetőségét biológia és geográfia határainak nyelvi elbizonytalanítása, átjárhatóvá tétele révén viszi színre, amely a test és a natúra közötti átjárást biztosító metaforikus viszonyok, a hangzás és vizualitás szintjén mutatkozik meg.

Mennyiben férhető hozzá a látványképzés a nem-humán esetében? Többek között erre a kérdésre is választ ad a tanulmánykötet Pilinszky *Kráterének* interpretációjával. A nem-humán percepció egy olyan nézőpontot formál, melyet a kötet képeinek gyakori rögzíthetetlenlensége, megfoghatatlansága, a plaszticitástól való eltávolodás képez, és ezzel megteremti a csend poétikáját. Ezek a látás aktusában való feloldódás relációjában képződnek meg, és a képek hozzáférhetetlenségén keresztül egyúttal a nyelven kívülre mutatnak rá. Érdekesé válik, ahogy Mezei a humán létező és az állatok számára tapasztalható tér viszonyát tárgyalja, ahogy a beszélő számára megszűnik a kint és bent elválaszthatósága, miközben közelebb kerül az állatok számára osztatlan érzékelés-alapállapothoz, egy minden élőlény számára ugyanúgy hozzáférhető tapasztalathoz, amely összefügg a képalkotás lehetetlenségének előtérbe kerülésével, a látás primátusának háttérbe szorításával, a képalkotás nyelvi folyamatainak elmaradásával.

A korábbi poétikai esetekhez hasonlóan a Nemes Nagy Ágnes versei alapján tárgyalt légzés megközelítésének poétikai lehetőségéhez is hozzátartozik a beszélő eltávolítása a jelenségtől, egy közvetítő önműködő nyelvi konstrukció felépítése. A beszélő által hallható beszéd azért nem mondható sajátnak, mert az írás lehetősége már eleve a beszédben lakozik. Az *Óda* példáihoz hasonlóan lehetővé válik a saját testhez való közvetítettség tapasztalata is, ezen felül a légzés úgy válik hozzáférhetőbbé, hogy beágyazódik a sajátán kívülibe, az írásba, amely hordozza a beszéd akusztikus-fiziológiai folyamatának jellegét, a légzés önműködését.

Az én decentralizálódásával és a humán perspektíva megszűnésével együtt járó hozadék a beszélő ágenciavesztése és az ebből következő nyelvi-poétikai önműködés, amely diskurzusba lép a biológiai szféra önműködéseivel. Ebben a tekintetben Szabó Lőrincnél a tanulmánykötet a térhez való hozzáférés módozatainak szemléltetése során főként két versre helyezi a hangsúlyt: a *...kilátón..., ...nagy, két réten...* című darabokra. Ezekben a látás ágenciája a tájra ruházódik át, mivel a látvány meghatározza a hozzáférhetőséget, és irányítja a percepciót. A táj érzékelhetőségét a tér materiális sajátosságai határozzák meg, melyeket a tanulmány az akusztikus és vizuális poétikai megoldások radikális keveredésén keresztül mutat meg, mindezt a Nietzschehez köthető apollóni és dionüoszosi perspektívák felől értelmezve. Az én nem uralni akarja a teret, a tét inkább a pozíció mozgásának és az én akusztikum általi feloldódása.

Láthatóvá válik, ahogy az ágencia hiánya a biológiai önműködés és a nyelvi közvetítettség szoros viszonyát teszi lehetővé az *Ódában*. Biológia és nyelv már nem különíthetők el egymástól a poétikai szintű megalkotó létrehozás önműködésében. Miközben az *Ódában* a beszélő a biológiai értelemben vett test idegenként történő megtapasztalásán keresztül fér hozzá saját magához és a megszólítottához, az emberi test a fizikai világhoz tartozásán keresztül átjárhatóságot képez *én* és *világ* között, így a natúra részét képezi a vers poétikai folyamatainak, mindvégig a szöveg alakítója. A beszélő ágenciavesztett állapotát a tanulmánykötet grammatikai szinten is megközelíti, ahogy passzív és műveltető igékkel jelenik meg a test, amelyek a biológiai önműködések külső szemléleti lehetőségeit nyújtják.

A biológiai mechanizmusok egy másik poétikai megközelítésből válnak külsőként szemlélhetővé, ahogy a test a biológiai működések kiszolgáltatott organizmusaként jelenik meg. Mészöly Miklós szövegeinek példáján a tanulmánykötet láthatóvá teszi test és technika, biológia és önkéntelenség összefüggéseinek feltárulását, ahogy a sportot végző test folyamataira kívülről tekintünk rá. Az ágencia elmozdulása a biológiai önkéntelenség vonatkozásában a testtechnikák lehetetlenné válásával, a saját testben rejlő idegen előtérbe kerülésével, a közvetítettség állapotával kérdez rá a kötet. Biológiai önkéntelenség és a testtechnikák önműködései közötti hasonlóság abban mutatkozik meg, hogy a saját testhez való közvetítettségtől egyik sem függetleníthető.

A késő modern poétikák ágenciatolódásának (a kötet más tanulmányaiban vizsgáltakhoz képest) Pilinszky kapcsán egy újabb árnyalatát fedezi fel a szerző, mert az ágencia megvonódik a megszólalótól, de annak áthelyeződése a legkevésbé körülhatárolható, ahogy a biológiai önműködésekre ruházódik át a *Kráter* verseiben. A vizuális tapasztalatok megképződésének akadályozásával hozzák létre a versek a cselekvő alanyiség hiányát, így nem rendelhető hozzá ágencia a percepciók folyamatokhoz. Olyan példákat tár elénk a tanulmánykötet, melyekben a térbeli tapasztalatok rögzíthetlenné válnak, hiányzik a fókuszpont, megvalósul egy körvonalak nélküli térben való elmerülés. A látást a látott nélkül, a látott törlésével, a látás képességétől való megfosztással működtetik a versek.

Az *organikus jelenlét poétikája* irodalomtörténeti, értelmezői megközelítéseire folyamatosan hatással van az a kérdés, hogy az írottág és a natúra az alkotó poétikai önműködésekben hogyan fonódik össze. Mezei Gábor az *Ódában* egy olyan vitális nyelvi jelenléteket követ végig, amely lehetővé teszi, hogy a hang a poétikán keresztül a natúrára helyeződjön át. Erre példa a harmadik versszakról kezdődő szövegrészeiről írt értelmezés, melyben a biológia és poétika elválaszthatatlanként mutatkozik meg: „tropikus összetettségéből és kinetikus telítettségéből fakadó intenzitásán túl, a jelzőket halmozó, többszörös birtokos szerkezetek, a negyedik szakaszban tobzódó, nagy arányban ragrímekből épülő bokorrím-szerkezet és a sorok akusztikus összecsengései, materiális működése a nyelv burjánzó jelenlétét eredményezi.” (102.) Emellett illusztratív, ahogy a tanulmányban feltárul a növényi, emberi és nyelvi önműködések összefonódása a légzés poétikai, akusztikus megjelenítésében. Figyelemre méltó, ahogy az értelmezés az újjászülés mindig újrakezdő folyamatát egyszerre láttatja biológiai és nyelvi önműködések következményeként. Biológia és nyelv elválaszthatóságát az elnémulás úgy teszi még hangsúlyosabbá, hogy a megszólalás szervi, élettani feltételeit veszi alapul. Folyamatosan a nyelvi produkció fiziológiai feltételei kerülnek előtérbe, amelyekhez az *én* és a *te* egymást teremtő elnémulása is megragadja az elemző figyelmét mint a biológia és nyelv elválaszthatatlanságának metszéspontját.

Ahogy a tanulmánykötetet koherens diskurzuslehetőségek hálózakká egybe, úgy lehetőség nyílik az elhallgatás és a légzés példáinak összevetésére is Nemes Nagy Ágnes és József Attila versein, illetve a róluk szóló értelmező gondolatmeneteken keresztül, de ez már inkább az olvasóra marad. Nemes Nagy esetében Mezei interpretációja szerint a légzésfolyamat és az írás kapcsolatában a biológiai működés egységeit a nyelvi egységek viszik színre a szerialitással és a caesurák elhelyezésével: a biológiai önműködés helyébe a nyelvi önműködés lép. Nemes Nagy Ágnes verseiben az írás a légzést az önműködéstől fosztja meg, ugyanakkor a tanulmánykötet tanulsága szerint a légzés csak ezen a beágyazottságon keresztül, a nyelv általi érintettségében lehet hozzáférhető, organikus önműködésként csupán hozzáférhetetlenségével szembe-sülhetünk. Kiegészítője ennek és ezzel párbeszédbe léptethető *Az írás fraktúrái* című fejezet, ahogy Nemes Nagy Ágnes műveit is tárgyalva (komparatív kontextusba helyezve) az írás és a topográfia relációjának kérdéskörén keresztül az írottásban megjelenő üres hely jelenlevővé teszi a hangzathatatlant. A caesura szerepe hasonló módon, de mégis egy újabb megközelítésben és poétikai használatban van jelen, ahogy a szervek egészséges működését, „csendjét” a betegség felől közelíti meg Oravecz, és ennek kérdéskörét, nyelvi rögzíthetőségét járja körül a tanulmánykötet. A csend-megközelítéseken haladva a szöveg írottága szempontjából legérdekesebb, továbbgondolásra méltó perspektíva ott tárul fel, ahol megképződik a csend a nyelvben Pilinszky esetében. Amint említésre kerül, Pilinszky szerint a csend a „költői szó” lényege, nem a beszéd megszűnése. A tanulmánykötet, kontextusba helyezve a *Kráter* verseinek elemzéseit, megállapítja, hogy a látvány láthatatlansága szerves része a kései poétikának, ahogy a csend, úgy a láthatatlan látvány is egy, a nyelvi képződést megelőző állapothoz tartozik. A tanulmánykötet megalapozhat egy olyan megközelítést is, amely a csend poétikai színrevitelét és az alkotói nyelvszemléletet hozza relációba. Találkozási pontot biztosítva a korábbi szempontoknak, a kötet utolsó tanulmányában visszatér az elhallgatás, a töréspontok, az akusztikum szerepe, technika és natúra viszonya, és egy olyan poétikai interpretációban lépnek egymással kapcsolatba, amely Borbély Szilárd *Hosszú nap el* című versében fedezi fel a nyelv anyagiságán keresztül megképződő, önmagából kibomló nyelv megvalósulását.

Az *organikus jelenlét poétikája* makroszintű felépítettségét tekintve tudatos íven halad a táj nyelvi megalkothatóságától kezdve egyre szűkítve a perspektívát a humán test, az állati érzékelés és növényi jelenlét irányába. Mikroszinten pedig figyelemre méltók a meggyőző, jól argumentált szoros olvasatok, amelyek sokoldalúan és részletgazdagon, az interpretációs technikák széles skáláját mozgatva igazolják a kötet főbb belátásait. Ugyan általában véve a szoros olvasás inkább a mélyfúrásokat teszi lehetővé egy életműben, *Az organikus jelenlét* szerzője mégis professzionálisan ágyazza be a példaként kiemelt verseket, illetve a róluk szóló értelmező megállapításokat a kötetek, életművek és a recepció kontextusába, ezzel is megerősítve a vizsgálata eredményeit, miközben a kultúra- és irodalomtudomány teoretikus kereteiben, kérdésfelvetéseiben helyezi el az interpretációkból kibontakozó poétikai megfigyeléseket.

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója, Hargittay Emil
(Universitas Kulturális Alapítvány, 1193 Bp., Csokonai u. 12.)

A folyóirat főszerkesztője: Kecskeméti Gábor, felelős szerkesztője: Draskóczy Eszter

Korrektor: Horváth Csaba Péter

Tördelte: Szilágyi N. Zsuzsa

A folyóirat megjelenik évente hatszor.

Budapest, 2025.

A nyomdai munkálatokat a Fellini Kft. nyomdaüzeme végezte.

HU ISSN 0021-1486 (Nyomtatott kiadás)

HU ISSN 1588-0834 (Online)

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Humán Tudományok Kutatóközpontja Irodalomtudományi Kutatóintézetének folyóirata.

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.

Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címen kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.).

Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban (pl. Írók Boltja, Penna Könyvesbolt).

Egy szám ára: 1575 Ft

Éves előfizetési díj: 9450 Ft